

valóság

A TARTALOMBÓL

Farkas Zoltán: A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot

Kóré András: Vizsga előtt – A magyar választási reform értékelése

Gáspár Zoltán Ernő: A logika feloldásának problémája

Draskóczy István: Sóbányászat és -kereskedelem Magyarországon a középkorban

Maróti Andor: Esszé a tudományos ismeretterjesztésről

Magyar Beck István: Magányos kultúra – magányos pénz

Csath Magdolna: Válságok és válságkezelők: a neoliberais gondolkodás problémái

Kun Miklós: Hitler egykori bizalmasa a Kreml szolgálatában

Tókéczki László: A társadalomtudományok növekvő jelentősége

2
0
1
4

4

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2014. április; LVII. évfolyam 4. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
iPress Center Hungary Kft.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság

Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tökéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Lukács Annamária

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: 06-80-444-444, hirlapelofizetes@posta.hu,
illetve a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: 327-8965, titlap@telc.hu.
Árusításban megvásárolható a Lapker Rt. árusítóhelyein.

A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot

Ebben a tanulmányban a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalmával, a társadalmi helyzetek típusaival, valamint a társadalmi állapotok adott helyzetek általi meghatározottságával foglalkozunk. A tanulmány első részében két különböző fogalmat vezetünk be egyrészt a társadalmi helyzet, másrészt a társadalmi állapot kifejezéssel jelölve. A tanulmány második részében a társadalmi helyzeteket a társadalmi helyzet két összetevője szempontjából, egyrészt a társadalmi erőviszonyok, másrészt az érdekvizonyok szempontjából tipizáljuk. Legfőbb típusokként a hatalmi, a pártolt, a kiszolgáltatott, a rivális és a közepes tolerált helyzetet különböztetjük meg egymástól. Rámutatunk arra, hogy a különböző társadalmi helyzetek különböző mértékben segítik elő az érdekek érvényesítését, azaz különböző társadalmi állapotok elérését teszik aktuálisan lehetővé.

(Bevezetés) A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalmára, valamint a társadalmi helyzetek típusaira vonatkozó felfogásunk egy átfogó társadalomelméletbe, az általunk kidolgozott, illetve még átdolgozás alatt álló intézményes szociológia elméletébe illeszkedik. Ezért alkalmanként majd hivatkozunk kell *Társadalomelmélet* c. munkánk eddig megjelent fejezeteire és e tanulmány előzményeit képező tanulmányokra. Reméljük, hogy tanulmányunk kielégítő mértékben érthető önmagában és az ismertnek tekintett fogalmakat jelölő kifejezések jelentéseit mintegy magától értetődőnek tekintve is; azonban a szóban forgó elmélet bizonyos fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell e tanulmány jobb megértéséhez.

Nagyon különböző felfogások alakultak ki a szociológiaelméleti, illetve általában a szociológiai irodalomban a társadalmi helyzet fogalmára, illetve egy olyan fogalomra vonatkozóan, amely valamilyen értelemben az adott egyén vagy csoport elhelyezkedését, helyzetét vagy állapotát fejezi ki a társadalomban, a társadalmi viszonyokban vagy a társadalmi jelenségekben. E meglehetősen sokértelmű fogalom jelölésére az angol nyelvű szociológiai irodalomban általában a társadalmi helyzet (position), az osztályhelyzet, a társadalmi állapot (status) vagy a szituáció (situation), illetve a társadalmi szituáció kifejezést használják.

Egy másik tanulmányban áttekintettem a társadalmi helyzet (osztályhelyzet, status vagy szituáció) fogalmának jellemző értelmezéseit, és megkülönböztettem a szóban forgó fogalom normativista, a strukturalista szemléletmódra jellemző kategoriális és konfliktuselméleti (valamint tökeelméleti), kreativista, racionalista és hálózatelméleti értelmezését; valamint rámutattam a különböző értelmezések főbb hiányosságaira is. (Farkas 2013b) Ezért ebben a tanulmányban már eltekintünk e kérdés tárgyalásától, és az intézményes szociológia elméletében képviselt sajátos felfogásban tárgyaljuk a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalmát, a társadalmi helyzetek típusait, és a társadalmi állapotok e helyzetek általi meghatározottságát.

Az előbb is említett elméletben, a már adottnak tekinthető intézményes helyzet fogalmán túl, további három fogalmat vezetünk be a társadalomban elfoglalt helyzet vagy állapot különböző oldalainak a kifejezésére. E fogalmak közül ebben a tanulmányban két fogalommal, a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalommal foglalkozunk. Arra való tekintettel, hogy e fogalmak egymáshoz képest is megfelelő értelmezését elősegítjük, az 1. táblázatban előzetesen bemutatjuk a szóban forgó fogalmakat.

Fogalmat jelölő kifejezés	Fogalom tartalma
Intézményes helyzet	Az intézményes szabályok érvényességi köreiben és a szerepviszonyokban elfoglalt helyzet
Társadalmi helyzet	A társadalmi viszonyokban mint érdekviszonyokban és erőviszonyokban elfoglalt helyzet
Társadalmi állapot	Az érdekérvényesítés mértékének egyenlőtlenségi rendszerében elfoglalt helyzet
Rendi helyzet	Az intézményes helyzet eltérése a kifejezett értékek alapján előfeltételezett intézményes helyzettől

1. táblázat: A helyzetre és állapotra vonatkozó fogalmak az intézményes szociológia elméletében

A normativista szociológiai elméletekben kialakult és státusnak nevezett helyzetfogalomhoz hasonló értelemben mi intézményes helyzetről beszélünk. A máshol meghatározott értelemben intézményes helyzetnek nevezzük az adott egyén vagy csoport helyzetét egy adott intézmény vagy intézményrendszer intézményes szabályainak az érvényességi köreiben, amelyet az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályok jelölnek ki. (Farkas 2010a, 293–295) Az intézményes helyzet azokkal az ismertetőjegyekkel (pl. nemi hovatartozás, kor, lakóhely, szakképzettség, beosztás stb.) jellemezhető, amelyekre vonatkoztatva az intézményes szabályok érvényességi körei az egyének vonatkozásában meghatározottak, és amelyeket mi intézményes helyzetalkotó tulajdonságoknak nevezünk.

Az intézményes helyzet fogalma tulajdonképpen megfelel a normativista társadalmi helyzetfogalomnak. Felfogásunk szerint viszont az intézményes helyzet szorosan összefügg a társadalmi helyzettel, de a szóban forgó kifejezések különböző fogalmak jelölésére és különböző létezők kifejezésére szolgálnak. *A társadalmi helyzet fogalma a társadalmi viszonyokra, a társadalmi állapot fogalma az érdekérvényesítés mértékére és a társadalmi javakkal való ellátottságra mint jelenségre, a rendi helyzet fogalma az intézményes szabályokra és az intézményes helyzetre vonatkozik.*

Felfogásunk szerint az intézményes helyzet normatív természetű létező, ezzel szemben a társadalmi helyzet fogalma a tényszerű társadalmi viszonyokra vonatkozik. Röviden fogalmazva, a társadalmi helyzet az adott egyén vagy csoport helyzete a társadalmi viszonyok – mint érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok – rendszerében.

Egyes strukturalista elméletekben a társadalmi helyzet vagy státus ismertetőjegyeinek tekintik mind a társadalmi jelenségek meghatározó tényezőinek, mind a társadalmi jelenségeknek tekinthető létezőket. A társadalmi jelenségek magyarázata szempontjából viszont e vonatkozásban mi nagyon fontosnak tartjuk a társadalmi helyzet (position) és a társadalmi állapot (státus) megkülönböztetését. A társadalmi helyzet fogalma olyan viszonszerű fogalom, amely a társadalmi jelenségek magyarázatában e jelenségek meghatározó tényezőjeként, illetve okaként szerepelhet. A társadalmi állapot fogalma viszont jelenszerszerű fogalom, amely közvetlenül jelenségnek tekintett valóságos létezőt fejez ki. Majd látjuk, hogy a társadalmi állapot fogalma azt fejezi ki, hogy az adott egyén vagy csoport általában véve milyen mértékben érvényesíti érdekeit, illetve a társadalmi javak milyen mértékben állnak az adott egyén vagy csoport rendelkezésére.

A már említett fogalmakhoz képest újabb fogalomként vezetjük be a rendi helyzet fogalmát, amely normatív természetű és az intézményes helyzetre vonatkozik. Röviden fogalmazva, a rendi helyzet az adott egyén vagy csoport valóságos intézményes helyzetének az eltérése a kifejezett értékek alapján előfeltételezett intézményes helyzettől. A rendi helyzet fogalmával azonban ebben a tanulmányban nem foglalkozunk.

(A társadalmi helyzet és állapot fogalma)

A társadalmi helyzet fogalma

A társadalmi helyzet fogalmára vonatkozó különböző felfogások képviselői általában egyetértenek abban, hogy a társadalmi helyzet bizonyos értelemben a társadalmi viszonyok rendszerében elfoglalt helyzet. Azonban ahogyan az egyes szerzők, illetve a különböző felfogások képviselői különbözőképpen értelmezik a társadalmi viszony fogalmát, amennyiben elméleti felfogásuk következetes, ennek megfelelően különbözőképpen értelmezik a társadalmi helyzet fogalmát is. (Erről lásd: Farkas 2012a; Farkas 2013b)

Elfogadva az előbb említett általános értelmezést, a társadalmi helyzet általunk meghatározandó fogalma értelemszerűen következik a társadalmi viszony általunk másol meghatározott fogalmából. (Farkas 2012b; Farkas 2012c) *A társadalmi helyzet az adott egyén (vagy csoport) helyzete a társadalmi viszonyok rendszerében; amely magában foglalja egyrészt az érdekviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet, másrészt a társadalmi erőviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet.*

A fenti definícióban a rendszer kifejezést tágabb értelemben használjuk, és rendszeren sajátosan szerveződő összességet vagy egészet, és nem funkcionális rendszert értünk. A társadalmi helyzetek szubjektumai felfogásunk szerint nemcsak egyének, hanem bizonyos értelemben társadalmi csoportok is lehetnek. Ebben a tanulmányban azonban nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy társadalmi csoportok milyen értelemben képezhetik a társadalmi helyzetek szubjektumait. Tehát a következőkben általában csak egyénekre gondolunk a társadalmi helyzetek szubjektumaiként, ezért a kiemelt definícióban zárójelben utaltunk a csoportokra. Az adott egyén társadalmi helyzetét vizsgálhatjuk egy adott társadalmi csoporton belül, az adott csoporton belüli társadalmi viszonyok rendszerében; de vizsgálhatjuk a társadalmi élet adott szféráján belül vagy az egyének szűkebb körében is.

Az általánosan elfogadott értelmezés, amely szerint a társadalmi helyzet a társadalmi viszonyok rendszerében elfoglalt helyzet, az intézményes szociológia elméletében sajátos értelmet nyer azáltal, hogy sajátos értelemben határoztuk meg a társadalmi viszonyokat. Felfogásunk szerint a társadalmi viszonyok érdekviszonyokból és társadalmi erőviszonyokból épülnek fel, és ennek megfelelően határozzuk meg a társadalmi helyzet fogalmát. Tehát megkülönböztetjük *a társadalmi helyzet két összetevőjét*: (1) az érdekviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet és (2) a társadalmi erőviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet.

A társadalmi helyzet fogalmában a társadalmi viszonyokat egy adott egyénre vagy csoportra vonatkoztatva vesszük figyelembe. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a társadalmi helyzet az adott egyénre vagy csoportra vonatkoztatva, az e vonatkozásban jelentős társadalmi viszonyok összessége. A társadalmi helyzetek a valóságban igen összetettek lehetnek, de – ahogyan azt majd később látjuk – a társadalmi helyzetek tipizálásával rávilágíthatunk a társadalmi helyzetek legfőbb vonásaira, és ezáltal rávilágíthatunk a társadalmi viszonyok működésének bizonyos törvényszerűségeire.

A konfliktuselméletekből kiolvasható egy olyan helyzetfelfogás, amely szerint a társadalmi helyzet legfőbb vonatkozása az erőviszonyokban, illetve a hatalmi viszonyokban elfoglalt helyzet, amellyel eleve együtt jár az érdekviszonyok szerinti ellentétes helyzet.

(Dahrendorf 1976; Rex 1961) Nem vitatva a konfliktuselmélet képviselőinek az érdemeit a tekintetben, hogy felhívták a figyelmet az erőviszonyokra, illetve a hatalmi viszonyokra, és e viszonyokkal összefüggésben az érdekviszonyokra, megjegyezzük azt, hogy itt a konfliktuselméleti felfogástól lényegesen eltérő felfogásról van szó. Ugyanis amíg a konfliktuselméletekben a társadalmi erő, a hatalom és az érdek fogalma elméletileg megalapozatlan és kevésbé kidolgozott fogalom, addig az intézményes szociológia elméletében a szóban forgó kifejezések jelentősen más fogalmakat jelölnek; és elvileg részletes elemzés után jutottunk el a társadalmi helyzet olyan értelmű meghatározásához, hogy a társadalmi helyzet az adott egyén (vagy csoport) helyzete az érdekviszonyok és az erőviszonyok rendszerében.

A társadalmi helyzet a társadalmi viszonyok rendszerében elfoglalt helyzet, tehát a társadalmi helyzet meghatározó tényezői ugyanazok a létezők, amelyek a társadalmi viszonyokat meghatározzák. Azonban amíg a társadalmi viszonyok meghatározó tényezőit, illetve e tényezők hatásait a társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött valamennyi egyénre vagy csoportra vonatkoztatva egyaránt figyelembe kell vennünk, addig a társadalmi helyzet meghatározó tényezőit, illetve e tényezők hatásait kiemelten egy adott egyénre vagy csoportra vonatkoztatva kell értelmeznünk. A társadalmi viszonyok meghatározó tényezőivel és a társadalmi viszonyokat létrehozó mechanizmussal egy másik tanulmányban foglalkoztunk. (Farkas 2013a) Az ott leírtakat átértelmezve bizonyos mértékben választ adhatnánk arra a kérdésre is, hogy milyen tényezők és milyen mechanizmus révén hozzák létre, illetve részben alkotják a társadalmi helyzeteket, de e kérdés tárgyalásától e tanulmányban eltekintünk.

A társadalmi állapot fogalma

Bár a társadalmi helyzet (position), illetve a társadalmi állapot (status) fogalmát a különböző szemléletmódok képviselői egymástól nagyon eltérő értelemben határozzák meg a szociológiaelméleti irodalomban, e fogalmakban, illetve e fogalmak között nem tesznek különbséget ahhoz hasonló értelemben, amilyen értelemben mi meghatároztuk a társadalmi helyzet fogalmát és amilyen értelemben ehhez képest a következőkben meghatározzuk a társadalmi állapot fogalmát.

Fentebb láttuk, hogy felfogásunk szerint a társadalmi helyzet fogalma olyan viszonyos fogalom, amely a tényszerű társadalmi viszonyok, illetve e viszonyokban elfoglalt helyzet kifejezésére szolgál; és amely a társadalmi jelenségek magyarázatában e jelenségek meghatározó tényezőjeként, illetve okaként szerepelhet. A társadalmi állapot fogalma viszont jelenségszerű fogalom, amely közvetlenül jelenségnek tekintett valóságos létezőt fejez ki.

A társadalmi állapot fogalmát az érdekérvényesítés mértékének a fogalmával összefüggésben határozzuk meg. Először tehát röviden azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy mit értünk az érdekérvényesítés mértékén. *Az érdekérvényesítés mértékén azt értjük, hogy milyen mértékben valósultak vagy valósulnak meg az adott egyén érdekei, adott érdekek vagy az érdekek adott összetevői vonatkozásában.*

Az érdekérvényesítés mértékéről nemcsak egyének, hanem bizonyos értelemben társadalmi csoportok esetében is beszélhetünk, amennyiben társadalmi csoportok az érdekek szubjektumai. Ebben a tanulmányban azonban nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy társadalmi csoportok milyen értelemben képezhetik az érdekek szubjektumait, és ezzel összefüggésben mit értünk az érdekérvényesítés mértékén és a társadalmi állapoton a társadalmi csoportok mint szubjektumok esetében. Tehát a következőkben általában csak egyénekre gondolunk akkor, amikor az érdekérvényesítés mértékéről és társadalmi állapotról beszélünk.

Máshol adott meghatározásunk szerint – röviden fogalmazva – az érdek olyan cselekvési lehetőségek hálózata, amelyek a szubjektum közvetlen szükségletkielégítéséhez teremthetik meg a társadalmi előfeltételeket, illetve a társadalmi javakat. (Farkas 2011a, 44–62) Tehát az *érdekérvényesítés mértékének a fogalma az adott érdekek vonatkozásában* egyrészt kifejezi, hogy a szóban forgó egyénnek milyen mértékben állnak rendelkezésére a társadalmi javak. Másrészt kifejezi, hogy a rendelkezésre álló társadalmi javak megteremtése vagy megszerzése az adott szubjektum részéről milyen mértékű közvetlen ráfordítást igényelt vagy igényel. Pontosabban fogalmazva, az utóbbi vonatkozásban kifejezi, hogy a rendelkezésre álló társadalmi javak megteremtése vagy megszerzése az adott szubjektum részéről milyen mértékű közvetlen ráfordítást igényelt vagy igényel, mivel a közvetett ráfordítás a rendelkezésre álló társadalmi javakban eleve kifejeződik azáltal, hogy azokat csökkenti.¹

Az érdekérvényesítés mértékében megjelennek egyrészt az adott egyén társadalmi cselekvéseinek – érdekmotivált cselekvéseinek és esetleg társadalmi kényszermotivált cselekvéseinek – az adott szubjektumra vonatkozó következményei, mivel e cselekvések a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek, végső soron a társadalmi javaknak a megteremtésére és/vagy megőrzésére irányulnak. Másrészt, az érdekérvényesítés mértékében mások társadalmi hatásai, mások cselekvéseinek olyan következményei is megjelennek, amelyek érintik az adott egyén érdekeit.

Az érdekérvényesítés mértékéről mindig egy adott társadalmi folyamat és adott érdekek, illetve az érdekek adott összetevői vonatkozásában beszélhetünk. Az érdekérvényesítés mértékét vizsgálhatjuk az adott egyén érdekein belül egy bizonyos érdek vagy egy bizonyos érdekösszetevő vonatkozásában is; az érdekérvényesítés mértékét azonban vizsgálhatjuk átfogóan is, az adott egyén érdekeit egészében figyelembe véve, és erre vonatkozik a társadalmi állapot fogalma. *Társadalmi állapotnak* nevezzük általában az *érdekérvényesítés mértékét, az adott társadalmi csoportban vagy társadalmi életszférában az egyén érdekeinek egészét figyelembe véve és mások érdekei érvényesülésének a mértékéhez viszonyítva.*

A társadalmi állapot fogalma átfogóan fejezi ki a társadalomban vagy a társadalmi élet adott területén és az egyének adott körében az érdekérvényesítés mértékét, más egyénekhez viszonyítva. Az adott fogalom egyrészt kifejezi, hogy az adott egyénnek milyen mértékben állnak a rendelkezésére a társadalmi javak, attól függetlenül, hogy ezek a javak mikor váltak a szubjektum számára felhasználhatókká. Másrészt kifejezi, hogy a rendelkezésre álló társadalmi javak megteremtése vagy megszerzése az adott szubjektum részéről milyen mértékű közvetlen ráfordítást igényelt vagy igényel. Tehát a társadalmi állapot annál kedvezőbb, egyfelől az adott szubjektumnak minél inkább rendelkezésére állnak a társadalmi javak, másfelől ezen javak megteremtése vagy megszerzése az adott szubjektum részéről minél kevesebb közvetlen ráfordítást igényelt vagy igényel.

Például a munkahelyi szervezetben az alkalmazottak társadalmi állapotát főleg az mutatja, hogy mennyit keresnek. Azonban a társadalmi állapot pontosabb felmérésében nemcsak azt kell figyelembe vennünk, hogy az egyes egyéneknek mennyi a keresete, hanem például azt is, hogy az adott keresetet az egyes egyének mennyire fárasztó munkával és az egészségre milyen mértékben káros munkakörülmények között érik el. Az egyetemen a hallgatók társadalmi állapotát tulajdonképpen az mutatja, hogy mennyi tanulással milyen tanulmányi eredményeket érnek el. Össztársadalmi szinten a társadalmi állapot összetevőiként a többi között figyelembe vehetjük, hogy az egyes egyéneknek, illetve az egyének bizonyos csoportjainak különböző a jövedelmük, eltérőek a lakáskörülményeik, a tartós fogyasztási cikkekkel, kommunális létesítményekkel való ellátottságuk stb.

Az adott egyén társadalmi állapotát az egyének adott körében mások társadalmi állapotához mérten értelmezzük; pontosabban fogalmazva, az adott egyén társadalmi állapota azt fejezi ki, hogy az adott egyén általában milyen mértékben érvényesíti az érdekét, illetve az adott egyénnek milyen mértékben állnak rendelkezésére a társadalmi javak ahhoz képest, hogy az egyének adott körében mások általában milyen mértékben érvényesítik az érdekeiket, illetve másoknak milyen mértékben állnak rendelkezésére a társadalmi javak.

Végül ismét hangsúlyozzuk, hogy ebben a felfogásban a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalma között igen lényeges különbség van. A társadalmi helyzet a társadalmi viszonyok rendszerében elfoglalt helyzet, és elemi alkotórészeit formailag cselekvési lehetőségek és cselekvési képességek alkotják. A társadalmi állapot elemi alkotórészeit viszont formailag dolgok és állapotok képezik, és adott egyén állapotát csupán mennyiségileg viszonyíthatjuk mások társadalmi állapotához.

(A társadalmi helyzet típusai és a társadalmi állapotok)

A társadalmi helyzet tipizálásának szempontjai

Fentebb említettük, hogy az adott egyén társadalmi helyzetét vizsgálhatjuk egy adott társadalmi csoporton belül, az adott csoporton belüli társadalmi viszonyok rendszerében; de vizsgálhatjuk a társadalmi élet adott szféráján belül vagy az egyének szűkebb körében is. A következőkben, a társadalmi helyzet tipizálása során egy adott társadalmi csoporton belül vizsgáljuk az egyének társadalmi helyzetét; azonban a szóban forgó tipizálást alkalmazhatjuk az előbb említett más vonatkozásokban is. Az adott társadalmi csoport lehet például az állami (nemzeti) társadalom, lehet egy szervezet vagy település.²

A valóságos társadalmi helyzetek általában nehezen ismerhetők meg a maguk összetettségükben, de tipizálásukkal rávilágíthatunk a valóságos helyzetek legfőbb vonásaira. A társadalmi viszonyok két lényegi összetevőjének megfelelően korábban megkülönböztettük a társadalmi helyzet két fő összetevőjét: (1) az érdekviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet és (2) a társadalmi erőviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet. A következőkben tehát e két összetevő, az adott szubjektum érdekviszonyai és erőviszonyai szempontjából tipizáljuk a társadalmi helyzeteket, ahogyan azt a 2. táblázatban szemléltetjük.

A társadalmi helyzetek a valóságban általában igen összetettek, és egy adott egyén feltárt társadalmi helyzete különböző lehet attól függően, hogy mely más egyénekhez és csoportokhoz fűződő társadalmi viszonyait vesszük figyelembe. Ahhoz tehát, hogy logikailag lehetőleg ellentmondásmentes ideáltípusokhoz jussunk, a tipizálás során ki kell emelnünk egy adott egyént vagy csoportot, illetve egy tipikus helyzetet, amelyhez fűződő társadalmi viszonyokat figyelembe véve tipizáljuk a valóságban nagyon változatos helyzeteket.

Ha a tipizálás során elvileg ki kell emelnünk egy adott egyént vagy csoportot, illetve egy tipikus helyzetet, a valóságra tekintettel olyan egyént vagy csoportot érdemes kiemelnünk, akihez vagy amelyhez fűződő társadalmi viszonyok a legjelentősebbek az adott társadalomban. Ezért az adott társadalomban hatalommal rendelkező, illetve hatalmi helyzetben lévő egyéneket emeljük ki. *A hatalmi helyzetet kiemelve vonatkoztatási helyzetként, a különböző társadalmi helyzeteket a társadalmi helyzet két összetevője szempontjából, egyrészt a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő erőviszonyok, másrészt a hozzájuk fűződő érdekviszonyok szempontjából tipizáljuk.*

Az adott társadalmi csoportban a hatalommal rendelkezőkhöz, azaz a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő viszonyok kiemelését egyrészt az indokolja, hogy egy adott

egyén közvetlen társadalmi viszonyai közül azok a leglényegesebbek, amelyek a hatalommal rendelkező egyénhez vagy csoporthoz fűződnek. Másrészt, itt csak röviden utalunk arra, hogy a viszonylag kis erővel rendelkező egyének és csoportok közötti társadalmi viszonyokat tekintve, a közvetlen viszonyokhoz képest gyakran még jelentősebbek azok a közvetett társadalmi viszonyok, amelyeket a hatalommal rendelkező egyénhez vagy csoporthoz fűződő viszonyaik közvetítenek. Harmadrészt, a hatalommal rendelkező egyén vagy egyének kiemelésével olyan típusokat határozhatunk meg, amelyek közül egyes típusok segítségével a mérsékeltlen egyenlőtlen és a viszonylag kiegyenlített erőviszonyokkal jellemezhető társadalmi viszonyokon belüli társadalmi helyzeteket is kifejezhetjük.

Az előbb említett társadalmi viszonyok metszéspontjai jelölik tehát ki a tipikus társadalmi helyzeteket. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ezek a helyzetek ideáltípusok, amelyek a valóságos viszonyok között általában nem tisztán fordulnak elő; a tipizálás során jelentős mértékben leszűkítjük azokat a valóságos társadalmi viszonyokat, amelyeket kifejezetten figyelembe veszünk. A társadalmi helyzetek tipizálása mégis hatékony eljárás a társadalmi valóság megismerésében, mivel egyrészt ezáltal teremthetünk áttekinthető rendet a valóságban tapasztalható társadalmi helyzetek sokféleségében; másrészt ezáltal világhatárunk rá a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek működésére vonatkozó bizonyos törvényszerűségekre.

A fentebb hivatkozott táblázat szerint a tipizálás egyik szempontját a hatalommal rendelkező egyénhez vagy csoporthoz fűződő társadalmi erőviszonyok képezik, megkülönböztetve a kiegyenlített erőviszonyokat, a mérsékeltlen egyenlőtlen erőviszonyokat és a nagymértékben egyenlőtlen erőviszonyokat, illetve a hatalmi viszonyokat, ahogyan azt az erőviszonyok tárgyalásánál, a *Társadalomelmélet* nyolcadik fejezetében láthattuk. (Farkas 2011a, 221–222) Leegyszerűsítve, kevésbé pontosan úgy is fogalmazhatunk, hogy ebből a szempontból megkülönböztetjük a nagy, a közepes és a kis erővel rendelkező egyéneket.

A másik szempontot a hatalommal rendelkezőkhöz fűződő érdekviszonyok képezik, tiszta típusokként megkülönböztetve egyrészt az érdekezésszerűt és az érdekegybeesést, másrészt az érdekelletét (és a kényszerű ellentétet). Az érdekviszonyok e típusaival a *Társadalomelmélet* hetedik fejezetében foglalkoztunk. (Farkas 2011a, 102–112) Az érdekviszonyok tiszta típusain túl azonban itt megkülönböztetjük az ambivalens érdekviszonyokat is. *Ambivalens érdekviszonyokról* akkor beszélünk, ha két fél között az érdekek hasonló mértékben azonosak vagy egybeesnek, mint amilyen mértékben ellentétesek, vagy ha az érdekviszonyok diffúzak. Ezt a vegyes típust azért tesszük be a tiszta típusok közé, hogy ezáltal közelebb kerüljünk a valóságos érdekviszonyokhoz, ahol gyakran találunk olyan viszonyokat, amelyek a legközelebb ehhez a vegyes típushoz állnak.

A valóságban az érdekek és az érdekviszonyok meglehetősen összetettek, és két fél között az érdekviszonyok lehetnek bizonyos vonatkozásokban azonossági vagy egybeesési viszonyok, más vonatkozásokban ellentétes viszonyok, ismét más vonatkozásokban ambivalens viszonyok. A tipizálás során elvileg feltételezzük, hogy az egyének az érdekviszonyok szerint egyértelműen besorolhatók a tipikus helyzetekbe. Azonban esetenként majd utalunk arra, hogy ehhez képest a valóságos érdekviszonyok összetettebbek, és ezt figyelembe véve majd árnyaljuk az arra vonatkozó következtetésünket, hogy az adott társadalmi helyzetből az egyének milyen mértékben érvényesíthetik érdekeiket és milyen társadalmi állapotot érhetnek el.

Hatalommal rendelkezőkhöz fűződő erőviszonyok	Hatalommal rendelkezőkhöz fűződő érdekviszonyok			Semleges érdekviszony
	Érdekazonosság, érdekegybeesés	Ambivalens érdekviszony	Érdekellentét, kényszerű ellentét	
Kiegyenlített	Hatalmi helyzet	Erős tolerált helyzet	Rivális helyzet	Szélső helyzetek
Mérsékeltlen egyenlőtlen	Támogatott helyzet	Közepes tolerált helyzet	Korlátozott helyzet	
Nagymértékben egyenlőtlen	Pártolt helyzet	Gyenge tolerált helyzet	Kiszolgáltatott helyzet	
Semleges erőviszony	Párhuzamos helyzetek			Semleges helyzet

2. táblázat: A társadalmi helyzet típusai

Máshol különbséget tettünk a teljes társadalmi viszonyok és a részleges társadalmi viszonyok között. (Farkas 2012c, 8) A teljes társadalmi viszonyokban érdekviszonyok és erőviszonyok egyaránt találhatóak, a részleges társadalmi viszonyokban vagy csak érdekviszonyok, vagy csak erőviszonyok fűzik össze az egyéneket vagy csoportokat. A tipizálás során a részleges társadalmi viszonyokra való tekintettel különböztetjük meg a semleges erőviszonyokat és a semleges érdekviszonyokat, és az e viszonyokban elfoglalt társadalmi helyzeteket.

A *semleges erőviszonyok* mint erőviszonyok nem értelmezhetők, de ez a kategória teszi lehetővé, hogy azokat az egyéneket és csoportokat is besoroljuk valahová, akiket erőviszonyok nem fűznek a hatalmi helyzetben lévőkhez, illetve egyáltalán másokhoz, de érdekviszonyok esetleg találhatóak közöttük. Hasonló megfontolásból vettük fel a *semleges érdekviszonyokat* is a modellbe, az érdekviszonyokkal nem párosuló erőviszonyok figyelembevételéhez. Minket azonban tulajdonképpen a teljes társadalmi viszonyokban kialakult társadalmi helyzetek érdekelnek, ezért ezekkel a típusokkal foglalkozunk; ebben a tanulmányban eltekintünk a semleges erőviszonyok és/vagy a semleges érdekviszonyok szerinti társadalmi helyzetek tárgyalásától.

Fentebb hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalma között igen lényeges különbség van. Ezzel összefüggésben fontos, hogy világosan lássuk a különbséget a társadalmi helyzet összetevői és a társadalmi helyzet következményei között. A társadalmi helyzet két fő összetevője az érdekviszonyokban elfoglalt helyzet és az erőviszonyokban elfoglalt helyzet, és e két összetevő szempontjából tipizáljuk a társadalmi helyzeteket. Az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot viszont a társadalmi helyzet következményének tekintjük. A *társadalmi állapot típusaiként* megkülönböztetjük (1) a nagyon rossz, (2) a viszonylag rossz, (3) a közepes, (4) a viszonylag jó, és (5) a nagyon jó vagy kiváló állapotot.

A *társadalmi helyzet – okságilag vagy bizonyos valószínűséggel – meghatározza az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot. A tipikus társadalmi helyzetek által meghatározottan az adott társadalmi helyzetben lévő egyének bizonyos mértékben érvényesítik érdekeiket, és jobb vagy rosszabb társadalmi állapotot érnek el.* A társadalmi

helyzetek tipizálása során majd rámutatunk a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot közötti összefüggésre, amelyet a 3. táblázatban szemléltetünk.

Társadalmi helyzet	Érdekérvényesítés mértéke Társadalmi állapot
Hatalmi helyzet	Kiemelkedő mértékű érdekérvényesítés; Nagyon jó állapot
Támogatott helyzet	Viszonylag nagymértékű érdekérvényesítés; Viszonylag jó állapot
Erős tolerált helyzet	
Pártolt helyzet	Kielégítő mértékű érdekérvényesítés; Közepes állapot
Közepes tolerált helyzet	
Gyenge tolerált helyzet	Viszonylag kismértékű érdekérvényesítés; Viszonylag rossz állapot
Korlátozott helyzet	
Kiszolgáltatott helyzet	Nagyon kismértékű érdekérvényesítés; Nagyon rossz állapot
Rivális helyzet	Kielégítő vagy viszonylag nagymértékű érdekérvényesítés; Közepes vagy viszonylag jó állapot

3. táblázat: A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot közötti összefüggés

A következőkben tehát egyrészt meghatározzuk a tipikus társadalmi helyzeteket, másrészt rámutatunk arra, hogy az egyes tipikus helyzetek milyen mértékben segítik elő az érdekek érvényesítését és milyen társadalmi állapotok elérését teszik aktuálisan lehetővé. E tanulmányban nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a társadalmi helyzet milyen más meghatározó tényezőkkel összefüggésben határozza meg az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot.

Fentebb már utaltunk a konfliktuselméleti felfogásra, amely szerint a társadalmi jelenségek (mint konfliktusok) kutatásában az első feladat az erő (power) és a hatalom (authority) eloszlása szerinti társadalmi helyzetek, azaz a hatalmi vagy domináns és az alávetett helyzetek meghatározása. (Dahrendorf 1976, 165–166; Rex 1961, 122) Tehát a társadalmi helyzet tipizálására vonatkozó felfogásunk a tekintetben hasonló a konfliktuselméleti felfogáshoz, hogy felfogásunk szerint a társadalmi helyzetek tipizálása során először a hatalmi helyzetet kell meghatároznunk, és a hatalmi helyzethez képest határozzuk meg a többi tipikus helyzetet. Más vonatkozásokban azonban az itt képviselt felfogás lényegesen különbözik a konfliktuselméleti felfogástól.

A szóban forgó két felfogás között elvileg nem jelentős, inkább csak az empirikus alkalmazhatóság szempontjából jelentős különbség az, hogy mi az erőviszonyok szerint nem két, hanem három kategóriát különböztetünk meg egymástól. Azonban elvileg is jelentős a különbség a két felfogás között az érdekviszonyok figyelembevételének szempontjából. A konfliktuselméletek képviselői ugyanis igen nagy mértékben leegyszerűsítik a valóságos érdekviszonyokat, amikor tulajdonképpen csak egy szempontból, az erőviszonyokat figyelembe véve különböztetik meg a polarizált társadalmi helyzeteket, amelyekhez eleve ellentétes érdekviszonyokat rendelnek hozzá. Ezzel szemben mi, jóllehet a tipizálás során idealizálva, de érdemben figyelembe vesszük a valóságos érdekviszonyok összetettségét. A legfőbb különbség a két felfogás között az, amelyre már korábban is utaltunk; nevezetesen az, hogy a társadalmi helyzetekre és a társadalmi helyzetek típusaira vonatkozó felfogásunk egy átfogó és részletesen kidolgozott társadalomelméletbe illeszkedik.

A társadalmi helyzetek fő típusai

A hatalmi társadalmi helyzet

Mint már említettük, a társadalmi helyzetek tipizálásának a vonatkoztatási pontját a hatalommal rendelkező, illetve a hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport képezi; tehát mindenekelőtt a hatalmi helyzetet kell meghatároznunk. *A hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport az adott társadalmi csoportban összességében kiemelkedő mértékű erővel, és az egyének nagy részével szemben hatalommal rendelkezik. Ha több egyén van hatalmi helyzetben, a hatalmi helyzetben lévő egyének közötti erőviszonyok kiegyenlítettek, és elvileg azonossági társadalmi viszonyok fűzik őket össze.*

A hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport az adott társadalmi csoportban összességében kiemelkedő mértékű társadalmi erővel rendelkezik. Az összességében kiemelkedő mértékű erővel összefüggésben, a hatalmi helyzetben lévők az adott társadalmi csoport tagjainak a nagy részével, esetleg döntő többségével szemben hatalommal rendelkeznek. Azonban a hatalmi helyzet nem feltétlenül jelenti azt, hogy az adott helyzetben lévők az adott társadalmi csoportban valamennyi más egyénnel és csoporttal szemben hatalommal rendelkeznek. A hatalom is lehet részleges, nem szükségképpen terjed ki a vizsgált egyének, illetve csoportok teljes körére.

Ha több egyén van hatalmi helyzetben, az adott egyéneknek erejük és hatalmuk gyakorlásához képeseknek kell lenniük a társadalmi együttműködésre. Ennek előfeltételeként a hatalmi helyzet fontos ismertetőjegye, hogy a hatalmi helyzetben lévő egyéneket társadalmi kapcsolatok fűzik össze. Ezek a kapcsolatok elvileg szoros társadalmi kapcsolatok, amelyek az azonossági társadalmi viszonyok tudati és normatív megfelelői; és az adott viszonyok és kapcsolatok rendszeres társadalmi együttműködést határoznak meg a felek között. Az intézményes szociológia elméletének engedményes szintjén vehetjük figyelembe azt, hogy valójában laza, partneri társadalmi kapcsolatok is összeköthetik a hatalmi helyzetben lévő egyéneket. Az utóbbi esetben a társadalmi együttműködés alkalmyszerű az egyének között, a társadalmi kapcsolatok adott érdekek érvényesítésére aktualizálódnak.

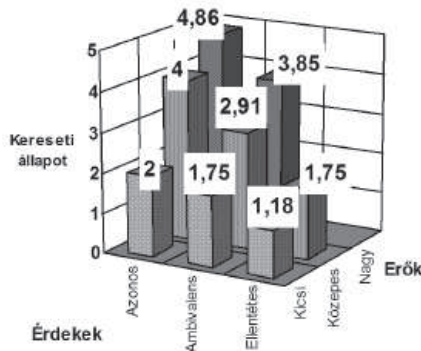
Ebben a tanulmányban érdemben nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy különbséget tehetünk a szoros és a laza társadalmi kapcsolatok között; valamint azzal a kérdéssel sem, hogy azonossági társadalmi viszonyok és szoros társadalmi kapcsolatok a társadalmi egyesülésben, laza társadalmi kapcsolatok a társadalmi hálózatban található az egyének között. Csak azt jegyezzük meg, hogy eszerint, ha több egyén van hatalmi helyzetben, a hatalmi helyzetben lévő egyének társadalmi egyesülést vagy – engedményes szinten figyelembe véve – társadalmi hálózatot alkotnak.

A társadalmi helyzetek tipizálása során empirikus vonatkozásban felmerülő első kérdés tehát az, hogy található-e olyan egyén vagy csoport a vizsgált egyének, illetve csoportok

körében, amely összességében kiemelkedő mértékű erővel, és az egyének nagy részével szemben hatalommal rendelkezik, azaz amely hatalmi helyzetben van. Hatalommal rendelkező egyén vagy csoport a valóságban szinte minden társadalmi csoportban, illetve társadalomban kialakul, nagyrészt a tulajdonviszonyokkal és a munkamegosztási viszonyokkal összefüggésben. Egyes szerzők azt hangsúlyozzák, hogy viszonylag összetett munkamegosztási viszonyok között a feladatok meghatározásának és összehangolásának a szükségessége eleve magával vonja a hatalom, és ezáltal a hatalmi helyzet kialakulását. (Engels 1983; Dahrendorf 1976, 299; Wrong 1979, 248–249; Vanfossen 1979, 142) Például Dahrendorf szerint a hatalom minden, általa kényszerűen összehangolt társulásnak nevezett társadalmi szerveződésben jelen van. Felfogása szerint a hatalom olyan általános jellemzője az emberi együttélésnek, mint maga a társadalom. (Dahrendorf 1976, 167–168)

Felfogásunk szerint minden viszonylag nagy létszámú társadalmi csoportban létrejön hatalom és hatalmi helyzet, de kisebb társadalmi csoportokban az erőviszonyok lehetnek viszonylag kiegyenlítettek is, azaz viszonylag kisebb társadalmi csoportokban nem feltétlenül jön létre hatalom és hatalmi helyzet. A tipizálás során azonban eleve feltételezzük, hogy az adott társadalmi csoportban található olyan egyén vagy csoport, amely hatalmi helyzetben van.

Az adott helyzet következményeként, a hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport általában véve kiemelkedő mértékben érvényesíti érdekeit és kiváló társadalmi állapotot ér el. A 2. ábrán egy példát mutatunk a kereseti állapotok mint társadalmi állapotok alakulására, amelyet egy régebbi üzemszociológiai kutatásból merítettünk.³ Láthatjuk, hogy a hatalmi helyzetben lévő munkások kiváló kereseti állapotot értek el, azaz elfogadható mennyiségű munkával igen sokat kerestek. A kutatást a nyolcvanas évek közepén végeztem, és akkor a hatalmi helyzetben lévő munkások átlagos havi keresete nyolc ezer forint körül volt, a kiszolgáltatott helyzetben lévő munkások keresete két ezer forint körül volt. A hatalmi helyzetben lévő munkások kereseti állapota, 0-tól 5-ig terjedő skálán mérve, 4,86 volt.

2. ábra: Üzemi példa a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot közötti összefüggésre

A különböző társadalmi szervezetekben, például vállalatokban, hivatalokban, általában a felső vezetői kör van hatalmi helyzetben. Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén megközelítőleg azok az egyének és csoportok vannak hatalmi helyzetben, amelyeket az elitelméletekben és az elitkutatásokban erő-elitnek (power elite), illetve hatalmi elitnek neveznek. (Lásd pl.: Mills 1972; Szalai 2001)

A kiszolgáltatott és a korlátozott társadalmi helyzet

A következő típusként a kiszolgáltatott társadalmi helyzetet határozzuk meg, amely a hatalmi helyzethez képest az egyenlőtlenségek szempontjából a másik pólust képviseli. *A kiszolgáltatott társadalmi helyzetben lévő egyének kis erővel rendelkeznek, hatalmi függésben vannak a hatalmi helyzetben lévő egyénnel vagy csoporttal szemben, és érdekeik ellentétesek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel.*

Korábban utaltunk arra, hogy a konfliktuselmélet képviselőinek a felfogása szerint elsődlegesen az erő eloszlása szempontjából két tipikus társadalmi helyzetet lehet megkülönböztetni: a hatalmi vagy domináns helyzetet és az alávetett helyzetet, és e két tipikus helyzetben lévők érdekei ellentétesek egymással. Az általunk úgynevezett kiszolgáltatott társadalmi helyzet tehát bizonyos értelemben megfelel a konfliktuselmélet szerinti alávetett helyzetnek. Felfogásunk szerint azonban a kiszolgáltatott helyzet csak az egyik jellemző típusa a hatalmi helyzeten kívül lévő egyének és csoportok változatos helyzeteinek, illetve csak az egyik jellemző típusa a kis erővel rendelkező, hatalmi függésben lévő egyének helyzeteinek is. A viszonylag kis erővel rendelkező egyének érdekei – elvileg és a valóságban – azonosak is lehetnek vagy egybeeshetnek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel; valamint ambivalens érdekviszonyok is létezhetnek a hatalmi helyzetben lévők és a hatalmi függésben lévők között.

Az adott helyzet következményeként, a kiszolgáltatott helyzetben lévő egyének elvileg nem érvényesíthetik vagy csak nagyon kismértékben érvényesíthetik érdekeiket, és nagyon rossz társadalmi állapotban vannak. Ha az érdekviszonyok tiszta típusait vesszük figyelembe, és tisztán ellentétes érdekviszonyt feltételezünk a hatalmi helyzetben lévők és a kiszolgáltatott helyzetben lévők között, a kiszolgáltatott helyzetben lévők egyáltalán nem érvényesítik érdekeiket. Ha a tipizálásban az alapvető érdekviszonyt emeljük ki, és a valóságra tekintettel megengedjük, hogy az adott egyének érdekei bizonyos vonatkozásokban nem ellentétesek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel, a kiszolgáltatott helyzetben lévők nagyon kismértékben képesek megvalósítani érdekeiket. A kiszolgáltatott helyzetben lévő egyének illetve csoportok a valóságban megközelítőleg annyiban valósíthatják meg érdekeiket, amennyiben ezzel még nem sértik a hatalmi helyzetben lévők érdekeit.

Tehát a valóságban a kiszolgáltatott helyzet sem zárja ki feltétlenül az érdekek részbeni érvényesítését. Általában kiszolgáltatott helyzetben is van tudniillik az érdekérvényesítés mértékének egy olyan küszöbértéke, amely alatt az érdekérvényesítés még nem sérti az adott egyéneket, illetve csoportokkal szemben hatalommal rendelkezők érdekeit. Például az üzemekben kiszolgáltatott helyzetben lévő munkások a legrosszabb munkaeszközökkel és a legrosszabb munkafeladatokon dolgozva is érvényesíthetik bizonyos mértékig érdekeiket, ezzel nemhogy sértve, hanem még szolgálva is a hatalmi helyzetben lévő munkások érdekeit, hiszen mentesítik az utóbbiakat e feladatok elvégzése alól. (Farkas 1987) A korábban bemutatott ábrában láthatjuk, hogy az adott üzemben a kiszolgáltatott helyzetben lévő munkások nagyon rossz kereseti állapotot értek el; a kiszolgáltatott helyzetben lévő munkások átlagos havi keresete kétezer forint körül volt, és kereseti állapota 1,18 volt.

Kiszolgáltatott társadalmi helyzetű egyéneket és csoportokat természetesen az állami (nemzeti) társadalom szintjén is találhatunk. A fordulat éve (1949), a kommunista párt hatalomra kerülése után kiszolgáltatott helyzetbe kerültek Magyarországon például a birtokos parasztok és a kisiparosok. A szovjet pártvezetés által kialakított és Magyarországra is kiterjesztett társadalmi intézmények ugyanis a felső pártvezetés érdekévé tették az államosítást, a szövetkezetesítést, a nehézipar kiemelt fejlesztését stb., és ennek következtében azt is, hogy a parasztokat és a kisiparosokat megfosszák termelési eszközeiktől, ami ellentétes volt az utóbbiak érdekeivel. A rendszerváltás után nagyrészt szintén ki-

szolgáltatott társadalmi helyzetbe kerültek például a termelőszövetkezeti tagok. A szövetkezetek átalakulására vonatkozó törvények a szövetkezeteken belül kialakult társadalmi intézményekkel összefonódva ugyanis olyan helyzetbe juttatták a szövetkezetek vezetőit, amely nagyrészt lehetővé tette számukra a tagság vagyonának komolytalan áron történő felvásárlását és kimentését, és a vagyon elosztásából a tagság tulajdonképpeni kizárását. Ezáltal a szövetkezeti tagok nagy részét megfosztották nemcsak a munkahelyüktől, hanem tulajdonképpen vagyonrészüktől is. Általában kiszolgáltatott helyzetben vannak azok a munkaeő iránti kereslethez viszonyítva fölös munkaképes egyének, akiknek a munkavégző képességére és munkájára nincs szükségük a hatalmi helyzetben lévő munkaadóknak; de a munkavállalók nagy része is lehet kiszolgáltatott helyzetben.

A korlátozott helyzet az érdekviszonyok szempontjából hasonló a kiszolgáltatott helyzethez, de az erőviszonyok szempontjából kedvezőbb helyzet. *A korlátozott társadalmi helyzetben* lévő egyének közepes erővel rendelkeznek a hatalmi helyzetben lévő egyénnel vagy csoporttal szemben, és érdekeik ellentétesek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel.

A hatalmi helyzetben lévők és a korlátozott helyzetben lévők közötti erőviszonyok mérsékeltlen egyenlőtlenek, az előbbieket általában véve nem rendelkeznek egyértelműen hatalommal a korlátozott helyzetben lévőkkel szemben. Korlátozott helyzetből a kiszolgáltatott helyzethez képest viszonylag kedvezőbb aktuális lehetőségek nyílnak az érdekek érvényesítésére. Az adott helyzet következményeként, a korlátozott helyzetben lévő egyének viszonylag kismértékben érvényesítik érdekeiket és viszonylag rossz társadalmi állapotban vannak. A fentebb bemutatott ábrában láthatjuk, hogy az adott üzemben a korlátozott helyzetben lévő munkások kereseti állapota 1,75 volt.

A pártolt és a támogatott társadalmi helyzet

A pártolt helyzet az erőviszonyok szempontjából hasonló a kiszolgáltatott helyzethez, de az érdekviszonyok szempontjából lényegesen különbözik a kiszolgáltatott helyzettől. *A pártolt társadalmi helyzetben* lévő egyének kis erővel rendelkeznek, *hatalmi függésben* vannak a hatalmi helyzetben lévő egyénnel vagy csoporttal szemben, és érdekeik azonosak vagy egybeesnek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel.

A széles körben elfogadott felfogás szerint az erők, illetve az erőviszonyok határozzák meg azt, hogy egy adott egyén vagy csoport milyen mértékben érvényesíti érdekeit. Felfogásunk szerint viszont az erőviszonyok és az érdekviszonyok együttesen határozzák meg, azaz a társadalmi helyzet határozza meg az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot.

A pártolt helyzetben lévő egyének a hatalmi helyzetben lévő egyénhez vagy csoporthoz *fűződő azonossági vagy egybeesési érdekviszonyokból* eredően kielégítő mértékben érvényesítik érdekeiket, és *közepes társadalmi állapotban* vannak. A pártolt helyzetben lévő egyének hatása a társadalmi folyamat alakulására csekély, ennek ellenére kielégítő mértékben érvényesítik érdekeiket. Érdekeik érvényesülését ugyanis annak köszönhetik, hogy azok azonosak vagy egybeesnek a hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport érdekeivel.

Ha az érdekviszonyok tiszta típusait vesszük figyelembe, és tisztán azonossági vagy egybeesési érdekviszonyt feltételezünk a hatalmi helyzetben lévők és a pártolt helyzetben lévők között, a pártolt helyzetben lévők elvileg ugyanolyan mértékben érvényesítik érdekeiket, mint a hatalmi helyzetben lévők. Ha a tipizálásban az alapvető érdekviszonyt emeljük ki, és a valóságra tekintettel megengedjük, hogy az adott egyének érdekei bizonyos vonatkozásokban nem azonosak vagy nem esnek egybe a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel, a pártolt helyzetben lévők általában kielégítő mértékben érvényesítik érdekeiket, és közepes társadalmi állapotban vannak.

A hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport részéről a pártolt helyzetűek érdekei érvényesülésének az elősegítése történhet nem szándékolt módon is, de lehet szándékos is. A hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport egyrészt amikor saját érdekeit megvalósítja, ugyanakkor bizonyos mértékben a pártolt helyzetben lévő egyének érdekeit is megvalósítja, másrészt többnyire tudatosan is segíti a pártolt helyzetben lévő egyéneket érdekeik érvényesítésében.

Pártolt helyzet létrejöhet az adott egyének szándékától függetlenül is, de létrejöhet a hatalmi helyzetben lévő fél és a kis erővel rendelkező fél közötti megegyezéssel kialakított társadalmi kapcsolat, különösen – engedményes szinten figyelembe véve – hűségi kapcsolat eredményeképpen is. Pártolt helyzet létrejöhet a hatalmi helyzetben lévő fél és a pártolt helyzetben lévő fél érdekeinek az egybeesése folytán. Az ilyen pártolt helyzet azonban viszonylag könnyen semmissé válhat. Az érdekviszonyok ugyanis az erőviszonyokhoz képest a valóságban könnyebben változnak, és amennyiben az érdekviszonyok megváltozása megszünteti az érdekegybeesést, a pártolt társadalmi helyzet is semmissé válik, és így a korábban pártolt helyzetűek érdekérvényesítési esélyei jelentősen leromlanak. Ekkor válhat világosabbá a köznap megismerés szintjén is, hogy az adott egyének érdekeik megfelelő érvényesülését főleg nem saját erőiknek, illetve ebből eredő társadalmi befolyásuknak, hanem a hatalmi helyzetben lévők hatalmának köszönhették.

Pártolt társadalmi helyzet kialakítható szándékosan is, a hatalmi helyzetben lévők és a kis erővel rendelkező egyének közötti társadalmi kapcsolatok kialakítása révén, amelyek esetlegesen lehetnek szoros kapcsolatok is, de jellemzően hűségi kapcsolatok, amelyekre az elmélet engedményes szintjén lehetünk tekintettel. E tanulmányban érdemben nem foglalkozunk a hűségi kapcsolatokkal, amelyek létrehozása során a felek – kifejezetten vagy hallgatólagosan – megállapodnak abban, hogy a hatalmi helyzetben lévő fél meghatározott társadalmi javakhoz segíti hozzá a pártolt egyént, aki ennek ellenében kötelezettséget vállal bizonyos ellenszolgáltatásokra, a hatalmi helyzetben lévő fél érdekeinek megfelelő magatartásra. Az általunk úgynevezett külsőleges hatalom nagyrészt lehetővé teszi, hogy a hatalmi helyzetben lévők tetszésük szerint juttassák hozzá a hatalmi függésben lévő egyéneket olyan javakhoz, amelyek elosztása felett az előbbiek rendelkeznek. Így ezeket a javakat részben hűségi adományokként osztják el, amelyekért viszonzásokat várnak; e javakhoz tehát rendszerint azok az egyének juthatnak hozzá, akik vagy már hűdíjasok, vagy vállalják a hűdíjasságot.

A korábban bemutatott ábrában láthatjuk, hogy az adott üzemben a pártolt helyzetben lévő munkások jelentősen jobb (2-es) kereseti állapotot értek el a kiszolgáltatott helyzetben lévő munkásokhoz képest, de az elméleti modellből általában véve ettől jobbra következtethetünk. Az általunk vizsgált másik teljesítménybéres üzemben például azokat a munkásokat soroltuk pártolt helyzetbe, akik pályakezdők lévén igen csekély erővel rendelkeztek, de akik a hatalmi helyzetben lévő munkások mellett dolgoztak váltótársaként vagy „blokkolótársaként”, azaz nem feltétlenül ugyanazon a munkagépen, de közös munkaelszámolásban, és ennek révén érdekeik nagyrészt egybeestek. (Farkas 1987) Az állami társadalom szintjén pártolt helyzetben vannak például a hatalmi helyzetben lévő egyének viszonylag kis erővel rendelkező közeli hozzátartozói: feleségek, illetve férjek, felnőtt gyerekeik. A vállalkozók körében pártolt helyzetbe kerülhetnek azok a kisebb vagy közepes vállalkozók, akik nagy cégek tartós beszállítói. A kutatók körében jellemzően pártolt helyzetben vannak azok a viszonylag kis erővel rendelkező kutatók, akik hatalmi helyzetben lévő kutatók kutatásaiban vesznek részt.

A támogatott társadalmi helyzet a hatalmi helyzet és a pártolt helyzet közötti átmeneti helyzetként is értelmezhető. Mégis célszerű önálló típusként megkülönböztetni, mert a

valóságban jellemző társadalmi helyzetről van szó. A *támogatott társadalmi helyzetben* lévő egyének közepes erővel rendelkeznek a hatalmi helyzetben lévő egyénnel vagy csoporttal szemben, és érdekeik azonosak vagy egybeesnek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel.

A szóban forgó helyzet a társadalmi állapot szempontjából is a hatalmi és a pártolt helyzet között helyezkedik el. A támogatott helyzetben lévő egyének – egyrészt közepes erejükből, másrészt a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő azonossági vagy egybeesési érdekvizonyokból eredően – általában viszonylag nagymértékben érvényesítik érdekeiket, és viszonylag jó társadalmi állapotban vannak.

A tolerált társadalmi helyzetek

A tolerált társadalmi helyzet az eddig tárgyalt típusokhoz képest az érdekvizonyok szempontjából kevésbé képez tiszta típust. Itt a hatalmi helyzetben lévő egyénhez vagy csoporthoz fűződő érdekvizonyok felemásak, ellentmondásosak vagy diffúzak. A tolerált társadalmi helyzetek közül kiemelten a közepes tolerált társadalmi helyzetet határozzuk meg. *A közepes tolerált társadalmi helyzetben lévő egyének közepes erővel rendelkeznek a hatalmi helyzetben lévő egyénnel vagy csoporttal szemben, és a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő érdekvizonyaik ambivalens viszonyok.*

A közepes tolerált helyzetben lévők és a hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport közötti érdekvizonyok ellentmondásosak, azaz érdekeik közel annyiban ellentétesek, mint amennyiben feltételezik egymás érvényesülését. Tolerált társadalmi helyzetek jöhetnek létre akkor is, ha az érdekvizonyok diffúzak; ha tehát az adott egyén vagy csoport érdekei sem nem ellentétesek, sem nem esnek egybe a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel. *A közepes tolerált helyzetű egyének – egyrészt közepes erejükből, másrészt az ambivalens érdekvizonyokból eredően – általában kielégítő mértékben érvényesítik érdekeiket, és közepes társadalmi állapotban vannak.*

Az úgynevezett tolerált társadalmi helyzetet jellemezheti viszonylag nagy vagy kis társadalmi erő is. *Az erős tolerált társadalmi helyzetben* lévő egyének viszonylag nagy erővel rendelkeznek, a *gyenge tolerált helyzetben* lévő egyének viszonylag kis erővel rendelkeznek a hatalmi helyzetben lévő egyénnel vagy csoporttal szemben, és a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő érdekvizonyaik ambivalens viszonyok. Az előbbi típusban a hatalmi helyzet és a rivális helyzet, az utóbbi típusban a pártolt helyzet és a kiszolgáltatott helyzet elemei keverednek.

Az erős tolerált helyzetben lévőkhöz szemben a hatalmi helyzetben lévőknek nincs hatalma, közöttük az erőviszonyok elvileg kiegyenlítettek, azaz csupán a ketőjük közötti társadalmi viszonyokat tekintve mindketten erős tolerált helyzetben vannak. Az erős tolerált helyzetűek tehát részben képesek lehetnek a hatalmi helyzetben lévők érdekei ellenére is érvényre juttatni érdekeiket. Azonban a valóságban azok az egyének, akiket erős tolerált helyzetűek közé sorolhatunk, valamivel gyengébb erővel rendelkeznek a hatalmi helyzetben lévőkhöz szemben, mint viszont. Az erős tolerált helyzetű egyének – egyrészt viszonylag nagy erejükből, másrészt az ambivalens érdekvizonyokból eredően – elvileg a hatalmi helyzetben lévőkhöz hasonló mértékben érvényesítik érdekeiket, és hasonló társadalmi állapotban vannak. Azonban a valóságos viszonyok egésztől figyelembe véve, az erős tolerált helyzetben lévőkhöz viszonylag nagymértékben érvényesítik érdekeiket, és viszonylag jó társadalmi állapotban vannak. A gyenge tolerált helyzetű egyének általában viszonylag kismértékben érvényesítik érdekeiket, és viszonylag rossz társadalmi

állapotban vannak. A gyenge tolerált helyzetben lévők is kielégítő mértékben érvényesíthetik érdekeiknek azokat az összetevőit, amelyek nem ellentétesek, esetleg egybeesnek a hatalmi helyzetet elfoglaló egyének, illetve csoportok érdekeivel.

A korábban bemutatott üzemi példában láthatjuk, hogy az erős tolerált helyzetben lévő munkások 3,85-ös, a közepes tolerált helyzetben lévők 2,91-es, a gyenge tolerált helyzetben lévők 1,75-ös kereseti állapotot értek el. Az adott üzemben közepes tolerált helyzetben voltak például a köszörűgépeken dolgozó munkások. A hatalmi helyzetben lévő munkások ugyanis az esztergályosok és a marósok közül kerültek ki, és az ő érdekeik szempontjából közömbös volt, hogy a köszörűsök milyen mértékben érvényesítik érdekeiket a köszörűgépek, valamint az e gépekhez tartozó munkafeladatok, szerszámok és készülékek elosztása területén. Tolerált társadalmi helyzetbe kerülhetnek például olyan egyének vagy csoportok, akiknek az érdekei bár jórészt ellentétesek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel, de az általuk végzett tevékenység ellátásához az utóbbiaknak szoros érdeke fűződik, és e tevékenységükben az előbbieket nehezen helyettesíthetők. Azaz végső soron a hatalmi helyzetben lévőknek is érdeke, hogy a tolerált helyzetűek érdekei kielégítő mértékben érvényesüljenek, mivel ebben az esetben számíthatnak az utóbbiak megfelelő együttműködési készségére.

A rivális társadalmi helyzet

A társadalmi helyzet fő típusai között végül a rivális társadalmi helyzetet határozzuk meg, amelynek meghatározása során a legjelentősebb mértékben le kell egyszerűsítünk a valóságos viszonyokat, és/vagy a legjelentősebb engedményeket kell tennünk a társadalmi viszonyok tiszta típusaihoz képest, az összetett valóságos viszonyokra tekintettel.

A rivális társadalmi helyzetben lévő egyének nagy erővel rendelkeznek a hatalmi helyzetben lévő egyénnel vagy csoporttal szemben, köztük és a hatalmi helyzetben lévők között az erőviszonyok kiegyenlítettek, és érdekeik ellentétesek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel. A rivális helyzetben lévőkkel szemben a hatalmi helyzetben lévőknek nincs hatalma, köztük az erőviszonyok kiegyenlítettek; azaz csupán a kettőjük közötti társadalmi viszonyokat tekintve mindketten rivális helyzetben vannak. A rivális helyzetben lévők jelentősen rontják egymás érdekérvényesítési lehetőségeit, hiszen egymással szemben jelentős erővel rendelkeznek, érdekeik ugyanakkor ellentétesek.

A rivális helyzetben lévő egyének elvileg a hatalmi helyzetben lévőkhöz hasonló mértékben érvényesítik érdekeiket, és hasonló társadalmi állapotban vannak. A valóságos viszonyok egészét figyelembe véve, a rivális helyzetben lévők általában kielégítő- vagy viszonylag nagymértékben érvényesítik érdekeiket, és közepes vagy viszonylag jó társadalmi állapotban vannak. A tipizálás során elvileg csupán a két fél közötti erőviszonyokat és érdekviszonyokat vesszük figyelembe; és ebben az esetben azt mondhatjuk, hogy a rivális helyzetben lévők a másik rivális helyzetben lévőkhöz hasonló mértékben érvényesítik érdekeiket, és hasonló társadalmi állapotban vannak. A valóságban azonban fontos kérdés, hogy az adott egyén vagy csoport milyen erővel rendelkezik az úgynevezett hatalmi helyzetben lévő egyénnel vagy csoporton túl az adott társadalmi csoport más tagjaival szemben. A valóságos viszonyok egészét figyelembe véve, a rivális helyzetben lévők általában kielégítő vagy viszonylag nagymértékben érvényesítik érdekeiket, és közepes vagy viszonylag jó társadalmi állapotban vannak.

Egy adott társadalmi csoportban tartós rivális helyzet kevésbé valószínű, rivális helyzetek általában csak rendkívüli körülmények között jönnek létre. Rivális helyzetek jöhetnek létre például vezetői megbízások vagy kinevezések lejárása és az új vezető megbízása vagy kinevezése körüli időszakban. Az intézmények fedezetével rendelkező egyének álta-

lában szándékosan alakítanak ki olyan intézményeket, amelyek által létrehozott társadalmi viszonyokban adott egyének, illetve az egyének bizonyos körei hatalommal rendelkeznek, és szándékosan küszöbölik ki a rivális társadalmi helyzeteket. Ha ennek ellenére is kialakulnak rivális helyzetek, ez általában társadalmi konfliktusok formájában is megjelenik, huzamosabb ideig valamennyi rivális helyzetű egyén, illetve csoport számára kedvezőtlen, így törekvések irányulnak a rivális társadalmi helyzetek felszámolására. Egyik lehetőség az, hogy az egymással rivalizáló egységekre jutnak egymással, és egyetlen hatalmi csoportba olvadnak össze. A nagyobb valószínűséggel megvalósuló lehetőség az, hogy az egyik rivális fél idővel viszonylag nagyobb erőre tesz szert a másikkal szemben, és azt – megfosztva intézményes társadalmi képességei nagy részétől – leszorítja a korlátozott vagy a kiszolgáltatott társadalmi helyzetbe, esetleg teljes mértékben eltávolítja az adott társadalmi csoportból. Ezekon túlmenően a rivális helyzetek felszámolásának más változatai is előfordulhatnak.

Jóllehet a modellben a rivális társadalmi helyzetet is a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő társadalmi viszonyok alapján határozzuk meg, szükségesnek tűnik felhívni a figyelmet arra, hogy amennyiben a valóságban bizonyos egyének vagy csoportok között található rivális társadalmi helyzetű egyének vagy csoportok, és e helyzetben lévők jelentős erővel rendelkeznek más egyénekkal vagy csoportokkal szemben is, ez az ideáltipikus modellhez képest jóval összetettebbé teszi a többi egyén vagy csoport társadalmi helyzetét is.

A tipikus és a valóságos társadalmi helyzetek

Korábban említettük, hogy a hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport kiemelésével olyan tipizáláshoz jutunk, amely nagyrészt alkalmas olyan társadalmi viszonyok között található helyzetek kifejezésére is, amelyekben nincsenek hatalmi viszonyok, illetve amelyekben nincs hatalmi helyzet. Így kiegyenlített erőviszonyok között, azaz egymással szemben hasonló mértékű erővel rendelkező egyének vagy csoportok között létrejöhetnek tolerált, „fél-támogatott” és/vagy rivális társadalmi helyzetek. Mérsékeltlen egyenlőtlen erőviszonyok között létrejöhetnek támogatott, közepes tolerált és/vagy korlátozott társadalmi helyzetek, miközben nincs, illetve csak félig-meddig van hatalmi helyzet. E típusokat az elmélet elvont szintjén is figyelembe vehetjük, de figyelembe vehetjük engedményes szinten is.⁴

Az elmélet elvont szintjén – bizonyos alapfogalmakból és előfeltételezésekből kiindulva – logikai úton ideáltipikus fogalmakat képezünk, és ilyen fogalmak felhasználásával fogalmazunk meg összefüggéseket. Azonban a valóságban azok a létezők, amelyek kifejezésére az ideáltipikus fogalmak szolgálnak, nem tisztán ideáltipikusan léteznek. Az elvont szinten megfogalmazott rendszeres elméletek nélkülözhetetlenek a társadalmi jelenségek mélyebb megértéséhez és magyarázatához, de az elméletet általában engedményes szinten vagy még e szinthez képest is több engedmény árán alkalmazhatjuk hatékonyan az empirikus szociológiai kutatásokban. A társadalmi helyzetek tipizálása során is tettünk engedményeket az erőviszonyok és az érdekviszonyok tiszta típusaihoz képest, a valóságos társadalmi helyzetek empirikus felmérésében azonban még további engedményekre is szükség lehet.

Az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi helyzetek empirikus felmérésében jelentősebb mértékben figyelembe vehetjük a valóságos társadalmi viszonyok összetettségét, különösen (1) esetleg a hatalmi helyzet viszonylagos meghatározatlanságát, (2) esetleg a rivális helyzet létezését, (3) az adott egyén vagy egyének olyan társadalmi viszonyait, amelyek a hatalmi helyzetben lévőkön kívüli egyénekhez fűződnek.

Egyrészt, a valóságban bizonyos mértékben meghatározatlan lehet, hogy kik rendel-

keznek összességében kiemelkedő mértékű erővel, illetve kik rendelkeznek hatalommal. Az összességében kiemelkedő mértékű erővel rendelkező egyének a valóságban nem feltétlenül alkotnak egy egységes társadalmi egyesülést vagy hálózatot. Esetleg megengedhetjük, hogy a hatalmi helyzetben lévő egyének köre bizonyos mértékben, bizonyos érdekek vonatkozásában megosztott legyen, más vonatkozásokban viszont egységes. Az empirikus kutatásokban viszonylag szűkebben és tágabban is meghatározhatjuk a hatalmi helyzetben lévő egyének körét, attól függően, hogy milyen társadalmi jelenségek magyarázata áll érdeklődésünk középpontjában, és ebből a szempontból különösen mely társadalmi viszonyok jelentősek.

Másrészt, a valóságban esetleg létezhetnek rivális helyzetek, amelyeket figyelembe vehetünk a valóságos helyzetek felmérésében. Az egymáshoz képest rivális helyzetben lévő egyének és csoportok esetleg egyaránt rendelkezhetnek hatalommal a viszonylag kis erővel rendelkező egyénnel és csoportokkal szemben. Mint már említettük, amennyiben a valóságban meghatározott egyének és csoportok között található rivális társadalmi helyzetben lévők, és e helyzetben lévők jelentős erővel rendelkeznek más egyénnel szemben is, ez az ideáltipikus modellhez képest jóval összetettebbé teszi a többi egyén vagy csoport társadalmi helyzetét is. Egy adott egyén vagy csoport az egyik rivális helyzetben lévő félhez képest lehet kiszolgáltatott helyzetben, a másikhoz képest pártolt helyzetben; így összességében lehet gyenge toleráns helyzetben. Például előfordulhat, hogy egy szervezeti egység közvetlen vezetője és a munkáltatói jogokkal rendelkező felső vezető között az érdekviszonyok ellentétesek; ezáltal az adott szervezeti egység beosztottjai bizonyos mértékben ellentmondásos társadalmi helyzetbe kerülnek egyfelől a közvetlen vezető, másfelől a felső vezető vonatkozásában.

Harmadrészt, egy adott egyén vagy csoport társadalmi helyzetének empirikus felmérése során bizonyos mértékben figyelembe vehetjük nemcsak a hatalmi helyzetben lévő egyénhez vagy csoporthoz fűződő társadalmi viszonyait, hanem a viszonylag jelentős erővel rendelkező más egyénekhez és csoportokhoz fűződő viszonyait is. Például egy nagyobb társadalmi csoportban az egyes egyének és csoportok társadalmi helyzetének a felmérésében figyelembe vehetjük egyrészt az átfogó hatalommal rendelkező egyénhez vagy csoporthoz fűződő viszonyokat, másrészt a nagyobb társadalmi csoporton belüli kisebb társadalmi csoportokban hatalommal rendelkezőkhöz fűződő viszonyokat.

Felfogásunk szerint a társadalmi viszonyok tényszerűen léteznek, tehát egy adott egyén társadalmi helyzete is tényszerűen létezik. Azonban a tényszerű társadalmi helyzetek valójában e helyzetekre vonatkozó elképzelések, ismeretek révén, illetve ezen elképzelésekkel, ismeretekkel összefüggésben határozzák meg az adott társadalmi helyzetekben lévő egyének társadalmi cselekvéseit, illetve általában a társadalmi jelenségeket. Az elmélet engedményes és/vagy eklektikus szintjén, valamint az empirikus szociológiai kutatásokban arra is tekintettel lehetünk, hogy a valóságos társadalmi helyzetek és az adott egyének által kiértelmezett, illetve tulajdonított társadalmi helyzetek többé vagy kevésbé eltérhetnek egymástól, ami hatással lehet a vizsgált társadalmi jelenségekre.

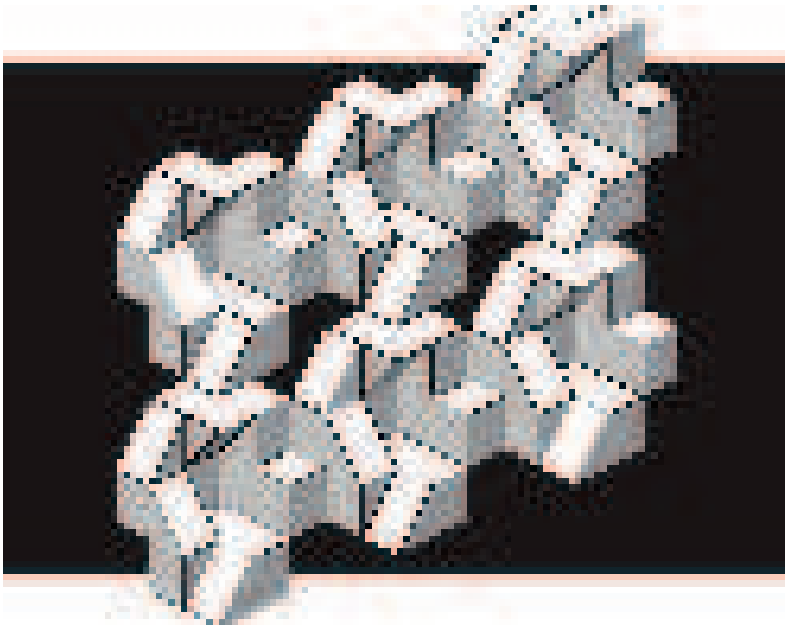
IRODALOM

- Dahrendorf, Ralph 1976: *Class and Class Conflict in Industrial Society*. (1959) London and Henley: Routledge and Kegan Paul.
- Engels, Friedrich 1983: A tekintélyről. *Marx és Engels válogatott művei. III. köt.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 124–126.
- Farkas Zoltán 1987: A teljesítménylehetőségek elosztása az üzemben. *Közgazdasági Szemle*, 34. évf., 10: 1198–1215.

- Farkas Zoltán 2010a: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- Farkas Zoltán 2010b: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- Farkas Zoltán 2011a: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- Farkas Zoltán 2011b: Az intézmények és az érdekek az üzemben. *Magyar Elektronikus Könyvtár*: <http://mek.oszk.hu/09100/09117> (2011.01.31.)
- Farkas Zoltán 2012a: A társadalmi viszony fogalmának értelmezései. In: Illésné Kovács Mária (szerk.): *Docere et movere*. Bölcsész- és társadalomtudományi tanulmányok a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar 20 éves jubileumára. Miskolc: Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 193–207.
- Farkas Zoltán 2012b: Az emberi és a társadalmi viszonyok. *Társadalomkutatás*, 30. évf., 4: 324–342.
- Farkas Zoltán 2012c: A társadalmi viszonyok összetevői. *Szellem és Tudomány*, 3. évf., 2–3: 3–16.
- Farkas Zoltán 2013a: A társadalmi viszonyok meghatározó tényezői és létrehozása. *Társadalomkutatás*, 31. évf., 1: 1–15.
- Farkas Zoltán 2013b: A társadalmi helyzet fogalmának értelmezései. *Társadalomkutatás*, 31. évf., 2 (megjelenés alatt).
- Mills, C. Wright 1972: *Az uralkodó elit*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Rex, John 1961: *Key Problems of Sociological Theory*. London: Routledge and Kegan Paul .
- Szalai Erzsébet 2001: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula Kiadó.
- Vanfossen, Beth E. 1979: *The Structure of Social Inequality*. Boston: Little, Brown and Company.
- Wrong, Dennis H. 1979: *Power: Its Forms, Bases and Uses*. Oxford: Basil Blackwell.

JEGYZETEK

- 1 A közvetlen és a közvetett ráfordítás fogalmáról lásd: Farkas 2010b: 135–136.
- 2 Az adott tipizálást átvitt értelemben (jelentős elméleti engedmények árán) nemzetközi szinten, az országok közötti társadalmi viszonyokban az egyes országok társadalmi helyzeteinek a meghatározására is használhatjuk.
- 3 Az adott kutatást a miskolci Diósgyőri Gépgyár Szivattyúgyártó gyáregységének a Forgácsoló üzemében végeztem, a vizsgált időszak az 1983-as év volt. Arról a kutatásról van szó, amelynek az érdekekre vonatkozó részét publikáltam. (Farkas 2011b)
- 4 Az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintjének a megkülönböztetéséről lásd: Farkas 2010a: 84–86.

Vizsga előtt – A magyar választási reform értékelése

Magyarország az elmúlt négy évben nagy horderejű, kétharmados parlamenti többséget igénylő jogi lépésekre szánta el magát, amelyeknek meghatározó eleme a választási törvény reformja volt. Mint minden, a társas együttélés kötelező szabályai is a gyakorlatban mutatják meg működőképességüket, valódi „arcukat”. A 2014-es év az új választási rendszer nagy próbája lesz. Ahhoz azonban, hogy mérni tudjunk egy demokratikus intézményt, meg kell határozni, mihez viszonyítunk, mik az elvárásaink. Ebben az esetben a megelőző törvényi szabályozás elméleti keretei, és a gyakorlatban megmutatott teljesítménye egyértelműen irányadónak bizonyul. Tanulmányomban elemzem az 1989-es törvény létrejöttének kompromisszumos, történelmi meghatározottságát, hipotetikus elkötelezettségét, ebből következő bonyolultságát és torzító hatását. Elemzem továbbá azokat a lehetőségeket, illetve szükségszerűségeket, amelyek „megfelelő pillanatot” biztosítanak egy ország választási rendszerének reformjához. Nemzetközi példákra utalva rávilágítok azokra a rossz lehetőségekre, amelyeket Magyarország sikeresen kikerült. Kiemelt helyet foglal el írásomban a politikai motivációk elemzése, a „ki mennyit nyer?” kérdése. Tanulmányomban továbbá az új rendszer várakozásait és a reform értékelését adom.

(A választási reform lehetőségei) Választási rendszerek megváltoztatása mindig politikai kérdéseket vet fel. Ha jogos, vagy szükségszerű egy szisztéma átgondolása, reformja, esetleg újralkotása, akkor is óhatatlanul felvetül a kérdés: kinek éri meg a változás, a konkrét alternatívák közül melyik változat, kinek a szavazatmaximalizálását szolgálja jobban. Éppen ezért a szakirodalom a meglévő struktúrához való ragaszkodást szorgalmazza, feltéve, hogy a rendszer demokratikus, arányos, biztosítja a törvényhozó hatalom működését és bizonyítottan hatékony. A politikatudomány még akkor is a meglévőt részesíti előnyben, ha a rendszer hibái egyértelműen látszanak, a tökéletlenség szemmel látható. A hosszú ideje fennálló rendszer hátrányaival annak vesztesei, és a választók egyaránt megtanulnak együtt élni, stratégiákat dolgoznak ki a korrekció eléréséhez. (Shugart, 1989) Ez a hipotézis még abban az esetben is megállja a helyét, ha a partvonalon megjelenő rivális alternatíva jobban biztosítaná a demokratikus normatívák szubsztanciáját. Az új rendszer váratlan hátrányai meglepetéseket, a politikai mező átrendeződését, így a bizonytalanságot idézheti elő, a társadalmi frusztráció következményei új erőtereket teremtenek. A választási rendszer átalakításánál ezek okán első lépésben meg kell vizsgálni annak a tételét, hogy a fennálló hatalmi rend status quo megőrző szándéka érvényesül-e. Ennek elemzéséhez át kell tekinteni a politikai környezetet, a változó választói motivációkat, preferenciákat, és a kormányzó erő legitimitációját, mozgásterét (amely távolról sem azonos a választásokon elért eredménnyel). Hasonlóképpen fontos, a reform rövid-, illetve hosszú távú hatásainak vizsgálata, a győztes párt, koalíció valóságnak vélt víziói.

A választási reform kifejezés egyértelműnek tűnő definíciója azonban némi pontosításra, elemzésre szorul. A fenti intelmek szempontjából a választási szisztéma bármilyen irányú változtatásának egysége nem tartható tézis. Elfogadva azt a feltételes módot, amely szerint a legkisebb változások is jelentős behatással lehetnek a kialakuló eredményre, a rendszerszintű, nagy ívű modifikálás (lásd a többségiről a PR-rendszerekre [proportional

representation] való áttérést) mégis megkülönböztetendők, a megelőzőre építő, javító változtatásoktól. A magyar rendszer e szerint a major típusú, kisebb léptékű példák közé sorolható.

A reformot kiváltó okokból leggyakrabban a győztes politikai formáció bizonytalanságát szokták kiemelni. Az elképzelés szerint a fennálló kormányzati hatalom nem hisz a soron következő választáson való győzelmében. Ennek ellentétes formája az úgynevezett „kármentés” jellegű változtatás, amelyet a franciák 80-as évekbeli reformja kapcsán figyelhetünk meg. Itt kifejezetten meg van arról győződve a kormányzó párt, hogy veszíteni fog, és olyan rendszert kíván bevezetni, amelynek a segítségével a lehető legkevesebb szavazatot veszti el.

További okként a koalíciós erők egyensúlyának megbomlását szokás emlegetni. Mivel minden pártnak az egyedüli hatalomgyakorlás a célja, a megszerzhető maximális végösszeg elérésének lehetőségekor a baráti viszony megbomlik a szövetségessel, és a játék változó részévé válik a választási rendszer. Érdekes szituációk léphetnek fel akkor is, ha a választásokon nyertes pártok győzelmük dacára, nem képesek uralni a kialakult politikai helyzetet. A társadalom által fontosnak ítélt közösségi ügyek, annak megoldás módjai élesen eltérnek a regnáló elit elképzeléseitől, mindent átfogó változásokhoz vezethet, amelynek része a választási rendszer is.

Az utóbbi két okról tanulmányom további részében nem ejtek szót, mivel sem a koalíciók belüli ellentétek nem merülhetnek fel problémaként, sem a társadalom által megítélt tematika eltérése nem releváns a kormányzó pártokétól. Továbbá kizárom annak a lehetőségét is, hogy a politikai szereplők félreértik a reform lehetséges következményeit, túlbecülik annak jobboldali előnyeit, vagy éppen többre értékelnék a hosszú távú hatásokat.

Ignorálom továbbá azt a tézist, amely szerint „békeidőben” nem szokás változtatni. Az 1990-es éveket nehezen lehetne háborús kataklizmák által vezérelt történelmi korszaknak nevezni, mégis a nyugati országok közül háromban, és egy távol-keleti demokratikus országban is sor került átfogó strukturális választási reformra. Továbbá megvizsgálom annak a kérdését is, hogy Magyarország esetében fennáll-e az ún. „kegyelmi pillanat” jelensége, amelynek során viszonylagos csendben, sui generis képes egy kormány elfogadtatni az új rendszert, politikai nyugalomban, társadalmi ellenállás nélkül. Felsorakoztathatjuk-e hazánkat Belgium példája mellé, a sikeres, de csendes reformok közé? Megmutatom, miként is lehetséges kellő politikai felhatalmazás birtokában, világos szándékok mentén úgy véghezvinni választási reformot, hogy az nem alapul feltétlenül a kormányzó és ellenzéki pártok kompromisszumán.

(Változtatások kényszere) A változtatásoknak ugyanakkor vannak kívánatos dimenziói. Amennyiben félretesszük a szigorúan szakmai érveket, akkor egyértelművé válik, hogy háborús állapotok, súlyos gazdasági, politikai válság nélkül is kialakulhatnak olyan helyzetek, amelyben egy ország polgárai nem érzik jól magukat. Olaszországban a '90-es évek elején a korrupciós botrányok, terrorcselekmények általános félelmet, bizonytalanság és elégedetlenséget okoztak. Nemcsak a kormányzó erőket, hanem az egész politikai elitet inkompetensnek érezték a megoldásra. Az egész társadalom alapvető igényévé vált a választási és kormányzati reform, nem csak egy parlamenti többség akarataként jelent meg. Hasonló, mégis eltérő módon jelent meg a kényszer Japán esetében, ahol a hosszú ideje regnáló Liberális Demokrata Párt nem biztosította a személyi fluktuációt, így sorozatos korrupciós botrányok, panamák kerültek napvilágra, a változatlanlanság a tehetetlenség érzetét váltotta ki. A társadalmi elégedetlenség itt is döntő szónak bizonyult a változáshoz. Nem tévesztve szem elől a szigorú szakmai érveket, kényszerekről beszélhetünk,

ha túlzott felnagyításról, torzításról, illetve a rendszer bonyolultságáról van szó. Ha a pártokra leadott szavazatok enyhe növekedése esetén a megszerezhető mandátumok ugrás szerűen megnőnek túlzott felnagyításról beszélünk. Példaként említhetjük a Seychelle-szigetek rendszerét, ahol az 1974-es választások a győztes Demokrata Pártnak a szavazatok 52,4%-ával a mandátumok 87%-át juttatta, míg az ellenzéknek a 47,6%-os eredmény alapján 13%-os képviselőt juttat. A csökkenés ezzel ellentétes jelenség, majdnem minden pártnak ugyanannyi mandátumot juttat. A torzulás (bár a többségi szisztémák általában hasonlókat produkálnak) a rendszer bonyolultságából adódó sajátosság, specifikus ilyen értelemben, kiszámíthatatlan, hogy milyen hatással lesz a szisztéma a végeredményre. Így fordulhat elő, hogy több szavazat kevesebb mandátumot jelent. Ilyen esetekben jogos a változtatás. Matthew S. Shugart megállapítása szerint a kormányzati stabilitás hiánya, illetve a kiugró és tartós aránytalanság, torzítás, amelyek közül hazánkra az utóbbi volt jellemző az elmúlt húsz évben (1990-ben az LH index 20,98%, 1994-ben 21,15%, 1998-ban 12,38%, 2002-ben 11,96%, 2006-ban 6,63%)¹, könnyen vezet választási reformokhoz.

Mivel a magyar rendszerre a felnagyítás csak részben igaz, amelyet a magyar Szocialista Párt 1994-es eredménye tükröz (az összes szavazat közel 40%-át szerezte meg, a parlamenti helyeknek 54%-át) a reform melletti érvelésem inkább a torzító hatást magadó bonyolultságot érinti. Taagepera és Shugart szerint a körzetekben alkalmazott mandátumelosztási szisztéma hiányosságai mellett a maradék elosztása egy magasabb szintű körzetben is problémás lehet. A bejutási küszöbökkel terhelt és egy olyan dimenzióval rendelkező szisztémában, amelyben egy párt valamelyik körzetben nem kapja meg a mandátumát, de egy magasabb szintű körzetben ugyanazt megkapja, önmagában is kiszámíthatatlanná teszi a rendszert. Nem említve azt, hogy a bonyolult rendszer eleve elitistává teszi a rendszert a választó számára. Ugyanakkor az ismertség és kiszámíthatóság itt is érv a rendszer megtartása mellett, ahhoz hozzányúlni minimum apró lépésekkel végrehajtott reform mellett lehetséges. A változásnak a meglévő egyszerűsítését, és nem további, „javító” elemek behozatalát kell jelentenie. Fontos, hogy a küszöbök egyszerűsítése is a rendszer átláthatóságát biztosítja. A változtatáshoz a PR-tól való eltérés 10%-ot rendszeresen meg kell hogy haladja, ez Magyarországon a '90-es években 20,98% és 12,38% (lásd feljebb) között mozgott, és kiszámíthatatlansága csak a választói magatartás stratégiaalkalmazó képessége miatt csökkent.

(„*Kegyelmi pillanat*” – *köbgyök-törvény*) Egy ország közéletében a „kegyelmi pillanat” kifejezés egy olyan időszakot definiál, amelynek során nagy horderejű politikai döntéseket sikerrel, nagyobb viták, ellentétek eget rengető egymásnak feszülése nélkül, a sajtóban és a társadalmi közbeszédben meghatározó helyen nem szereplő tematikával visz céljához a politikai döntéshozó elit. Ezen a téren, talán hasonlatos a magyar választási reform a belga változtatáshoz. Belgiumban az 1990-es években a kormányzó erő a győztes választások esetére, az azt követő időszakra, egyik jelentős programpontjává tette országa választási rendszerének átalakítását. Az úgynevezett oszloposodott, vagy „tömb-” társadalomban nemcsak a politikai erővonalak, hanem a társadalmi törésvonalak is igen erősek. Az egyes szubkultúrához tartozó állampolgárok saját intézményrendszerekkel, iskolahálózattal, politikai pártokkal rendelkeznek. Erős az egyes népcsoportok, a flamand, a vallon és német nemzetek identitása, amelyet vallási ideológiával erősítenek, és a világnézeti törésvonal is kereszttbe metszi a közösségeket (katolikus, szociáldemokrata, liberális eszmék). Erős fragmentáció és széthúzás jellemzi a makropolitikai szintet, jelentős kompromisszumkényszer és a változatlan iránti igény. Mégis, a belga szociáldemokrata párt programjában már megkezdve a társadalmi vitát, a reform szükségszerűségéről

meggyőzte a választópolgárait, így legitimációt szerezve a változtatásra. A túlzott széttervezést megakadályozni szándékozó kormánynak sikerült a vitát átterelnie a részletkérdésekre, a szavazóközetek megváltoztatása jóval inkább érintette az ellenzékét, mintsem az alapelvek tényleges törvényi újraalkotása. A megfelelő kompromisszum elérte hatását, sem a politikusok között nem bontakozott ki érdemi vita, sem jogi lépések nem indultak a törvény ellen, és társadalmi ellenállási mozgalmak (tüntetések, sajtó támadások) sem bontakoztak ki reakcióként.

A tervezettség felől szemlélve a magyar folyamatot, fontos megállapítanunk, hogy a Fidesz – Magyar Polgári Szövetség választást megelőző programjában nem szerepel (mint megannyi területről sem) konkrét elhatározás a reformot illetően. Érdemi párbeszéd így nem is alakulhatott ki, tehát érvelésem elején már megbukni látszik a „kegyelmi pillanat”-ra vonatkozó tézisémmel. Azonban a kiforrást és a lehetőségek, álláspontok, szakmai szempontok figyelembevételét, így a változtatás „kihordását” lehetővé tette az 1989-es választási rendszer sajátos magyar jellege, a túl nagy számú, illetve „átmeneleti parlamentiségének” tudatosulása. Az Országgyűlés 1999. február 16-i határozatával létrehozott egy bizottságot, amelynek az volt a feladata, hogy átfogóan megvizsgálja a választási rendszert és előkészítse annak reformját. Ez 1999 és 2000 novembere között működött és munkáját az Európai Parlament képviselőinek megválasztására vonatkozó javaslatokkal zárta (Parlamentari Eseti Bizottság Jelentés, 2000). Hasonló bizottságot 2010 júniusa és 2011 októbere közötti időszakra a Fidesz is létrehozott. A bizottságokon túl törvényjavaslatok is születtek, amelyek közül a Magyar Szocialista Párt 2006-os T/235. számú előterjesztése tűnik a legkomolyabb kezdeményezésnek. (Itt megjegyzendő, hogy érdemben sem ezzel, sem az ellenzék által összeállított ellenjavaslatokkal nem foglalkoztak és a HVG igényesen kidolgozott munkáját is figyelmen kívül hagyták.) Az MSZP 298 országgyűlési képviselővel számol, egyfordulós egyéni relatív többségi modellel és egy országos listával. A tervezet szerint a szavazó polgárok 2 szavazattal rendelkeznek, megmarad az 5%-os küszöb, és 750 aláírás kell a jelöltséghez. A többségi és listás körzetek közötti megoszlás 50-50%: 149 egyéni és 149 listás hely kerül kiosztásra, ez utóbbi a d’Hondt-mátrix alapján². A létszámcsökkentés, a vegyes rendszer, az egységes országos lista, a kompenzációs elem kikerülése, a veszített szavazatok megtartása, az egyfordulós rendszer, relatív többségi modell, az 5%-os küszöb megtartása és a d’Hondt matematikai formula megtartása mind olyan dimenziói a reformtörekvéseknek, amelyek nem érték újdonságként 2011-ben sem a választópolgárokat, sem a szakvéleményt.

A választási szisztéma átalakításának, mint időszerű kényszernek vajmi köze volt a Fidesz győzelméhez. A változatlanságnak, a húsz éve egy helyben toporgás érzetének és az ebből kitörni, s átalakulásokat akaró közvélemény 2/3-os felhatalmazásával azonban a legitimációt ehhez is megszerezte a kormány. A társadalmi nyomás tehát jelentős volt, amely talán az országgyűlés létszáma körül csúcsosodott ki a legjobban. Itt megjegyzném, hogy ez a szakmailag igen érdekes motívuma a legkevesebb érkelődéssel kísért irány a választójogi törvénynek. A magyar lakosság szilárd meggyőződése az 1990-es évek óta, hogy felesleges 386 képviselőnek az Országgyűlésben ülnie, így elégedettséggel nyugtázta annak drasztikus csökkentését. Érdemes ugyanakkor szakemberként figyelmet fordítani egy érdekes kérdésre: miért pont 199 fő lesz a törvényhozásunk? Kevésbé gondolom, hogy a politikai osztály hatalmának szűkítésekor, az objektivitás értékét őrizni kívánó tudományossághoz folyamodik igazságért, mégis megkerülhetetlennek érzem a szakma felől áramló inputok hatását. Taagepera tétele szerint egy ország törvényhozói létszámának meghatározásakor a köbgyök-törvényt kell alkalmazni, amely a politikailag aktív polgárok számából vont köbgyök eredményét jelenti. Ez nálunk pontosan 200 fő.

Tordai Csaba további feltételeként megjegyzi, hogy vegyes választás esetén óvatosan kell a létszámmal bánni.³ Új rendszerünkől kikerült a szavazat- és mandátum-összekapcsolások egy dimenziója, a kompenzációs lista kiiktatása révén. Bár megjegyzendő, hogy az új listás megoldás is betölt határozott kompenzációs jelleget, ezt nem egy harmadik dimenzió beiktatásával teszi, és az egyéni ágon második, harmadik stb. pártok megajándékozásaként funkcionál. Az egyértelmű egyszerűsítések, a területi lista megszüntetése, egy matematikai formula eltűnése, a mozgó mandátumok kiküszöbölése ellenére vissza kell utalnunk a szakma egyik fundamentumára, amely szerint a változtatások nem lehetnek gyökeresen újak, radikálisak a megelőző állapothoz képest. Tordai szerint is a vegyes rendszerek esetében lehet a legkevésbé a létszámcsökkentéssel felelőtlenül bánni, mivel ez az arányosság rovására mehet. A szakmai dilemmákon túl érdemes megemlítenünk, hogy a megelőző 10 évben, az érdemi említésre méltó reformjavaslatok közül az MSZP által benyújtott javaslat és a HVG szisztémája is magasabb képviselői létszámmal „dolgozik”. Előző 298-cal, utóbbi 319-cel.

Mindezeknek köszönhetően a választási törvény körüli viharok elmaradtak. Bár több ellen-törvényjavaslat is született, ezek nagy része nem érintette lényegesen az alapelgondolásokat. A kisebb létszámú országgyűléssel, a listás és egyéni körzetek egymás mellett létezésével, a mandátum keletkeztető matematikai formulákkal egyetértett minden politikai szereplő. A külföldi magyar állampolgárok választójogának kérdése nagyobb érdeklődést váltott ki és több közvélemény-kutató többször is kutatta a témát, mégis a lényeges kérdéseket a társadalom az elmúlt húsz év alatt „kihordta”, magát a reformot inkább nyugtázta, mint vitatta. Jogi lépéseket sem az ellenzék, sem a közélet más aktorai nem tettek. A választási eljárásról és az előzetes feliratkozásról, mint a magyar jogrendszer addig ismeretlen, idegen eleméről azonban éles vita és alkotmányossági aggályok merültek fel. A sajtó 2012 januárjától nem foglalkozik érdemben a megváltozott szisztémával, utolsó bejegyzést az index.hu-n találtam 2012. decemberi keltezéssel, amely a megelőző év törvényeivel, mint egészszel foglalkozik.

Nemzetközi összehasonlításban érdemes egy pillantást vetnünk Japánra, amely ékes példája, hogyan lehet változtatni viszonylagos csendben. Magát a reformot a második világháború óta regnáló kormánypárttal szembeni elégedetlenség és a változás hiányának érzete váltotta ki, illetve annak bomlása. A két utódpárt a közvélemény hallgatóságos hozzájárulásával kompromisszumot kötött. Egyben a diszfunkcionális reformra is példát adott, a hatalomban csekély rotáció következett be.

(A rövid távú politikai célok kizárása) A választási rendszer megváltoztatása akkor ad alkalmat arra, hogy befolyásolja a következő szavazás végeredményét, így alkalmat szülvén a regnáló kormánypártnak a visszaélésre, ha kiegyensúlyozott a hatalmi harc, a végrehajtó hatalomét folyó küzdelemben egynél több fél vesz részt, reális eséllyel a kormányzati hatalom teljes, vagy részleges (koalíciós partner) meghódítására. A reális esély abban az esetben is igaz, ha egy választáson egyetlen politikai erő magasan az abszolút többség fölött végzett, akár elérve a kétharmados többséget. Ezt biztosítják a hatalmi játékban résztvevő erők reális alternatívanyújtó képességükkel, a nemzetközileg elfogadott normák szerinti alkotmányos berendezkedés, az állampolgárok érzékenysége a demokratikus értékek iránt és a választási rendszer arányossága, illetve torzítást minimalizáló kialakítása és nem utolsósorban változtatlansága. Ebben a kiegyenlített játékban igen nagy kísértés mutatkozik a politikai földrajz ismeretében a szavazóközetek átalakítására, a listás szavazatok mandátumra váltó matematikai formulájának módosítására, a törvényhozás létrehozásának új alapokra helyezésére. A szavazóközetek ciklusokra visszamenő választási

eredményei ismeretében létrehozhatunk olyan egyéni kerületeket, ahol az adott párt jelöltje a biztos nyertes, a listás eredményeket átalakíthatjuk a matematikai formula megváltoztatásával, így elérhetjük, hogy a kicsivel több szavazatot kapott politikai erő lényegesen több mandátumot kapjon, vagy éppen ellenkezőleg, a várható veszteségek minimalizálása érdekében erodálhatjuk a nyertes valódi túlsúlyát olyan módszerrel, amely nem létező támogatottsággal nagyobb parlamenti képvisellel ajándékozta meg a csökkenő népszerűségű pártot. A francia választási rendszerek megváltoztatása arra is példát adnak, hogyan rádiózzunk le egy működő szisztémát, és, teljesen új elvek szerint, miként építünk egy újat. Az ellenzék, a sajtó és nagy valószínűséggel a szakirodalom is egyöntetűen a változtatások politikai számítását emelnék ki, elleneznék azt. Alantas, rideg, számításos jellegét emelnék ki, de meg kell állapítanunk, hogy ameddig szabad választásra, képviseletre és mindenkire kiterjedő, egyenlő szavazati jogra alapul, és az alkotmányos normáknak megfelelően történik mindez, a demokratikus értékeknek megfelelő játékról van szó.

A magyar kormány nem a fent vázolt utat választotta 2011-ben, amikor elfogadta az új választási törvényt. A bonyolultság, a torzító hatás kiküszöbölését, a reform szellemiségnek azt a jellegét, amely a meglévőben lévő jó megtartásából ered és a lehető legkisebb változtatás elvén alapszik, alább elemzem. A politikai érdek kérdése nagyon erős minden ehhez hasonló lépésnél. A francia szocialisták a többségi rendszert váltották fel a PR alapú szisztémával, mivel a társadalomban igen nagy szimpátiát érzéltek maguk mellett. További eleme volt stratégiájuknak, hogy egyéni körzetekben nem sikerült huzamosabb ideig többséget szerezniük. Logikus lépésnek tűnt tehát, hogy a kormányzati hatalomhoz vezető út a listás választás bevezetése volt. Ez egyértelműen politikai érdek által vezérelt változtatás. Magyarország a szakmai irodalomnak megfelelő lépésekkel módosított. Mégis meg kell vizsgálnunk azokat a kérdéseket, amelyeket mind a sajtó, mind az ellenzék és az állampolgárok felvetnek: nem a jelentős többség megőrzése volt a cél a változtatásnál?

A választói akarat több mint abszolút többségének birtokában lévő pártnál ugyanakkor kiszámíthatatlanná válik ez a játék. Olyan szavazattöbblet áll mögötte, amely nem egyetlen mezős játéknak köszönhető. Társadalmi támogatottsága világnézeti, réteg- és célorientáció szempontjából sem homogén. Azon erők, amelyek ekkora legitimitást kapnak, éppen ellenkezőleg: annak köszönhetik elsőprő győzelmüket, hogy háttérbe szorultak az említett motivációk. Erős törésvonalakkal rendelkező társadalmak esetében nehezen lehet, hogy egy jól elkészített pártprogram, kormányterv mögé, mindössze a célért felsorakozna megannyi érdeklő, emócióval, értékkel felvértezett választópolgár. Nem nehéz ez utóbbit belátni, ha a racionális szavazó modelljével összehasonlítjuk a magyar szokásokat. Egy racionális választó viselkedésére az individuális döntések a jellemzők, nincs stabil politikai lojalitása, mindent a nyereség/veszteség kettőséggel mér le. Nincs szerepe a párthovatartozásnak és az ideológiáknak. Ezzel szemben a magyar választókra inkább a párttal való azonosulás, illetve a direktcionális választás jellemző. Történelmi fordulópontok, kataklizmák esetén megszokott egy-egy hasonló, nagy nemzeti összefogás, de országunkban a középre húzás is gyengélkedik, nemhogy az egy érték, érdekrend mögé való felsorakozás, mindössze a jól megválasztott program lendületeként. Huszadik századi és rendszerváltás utáni történelmünk is bizonyítja, hogy ezekben az esetekben a kiábrándulás hajtja az egyes választópolgárokat az erős hatalmi védőháló felé. Esetünkben a baloldali értékek képviseletének bizalomvesztése, részleges összetörése, a kapitalista rendszer véglegesnek tűnő arca, és az elmúlt két évtized megszokott, folyamatosát, így biztonságot nyújtó arcainak, személyiségeinek közéletből való eltűnése okozta. A baloldali értékek liberalizmussal való azonosítása eleve megadta a kudarc lehetőségét,

hiszen a hagyományosan a szolidaritásban, a munka értékének és a munkavállaló védelmének ügyét felvállaló MSZP helyett a magyar emberek nem látták, kihez fordulhatnak, az alternatíva nélküliség közvélekedéssé vált. A szabályozatlan, pénzvilág orientált kapitalizmusban elárvultnak érezték magukat, amelyet a felelőtlenséggel és a kapzsisággal azonosítottak. Ennek következtében a válság sújtotta egyszerű emberek nem érezték a pártjukat fogó politikai erőt a szocialistákban. Épp ilyen fontos tényező az MSZP radikális generációváltása. Közel harminc éve a szociális biztonságot és szakértelmet, egyszerű emberséget sugárzó személyiségei tűntek el a közéletből. Olyan karrierista fiatalok előretörése következtében történt ez, akik mindaddig csak a hatalom megszerzésében remekeltek. A 2010-es választásokat éppen ezért nem a Fidesz, vagy a jobboldali értékek, a nyugati integráció helyett a szeparáció győzelmeként, hanem a magyar baloldali pártok mindent elsöprő vereségként értelmezem.

A klasszikus hatalomszerzés idejének változását jelzi és részben bizonyítja Kéri Lászlónak a megállapítása, miszerint a 2010-es voksbegyűjtés nem volt más, mint választási küzdelem verseny nélkül. Az utolsó napig kiélezett vitához szokott választópolgárok nem kaptak határozott kijelentéseket, ígéretek, programokat. A média és az elemzők számára is elsősorban a választások eredménye helyett annak következménye vált fontossá. A választók döntését nem a kampány befolyásolta, a választás napja mindössze csak megerősítette a viszonyokat. Nem esett szó olyan témákról, amelyek valóban érdekelték volna az embereket, amelyek egy igazi, téttel rendelkező kampányban felszínre kellene hogy kerüljön, és amelyek lehetővé tették volna a ténylegesen, racionálisan voksoló választópolgárok „jelenlétét”. A gazdasági depresszió vége, a jövedelmi viszonyok kilátásai, a növekedésnek indult munkanélküliség csökkentése, a devizahitelek sorsának alakulása, az elszabadult korrupció megállítása néma szájakra talált.⁴

A 2011-es választójogi törvény meghozását a 2010-es választás előzte meg. A politikai viták szempontjából nem elhanyagolható ez a tény. A kiegyenlített játék feltételei közül eltűnt egy nagyon fontos elem, a reális programmal bíró alternatívát nyújtó politikai erő. Az ellenzék mindenekelőtt kétosztatúvá vált, amelynek aktorai között igencsak kicsi a szavazatkülönbség. A baloldalon a Magyar Szocialista Párt eróziója tovább folytatódott, miközben a Jobbikot esetleges váltópártként kezdték el emlegetni. Mutatja ezt az a tény, hogy még 2012-ben is a közélet tematizálása a kormány kezében volt. Proaktivitása minden területen megkérdőjelezhetetlen volt, és mindössze csak reagálni tudtak az ellenzéki pártok. Ellenben saját kommunikációjukban erősen hipotetikus kérdéseket sikerült csak a felszínen tartaniuk, miközben belső pártügyeiktől visszhangos volt a sajtó. (Kóré 2012)

Ennek megfelelően a politikai cél, minden józan politikus fejében nem egyszerűen a „kormányon maradni – ellenzékbe menni” dichotómiában kell megfogalmazódnia, hanem ki kell tágulnia azzal a céllal, hogy megtartsa a lehető legtöbb választót. Így nem az eddigi kommunikációt kell használni, nem egy oldal preferenciáit, érzelmi rezonanciáit kell megpengetni. Sokkal több nyelvűen kell fogalmazni, hiszen nem legitimációját kell fenntartania, nem a hagyományos nemzeti, konzervatív retorikának, így a középosztály és a felsőosztály egy részének kell céloznia mondanivalóját, hanem mindazokat meg kellett szólítani, akik a 2/3-os többséget létrehozták. Egy ilyen helyzetben baklövés lenne az egész politikai stratégiát felépíteni a közoktatás, a média manipulálására, a közigazgatás központosítására és a választási rendszer olyan irányú módosítására, amely mindössze a választások megnyerését segíti a jobboldal számára egy kiegyenlített játék esetén. Körülbelül egyenlő azoknak a száma, akik a vallásos nemzeti identitást helyezik előtérbe és azoknak a száma, akik inkább a szabadságot és a társadalmi emancipációt helyezik az értékrendjük csúcsára. Jelenleg mindkettőt meg kell tudnia szólítania a Fidesznek.

Egy merőben új társadalmi jelenségnek is fontos tünete a 2010-es választás. Annak a generációváltásnak az eredménye tükröződik az LMP és a Jobbik térnyerésében, amelyik a rendszerváltás óta eltelt húsz év kudarcát kéri számon a politikai elitől. Az 1970-es évek után született korosztály joggal teszi fel a kérdést: miért játszották el kisztílú politikai hazardírozással a jövőjét? Ezt hivatott szimbolizálni a Jobbik „Húsz évet a húsz évért” elnevezésű kampányszlogenje.

A változó társadalmi erők létezésével, értékítéletek fordulataival, a közérzések viharossá alakulásával már a választások előtt tisztában volt a Fidesz vezetése. Bizonyítja ezt Orbán Viktor kötcsei beszédének több eleme is. A baloldal teljes összeomlásáról alkotott képe látszólag megfelel a valóságnak. Általános érték- és identitásválságot figyelhetünk meg a szocialista-liberális eszméket valló holdudvarokban is. Talán még beszédesebb, hogy a kultúra és a kormányzat szoros kapcsolatáról és a kettő sikerének közös mérő rendszeréről értekezik itt Orbán. Esetünkben nem annak megítélése a feladat, hogy ezzel a hagyományosan jobboldali kommunikációval az állam kultúra feletti ellenőrzési jogát legitimizálja, szimbolizálja a jelenlegi kormányfő, hanem az, hogy korszakváltásban, új, hosszú távú kurzusban gondolkodik a jobboldal vezetője, a tradíciókra építkező, polgári vezetéssel. Nem egyetlen választás megnyerése a cél, így nem a hagyományos technikákkal kell élnie egy választási dualizmusban, következésképpen a választási rendszer reformja sem készülhet mindössze egyetlen stratégiára. A későbbiekben ki is fejtí, hogy a magyar rendszerben egy duális párterőtér alakult ki az elmúlt húsz évben és ez határozta meg a kultúrát is. A legalapvetőbb kérdéseket is. Vízíója szerint ennek most vége, és eljött egy centrális erőtér kialakításának, egy permanens elit létezésének az ideje, illetve annak a korszaka, amelyben a legfontosabb kérdéseket a nemzeti ügyek mentén tehetjük fel, és a lehető legnagyobb egyetértéssel meghozhatjuk arra a válaszokat. Az is kiderül, hogy ennek a kurzusnak 15-20 évig kellene meghatároznia a magyar közélet tematikáját.⁵

A kicsinyes, mindössze a soron következő választásra koncentráló politikai dimenziót kizárva, azonban meg kell állapítani néhány árulkodó, hazahúzó jelenséget is. Az új szisztémánál az egyéni választókerületeket részesítették előnyben, amely a kormányozhatóság biztosításának zálogaként írta be magát a politikatudomány szakirodalmába. Ez óhatatlanul az arányosság rovására érvényesül, és teljesen megfelel a jobboldali, erős állam iránti elfogultságnak. Erősíti továbbá a kormányzásra alkalmas alternatívák közötti választás kényszerét, amely ennek következtében könnyen vezet két jelölt közötti versengés valamelyikének reális győzelmi esélyéhez. Mindez a nagy pártok érdekeit szolgálja, a politikai mező középére húzásának eszköze és két nagy tömb létrejöttének fő mozgatórugója. A kisebb pártoknak, így még a közepes támogatottságú erőknek sem kedvez ez a rendszer, hiszen hiába érnek el a listás választásokon húsz százalék körüli eredményt, ha ezt nem tudják érvényesíteni az egyéni kerületekben. Rövidtávon elképzelhetetlen, hogy olyan fragmentált legyen az egész magyar politikai paletta, hogy a relatív többség megszerzéséhez elég legyen mindössze húsz százalék. Ezen még a töredékszavazatok új számítási módja sem ad kompenzációt, hiszen az ismételten csak a nagy pártoknak kedvez azzal, hogy a többséget elérő, így képviselő helyhez jutó pártok listás szavazataihoz is hozzáadják (némi módosítással) a személyesen indulókra leadott szavazatokat.

A relatív többségi, egyfordulós egyéni választókerületek előnyben részesítése az elmúlt három választásának tapasztalatit is tükrözi. A Fidesz jobban teljesített, több mandátumot szerzett az egyéni kerületekben, mint a területi listákon. Nyilván ezt a tényt sem lehet figyelmen kívül hagyni egy elemzés során. Továbbá országos összesítésben a szavazatok

arányzámaiban a baloldali pártok jobban teljesítettek, tehát a lakosság arányosan inkább rájuk szavazott. A többségi dimenzióknak köszönhetően azonban a mandátumok gyakran vándoroltak a jobboldali pártokhoz, meghozva nekik a győzelem lehetőségét.

(Megelőző választási rendszerünk bonyolultsága) Az 1990-ben életbe lépett magyar választási rendszer tipológiáját elemezve, minden szakértő a bonyolultságot emeli ki. A képviselőválasztások fejlődésével, az állampolgárok hatalmi tényezőként való megjelenése, és a kormányzat demokratikus fék szerepén kívül egyre inkább a társadalom vélemény-, és érdekmegosztottságának megjelenítése vált fontossá. Így az egyszerű többségi kerületekből álló választási tér mellett az arányos képviseletet eredményező listás, PR-modellek hódítottak teret. A különböző legitimitási formulák együttélése időközben számos tanulságot halmozott fel, így például a fragmentált parlamenteket létrehozó, a társadalmi törésvonalakat leképező arányos választási rendszerekkel szemben a többségi modellek kormányhozhatóságot biztosító előnyét. A demokratikus normák maradéktalan érvényesülését történetileg később érvényesítő országok, mindezen tudásokból merítettek, amikor megalkották saját választási rendszerüket. A kormányozhatóság biztonságát és az igazságos részvételt egyaránt figyelembe véve, azoknak hátulütőit kiküszöbölő szándékkal, a világ egyik legbonyolultabb vegyes választási rendszerét sikerült létrehozni Magyarországon 1989-ben. Mindenképpen fokozhatjuk izgalmunkat, ha a vegyes választási rendszereken belül is altípusokat különböztetünk meg. Japánban használják a vegyes képviselőjű többségi rendszert, ahol nincs a két elemnek semmilyen összekapcsolása, sem a szavazatok, sem a mandátumok kiosztása terén. Részleges összekapcsolást figyelhetünk meg Németországban, ahol a mandátumelosztás igen, de a szavazatok nem kapcsolódnak össze, és nincs részleges kompenzációs rendszer sem. A magyar szisztéma a vegyes rendszerek különleges szuper vegyes kategóriájába tartozott. Mind a szavazatok, mind a mandátum elosztása összekapcsolódott. A három mandátumszerzési mód, az egyéni, a területi listás és országos listás választás, nemcsak egymás mellett létezett, hanem egymást befolyásolta. Az országos listára kompenzációs jellege miatt egyetlen választópolgár sem adott le voksot, mivel a másik két szint aránytalanságait hivatott javítani. A választási szisztéma két dimenziójának mandátumra váltásakor keletkező torzítások igazságosítása, a választópolgárok megosztottságához való közelítés volt a feladata. Létezéséből következtethetünk arra, hogy a szisztéma megalkotói az előző két dimenzió torzító hatásaival eleve számoltak, de minimálisan kimondhatjuk, hogy félték ennek lehetőségétől. Bár nem egyedülálló a demokráciákban a kompenzációs mandátum kiosztás módszere, stílusosabb a közvetlen szavazatszerzés mandátumra váltását megalkotni oly módon, hogy ne legyen szükség komplikált elemekre. A kiszámíthatatlan eredményeket a rendszer szavazat-összekapcsoló módszere adja. (Fábián 2008) Az egyszerű és relatív többségi modellekben az a jelölt lesz a képviselő, aki megkapja a szavazatok többségét, a többi szavazat elveszettnek számít, a listás rendszerekben a mandátummá alakító formula adja meg az arányosság és az elveszett szavazatok mértékét, addig a magyar rendszer egyik dimenzióban sem engedi elveszni a szavazatokat. A területi listán mandátumot nem eredményező szavazatokat, az egyéni kerületben a vesztes jelöltekre leadott szavazatokat összesíti. Így a pártokra leadott szavazatok semelyike nem veszik el, valamilyen módon képviseletet eredményez. Tovább bonyolítja a rendszert, hogy a lokálisan leadott szavazatok ilyen módon való átkonverválása, országos szintre emelheti az eredetileg területi listán megszerezhető mandátumokat. A kompenzációs lista 58 kiosztható mandátuma a területi listán ki nem osztható helyekkel bővül. Érdekessége és egyben bonyolultságának fokát emelő eleme a rend-

szernek, hogy az arányosságot javító technika, az országos, kompenzációs lista, minél több kiosztható mandátum birtokosa, annál nagyobb aránytalanságot eredményez.

A választási rendszer dimenziói mellett a képviselői hely megszerzésének leghangsúlyosabb eleme a választási formula, vagyis a szavazatok mandátummá alakításának matematikai módszere. Ebből négyet alkalmaz a magyar szisztéma az abszolút többségi (majority), a relatív többségi (plurality), a legmagasabb átlag (osztórendszerek) d'Hondt és a legnagyobb maradék (kvótarendszerek) Hagenbach-Bischoff módszerét. Érvényes és eredményes első forduló esetében az egyéni választói kerületben az a képviselőjelölt válik parlamenti taggá, aki megszerzi a leadott szavazatok 50%+1 voksát (majority, abszolút többségi modell). Amennyiben nem eredményes (érvénytelenség esetén mindenki újraindulhat) az első forduló, úgy a megismételt választáson a megelőző fordulóban első három helyen szereplő jelölt indulhat és azok, akik elérték a 15%-ot). Ekkor az lesz a befutó, aki a szavazatok többségét elviszi (relatív többségi modell, plurality). A területi listán az arányosság eléréséhez a már említett Hagenbach-Bischoff-formulát használják. A leadott szavazatokat elosztják a kiosztható helyek eggyel megnövelt számával. Az így megkapott eredmény a szükséges szavazatszám egy mandátum elnyeréséhez. Heves megye területi listájára leadott szavazatok száma a 2010-es választásokon 161 733 volt. A kiosztható mandátumok száma 5. Az egy mandátum eléréséhez szükséges szavazat így $161\,733 : (5+1) = 26\,955$. A pártokra leadott szavazatszám adja ezek után meg, melyik párt hány képviselőhelyet kap az összesen kiosztható 5 helyből. A Fidesz–KDNP 74 034 szavazatával 3 képviselői helyet kapott, a Magyar Szocialista Párt 34 003 voksával 1-et. Tehát minden pártlista szavazatszámát elosztják a szükséges mandátumszámmal és ahányszor megvan benne maradéktalanul, annyi helyet jelent ez az összes mandátumból. A töredékszavazatok a területi listán ki nem osztható, tehát az osztás után keletkező maradékból alakulnak ki. Bonyolítja a helyzetet, hogy az országos listáról le is lehet vonni szavazatokat, abban az esetben, ha a következő mandátum megszerzéséhez szükséges szavazatok számának legalább kétharmadát megszerezte a párt (kétharmados határ). Ez 2010-ben a Heves megyei listán azt jelentette, hogy a Fidesz–KDNP területi listás szavazataihoz hozzáadtak 6831-et (így ugyanezt a számot az országos töredékszavazatokból levonták), így a felfelé kerekített szám pontosan három mandátum megszerzését tette lehetővé. (www.valasztas.hu) A mandátum országos listán kioszthatósága akkor következik be, ha mind-egyik pártnak a szavazatszámát elosztották az egy mandátum megszerzéséhez szükséges szavazatszámával, és maradt kiosztható képviselői hely, de egyik pártnak sincs annyi szavazata, hogy ezt a számot elérje.

Az országos lista matematikai formulája a d'Hondt-mátrix. A töredékszavazatok összeállítását követően az első oszlopba felírják a kiosztható mandátumok sorszámát (alap esetben ez nálunk 58). A legelső mandátumot az a párt kapja, amelyik a legtöbb szavazattal rendelkezik. Ezután a második mandátum kiosztásánál ugyanezt a módszert követve, ismételten a legtöbb szavazattal rendelkező kapja a mandátumot, azzal a módosítással, hogy a megelőző képviselői hely szavazatait elosztják kettővel. A d'Hondt-mátrix meglehetősen arányos képviseletet eredményez nemzetközi összehasonlításban is. Azonban mint minden arányossági formulának, ennek is van torzító hatása. A nagy pártoknak inkább kedvez, kis mértékben felülprezentálja, a kisebb pártokat pedig gyengíti. A magyar rendszert arányosító kompenzációs lista a töredékszavazatok keletkezésénél jelez problémát. A területi listán keletkező ki nem osztható szavazatok mellett, a többségi formulát használó dimenzióban elvesző szavazatokat összesítik. Heves megyében 2010-ben az egyes számú körzetben a Fidesz–KDNP elvitte az első helyet 17 300 szavazattal. A

következő helyeken szereplők szavazataikat itt nem tudták mandátumra váltani ezért a kompenzációs listán érvényesíthették azt. Az MSZP 8483, a jobbik 5820, az LMP 2610. (www.valasztas.hu)

Az előző választási rendszerünk bonyolultságát a 2006-os választás egy területi listájának mandátumkiosztását vizsgálva szemléltetem. Budapest főváros területi listájára 1 016 669 érvényes szavazatot adtak le, a kiosztható mandátumok száma 28. A Hagenbach-Bischoff formulával számolva: érvényes szavazatszám 1 016 669 osztva a kiosztható mandátumok eggyel növelt értékével $(28+1) =$ egy mandátum megszerzéséhez szükséges szavazatszám: 35 057. A Fidesz–KDNP 356 982 szavazatot kapott, amely 10 mandátumnak felel meg. A maradék 6412 szavazat, amelyet nem lehet mandátumra váltani, ez töredékszavazatként jelentkezik. AZ MSZP 445 059 szavazatot kapott, amely 13 mandátumnak felel meg, mivel a kétharmados határnak megfelelően az országos listáról levontak annyit, hogy felfelé lehessen kerekíteni. Lehozás az országos listáról: 10 682. A MIÉP–Jobbik 29 506 szavazatot szerzett, ez 0 mandátumot jelent, de mivel országos arányban nem érték el az 5%-ot, ezek elveszett szavazatnak számítanak. Mindenképpen meg kell itt jegyezni, hogy amennyiben országos szinten elérték volna a küszöb átlépéséhez szükséges kvótát, a kétharmados szabálynak megfelelően járt volna nekik a mandátum. A Munkáspárt 6 327 szavazatot szerzett, ez is 0 mandátumnak és elveszett szavazatnak számít. Az SZDSZ – A Magyar Liberális Párt 124 887 szavazatot szerzett, ez 3 mandátumra volt elég, a maradék szavazata 19716, amely az országos listára kerül. Az MDF 53 908 szavazatával 1 mandátumot kapott, 18 851 szavazat pedig országosra került.

A levezetett listás mandátumszerző technikából kiválóan láthatjuk, hogy a pártok szavazatainak megfelelően senki nem kapott olyan képviselőhelyet, amelyet „ne érdemelt volna meg”. Ugyanakkor maradt egy kiosztható hely, amelynek értékét, 35 057 szavazatot egyik párt sem tudta már felmutatni. Így, az előnyhöz juttatás elkerülése érdekében kompenzációs listára került ez a hely.

Egyéni választókerületekben továbbá a következő töredékszavazatok keletkeztek Budapestről: Fidesz–KDNP 298 102, MDF 48 435, MSZP 51 327, SZDSZ 107 546. Összegezve a területi listáról szerzett szavazatokkal (Fidesz–KDNP: 5412, MSZP: 10 682, SZDSZ: 19 715, MDF: 53 908), kiemelkedik bár a jelenleg kormányzó párt főlénye, ugyanakkor a második helyezett MSZP-t megelőzi az SZDSZ és az MDF is. Az országos aránynak megfelelően ez hozza a Fidesz eredményét, miközben a kispártokat kompenzálja. A területi listáról ebben az esetben 6 hely került fel az országosra.

(A '89-es választási rendszer aránytalansága, jellemzői) Előző választási rendszerünk létrejöttének körülményeire, motivációira ráérezhetünk a jellegzetességeinek vizsgálatával. Önmagában az a tény, hogy a demokratikus intézményrendszerünk alapja, a törvényhozó hatalom, nem a hagyományokból épített, meghatározó jelentőségű. A történeti országgyűlésünk kontinuitása megszakadt 1948-ban, így parlamentünk nem fejlődhetett ki szerves folyamatként, amely során a népképviselési parlamentarizmus ránő, vagy jóval inkább kinő egy már létező képviselési rendszerből. Mindebből már észrevehetünk egy elméleti, kipróbálatlan konstrukciós vonalat. Tartalmazni kívánja a nyugati demokráciák megelőző félévszázadának tapasztalatait, kísérletezéseit. Ennek eredményeit, az előnyök maximalizálásával, és a hátulütők kizárásával próbálták meg érvényesíteni. Az arányosság követelményét éppúgy, mint a kormányozhatóság biztosítását figyelembe vették. Ki akarták zárni a túl fragmentált parlamentek következtében időről időre döntésképtelenné vált országok sorsszerűségét, amelyet a rendszerváltó elit mindenképpen elkerülendőnek

vélt a szocializmust lebontó évtizedben. Ugyanakkor a többségi modell arányosságot erősen torzító jellegét is csökkenteni szándékoztak, illetve felismerték, hogy a területi listákon kiosztható alacsony mandátumszám miatt, illetve az 5%-os küszöb okán a kis pártok súlya süllyedni látszik, s moduláltak a rendszerbe egy országos kompenzációs listát. Ez szavatolta az induló demokrácia vélemény és érdek-pluralitás kökemény kívánalmát. A német orientáció meghatározta a modellmásolás irányát, azonban a sajátos követelmények érvényesülése annak egy speciális formáját tükrözte. Sajátosan magyar vonatkozása a választási törvénynek, hogy a fennálló érdekek mentén alakította végleges „uniformitást”, a rendszerváltás körülményeinek történelmi festménye, hat választást mégis megért. Célja, hogy olyan parlament jöjjön létre, amelyben a rendszerváltás folyamatát alapvetően meghatározó politikai erők (pártok) szerepet kapnak, minimum társadalmi támogatottságuknak megfelelően, és a tömegével megjelenő pici pártok ne szabadalhassák szét a döntéshozó arénát. Gyakorlati okként fontos megjegyezni, mindegyikért volt szükség, nehogy a felaprózódás, vagy ellenkezőleg, az MSZMP valamiképpen lehetetlenné tegye a változás sarokköveinek számító törvények meghozatalát. Összlétszámának alakulása is sajátos indok, cinikus humornak is felfogható módon alakult ki: éppen ennyi ülőhely van az egykori alsóházban. Az idő sürgetése, és a megfelelő, szakmai- szociológiai elemzések, számolások hiányában így kellett dönteni, amely döntés az elkövetkezendő időszakokban torzító hatásúnak bizonyult.

A választási rendszerek elemzésekor elsődrendű szempontként jelenik meg az arányosság vizsgálata. A torzító hatás 1994-ben volt a legerősebb, a mandátumok több mint 16%-a (LH szerint 21,15) nem a szavazatok arányában került elosztásra (ez körülbelül 62 mandátumot jelentett). A parlament létszáma a köbgyök-törvényhez képest felülreprezentált. Az egyéni körzetek magas száma a területi listán kiosztható mandátumok minimalizálásához vezetett, ennek következtében alacsony lett a körzeti magnitúdó. Így a listás szavazatok arányosító funkciója a többségi elemmel szemben, szigorú értelemben véve nem, vagy nem eléggé érvényesült. Egy négymandátumos területi választóközterben egészen a 2006-os választásokig a szavazatok 13,3%-át kell megszerezni⁶ egyetlen mandátum elnyeréséhez, amely a kis pártoknak, azok esetleges földrajzi aggregációja esetén is rendkívül nehéz feladat és aránytalan képviselőlet eredményez. Rendkívüli tapasztalatként jelentkezett az országos lista egy nem várt ellentmondása. Míg arányosságát biztosító formulája és a kiosztható mandátumok számát tekintve arányos mandátumkiosztást tesz lehetővé, addig a felkerülő helyek számának növekedésével éppen torzító hatása nő meg. A választási rendszer két másik dimenziójának és a szavazat összekapcsoló technikának köszönhetően.

A Westminster típusú demokráciák, amelyek az egyszerű többségi modellt használják a választási rendszerükben, egyszerű többségi, egyfordulós modellel dolgoznak. Aránytalanságukat tekintve kiugró számokat produkálnak, mégsem tekinthetjük őket a kisebbségi vélemény elnyomását biztosító eszközök megvalósítóinak. A választók viselkedése következtében a véleménykülönbségek artikulációját és a közös érdekek centripetális aggregációját lehetővé teszik. A kétesélyes versenyben az alternatív véleményeket megfogalmazó képviselőjelöltek között a programok a társadalom minden szegmensét felkaroló általános kampánnyá válnak, amelyet ellentéppároként fogalmaznak meg (pl.: én híve vagyok a közszolgálatok privatizációjának – te az államosításban vagy érdekelt; én csökkenteném a munkaadók terheit – te csökkentenéd a munkavállalókéét, és így tovább). A közösséget érintő kérdésekben egymással szembenálló állításokat fogalmaznak meg, így kiegyensúlyozott képviselőlet jön létre. A középre húzás így természetes jelenségként, kódolva van a választási rendszerben, nem engedi a szélsőséges erőket mandá-

tumhoz jutni. A jelölteknek a társadalmat építő alapvető kérdésekben egyet kell érteniük. A magyar választási rendszerben ilyen szerepet a második forduló töltött be. 1990-ben eredetileg azért építették be ezt az elemet, hogy a két forduló közötti gondolkozási idő nagyobb legitimizációt adjon a középre tartó politikusoknak, illetve a kieső jelöltekkel szemben versenyben maradó erők bizonyítási lehetőséget kapjanak, hogy képesek a kormányzásra. A választópolgároknak ugyanakkor ez az idő adott lehetőséget a kormányképes programok közötti megfontolt választás lehetőségére. A valóságban a második forduló az első eredményeinek kiaknázását, és stratégiai manőverezés lehetőségét adta. A megismételt választás alkalmá előtt a pártok egymással szövetségre lépve lecsupaszították a választási terepet két alternatívára, és nagy valószínűséggel statisztává tették a választókat. A kétpártiságot ilyen értelemben elősegítette, konzerváló, centripetális ereje volt. Nagyságrendileg 49–175 mandátum sorsa dőlt el ilyen módon az öt alkalommal. A legkevesebb 2010-ben (49), a legtöbb 1998-ban (175). Ez a mandátumok 12,6, illetve 45%-át jelentette.

(Az új választási rendszer várakozásai) A megelőző, 1989. évi XXXIV. választási törvény hátrányai között első számú tényként a bonyolultság és a torzító hatásnak köszönhető bizonytalanság szerepelt. A torzító hatást a rendszer aránytalansági foka, illetőleg annak folyamatos változása csak fokozta. Jogos elvárás tehát, hogy az új szisztémában ezeket a jelenségeket minimalizálva, a demokratikus normákon belüli értékeként tapasztalhatassuk 2014-ben. Bár a jövőt előre látni képtelenség, prognózisának alapvető irányait azonban meg lehet adni. A törvény 106 egyéni és egy 93 mandátumos listás kerülettel számol. Arányaiban tekintve ez 53% és 47%. A 386 fős rendszerben 45,6% juthatott a többségi dimenzióra, míg az arányos elemekre 54,4%, amelyből mindössze 15%-ot szántak a torzító hatások kiküszöbölésére. Itt megjegyzendő, hogy az országos lista mindenképpen a területi listák eredeti feladatának pótlólagos ellátására bizonyult megfelelő eszköznek. Mindazok, akik makrotársadalmi szinten elérték a képviseleti igénynek azt a szintjét, hogy megjelenhessenek véleményformáló erőként az országgyűlésben, mandátumaikat ebben a dimenzióban szerezték meg. Máris az új törvény előnyére írható, hogy ha a választásokon résztvevő polgárok 5%-a egy pártra szavazott, az az erő a listás mandátumok kb. 5%-ával rendelkezik fog. Vagy másképpen, aki szerez a listás szavazáson 5%-ot, arra a választópolgárok 5%-a szavazott. A 2011-es struktúra PR dimenziója tehát nem arányosító jelleget akar betölteni, hanem csak arányos elemként funkcionál. Ezt megerősíti az a tény, hogy a választás alkalmával leadott összes voksot összesítik. Az egyéni kerületekben leadott szavazatokat – némi módosítással a győztes jelöltet is –, egyetlen kalapban gyűjti össze, melynek célja, hogy az országban meglévő megannyi vélemény-, illetve érdekkülönbséget összesítse, majd ennek arányában ossza szét a mandátumokat. Természetesen, az így kialakuló parlamentnek a többségi dimenzió logikája miatt igen nagy aránytalansági foka lenne, amennyiben a vegyes rendszer két eleme mindössze egymás mellett létezne és funkcionálna. Ezért az egyéni kerületben győztes szavazatait a második jelölt szavazatszámának eggyel növelt értékével csökkentve adják hozzá a listás szavazatokhoz. Ezzel a nagyon nagy túlképviselést sikeresen megakadályozzák, mégis a listás dimenzió is a saját logikájának megfelelően töltheti be PR szerepét. Míg a szavazatosösszesítés és vesztett szavazat elkerülés ilyen irányú felfogására nemigen találunk példát nemzetközi összehasonlításban, addig az egyéni körzetek hangsúlyozása általános tendencia. Olaszországban a képviselői helyek 75%-át, Japánban 60%-át osztják ki ilyen alapon. A kormányozhatóság biztosítása alapvető célként jelenik meg mindenhol. A magyar rendszerben is elmozdulás látszik az egyéni helyek felé, ugyanakkor jelzem, hogy

esetünkben az megközelíti a paritást. Azonban mindenképpen megjegyzendő, hogy az 1989-es rendszer által létrehozott struktúrának jelentős hátulütője volt a területi listákon kiosztható alacsony kerületi mandátumszám. Választásról választásra tanulta meg a választóközönség, a vezető pártokkal együtt, hogy a listás helyeket is (országost, területit együttesen) a nagy támogatottságú erők jókora előnnyel szerzik meg, míg a kisebbek egyre nagyobb ráfordítással jutnak egy-egy mandátumhoz. Listás voksukat a választópolgárok egybekötötték az egyénnel, így a PR és egyéni rendszerünk átranzformálódott egymást kiegészítő rendszerré. Az ország a kétpólusú, két nagy tömb országa felé haladt. Ekképpen értelmezve a 176 egyéni és a 152 területi listás azonos állampolgári attitűdön, a többségi elven kezdett el funkcionálni. A többségi és az arányos rendszer szétválasztása az emberek tudatában egy kevésbé bonyolult lehetőséget vetít elénk.

További egyszerűsítő iránya az új törvénynek a többségi dimenzióban alkalmazott egyfordulós megoldás. A valós támogatottságot mérni szándékozó rendszer, az „előkoalíció képzés” funkciót teljesen kikapcsolja. Ismert, hogy megelőző szisztémánkban, az eredeti szándéka szerint a kormányzóképeséget bizonyító második fordulót, a nagy pártok saját kormányra kerülésük esélyének növelésére használták fel, a kis pártoknak pedig a „zsarolás” potenciáját adta lehetőségként. A gyakorlatban ez kizárta a győztesek mozgási terét a kormányalakítás előtti szövetségekötések terén. Ehhez a stratégiához a választópolgárok hozzászórtak, és igyekeztek elkerülni, hogy szavazataik értéke ne csökkenjen, ne érezzék úgy, hogy felesleges volt részt venniük a választásokon, ezért eleve a kormányképes erőkre szavaztak. A folyamat természetes módon vezetett két nagy tábor, a bal- és jobboldal megerősödéséhez. Sajátos vonulata ennek a tendenciának, hogy fontossá vált a kicsi, 5%-7% körüli pártokkal a szövetségekötés, a közepes politikai erőknek a felolvasás jutott osztályrészül az egyre erősödő váltópártokban. A kistámogatottságú pártok nem veszélyeztették a nagyok mandátumait, hiszen a kompenzációs listán jutottak ahhoz hozzá, viszont a differenciált gondolkodást, a sokszínűséget szimbolizálhatta az esélyeseknél, megnyerve ezzel pár százalékot, amely több alkalommal eldöntötte a választások végeredményét.

Kísérletképpen, a 2010-es választás eredményeit felhasználva újraszámoltam az új törvény szerint az eredményeket. Az új törvénynek megfelelően az arányos dimenzióban az összesített szavazatokat a listán megszerzett és az egyéni kerületekben keletkező töredék szavazatokból számoltam ki. Értelemszerűen a 2010-es választás első fordulójának eredményeit tettem számításaim alapjául, amelynek megfelelően egy körzet kivételével, ahol az MSZP lett az első a Fidesz–KDNP szavazatszámából kellett kivonnom a második helyezett eredményét. A nemzetiségi listán esetlegesen keletkező szavazatokkal, a határon túli voksokkal, érthetően nem számoltam, ennek következtében a kiosztható képviselői helyeket sem csökkentettem. A második helyen többnyire a szocialista párt végzett, azonban a JOBBIK szorosan a nyomában haladt, egy helyen pedig független jelölt lett a bronzérmes. Az így összesített szavazatokból a Fidesz esetében 92-t, az MSZP-nél egyet levontam. A megmaradó 5%-os küszöb eredményeként a 2011-es rendszerben is négy párt jut mandátumhoz. A négy párt összesített szavazata 8 209 600, amelyből a Fidesz 3 871 612, az MSZP 2 062 739, a Jobbik 1 642 697, az LMP pedig 632 552 szavazatot kapott. Ez sorrendben 47,1%, 25,1%, 20% és 7,7-ot jelent. A d'Hondt-mátrixnak megfelelően kiosztott mandátumok ezek alapján a Fidesznek 44 helyet biztosít, amely az összes listás mandátum 47,3%-a, ugyanezek a számok az MSZP-nél 23 hely 24,7%, a Jobbik esetében 19 hely, 20,4%, LMP 7 mandátum 7,5%. Az 1989-es rendszer arányos részével összehasonlítva egy kiegyensúlyozottabb, kiszámíthatóbb arányossági dimenziót figyelhetünk meg. Az összes szavazatszorzás és a mandátumok aránya nagyon megközelíti egymást. LH indexe (az arányos dimenzió): 0,65. Elemelve a területi listákat ('89-es sziszté-

ma) és az ott kiosztott mandátumok arányát igen nagy eltéréseket figyelhetünk meg. A Fideszt az 52,73%-a a 152 helyből 86-ra érdemesítette, amely az összes hely 57,2%-a. Az MSZP (19,3%, 28 mandátum, 18,4%) és a Jobbik (16,67%, 26 hely, 17,9%) esetében a területi lista az elért eredménynek megfelelő elosztást tett lehetővé, azonban a 7,4%-ot elért LMP-nél mindössze 5 mandátum, tehát 3,3%-nyi hely megszerzését eredményezte. Ha a kompenzációs elemet is figyelembe vesszük, amely ennek az aránytalanságnak és az egyéni körzetekben keletkező torzító hatásnak az ellensúlyozására hivatott, akkor is meg kell állapítanunk, hogy önmagában az arányossági dimenziók nem működtek eredeti céljuknak megfelelően. A 210 mandátumból az 52,73%-ot elérő Fidesz 42,1%-kal részesült, míg a közép helyen végző két pártot 27 és 24,4%-al felülreprezentálta a rendszer, az LMP-nek 7,6%-os eredménnyel arányos képviselést eredményezett.

Az egyéni képviselői helyekkel növelt parlamenti létszám a Fidesz esetében 149, amely az országgyűlés teljes számának 74%-át teszi ki. A jelenlegi parlamentben elfoglalt 68,13%-hoz viszonyítva ez szignifikáns emelkedést mutat, azonban az egyéni képviselő körzetekkel rendelkező választási rendszerekben a szavazatok 50%-át megszerző pártok felülreprezentáltsága nem meglepő jelenség, azt semmilyen szisztéma bemutatásával elkerülni nem tudta még sem a gyakorlat sem a szakmai irodalom.

(Értékelés) Egy új rendszer kiértékelésénél fontos leszögezni, hogy a reform által megjelent szisztéma csupán egy politikai rendszer elemeként funkcionál-e, vagy biztosítja a megelőző rendszer liberális demokrácia elméleti kereteit is. Itt kell leszögeznünk, hogy bár a közélet arénájában a 2011-es törvénynek a demokratikus jellege összecsapások áldozatává válhat, azonban a tudományos vizsgálódás konfliktusmentes oldaláról szemlélve nem vérezhet el ez a reform. Az egyenlő szavazat elvét biztosítja, elveszett voksokat (a küszöb alatti pártokra leadott szavazatokon kívül) továbbra sem keletkeztet, a képviselést sarokkővét semmiben sem erodálja, az arányosságot pontosítja és a társadalmi reprezentativitás sem csorbul.

A szakmai irodalom számára, amelyben a változástól való tartózkodás véleménye dominál, fontos szempont, hogy e tézisnek az ellenére végrehajtott reform ragaszkodik-e az ismert struktúra alapvető pilléreire, a bevezetett rendszer a meglévő korrekciójáról szól-e, javító szándékú intézkedéseket tartalmaz, vagy új, addig a lakosság számára ismeretlen, manipulatív politikai machinációval példálózhatnak a tudósok publikálásaik alakalmával. „A megszokottság stabilitást teremt. Ezzel szemben az új választási rendszer bevezetése elkerülhetetlenül a stabilitás átmeneti csökkenésével jár. A pártoknak, jelölteknek és a választóknak új stratégiát kell megtanulniuk, miközben váratlan meglepetések, csalódottság és frusztráció periódusán mennek keresztül. Ezt akkor érdemes vállalni, ha a fennálló rendszernek komoly hiányosságai vannak, és az új egyértelmű előnyöket kínálja.”⁷⁷

A status quo fenntartásánál erősebbnek bizonyultak a változtatás kényszerűségei. Az előző szisztéma rendszerspecifikusan aránytalanságot és bizonytalanságot eredményező tényezőit, bonyolultságát korrigáló lépéseknek tarthatjuk a 2011-es reformot. A két forduló és a kompenzációs lista megszüntetése csökkentette a szavazat mandátummá formálás dimenzióinak a számát, és a szavazatok összekapcsolását is egyszerűbbé tette. Az arányosság rovására megy a többségi mandátumok túlsúlya, azonban itt ismét megemlítenődő, hogy a nemzetközi gyakorlatnak és tapasztalatoknak megfelelően osztották el a kettő között a megszerzhető képviselői helyeket. Mind Olaszország, mind Japán esetében is megfigyelhetjük, hogy nagyobb hangsúlyt fektettek a kormány háttérének biztosítását szolgáló elemre. A változtatás konzervatív, reformer jellegét erősíti, hogy a választópolgár kevés változással találkozik, plusz terhet nem rak rá a törvény. Az eddigi gyakorlatnak

megfelelően két szavazattal rendelkezik és ugyanabban a szavazókörben fog voksolni. Annyiban tapasztal újszerű dolgot, hogy a listán nem a jól ismert egyéni képviselők lesznek a párt neve alatt sorba írva, hanem a médiából megszokott nevek. Tipizálását tekintve az új törvény a különlegesen szuper vegyes rendszerből, „egyszerű” vegyes szisztémát formált. A választás dimenzióit háromról kettőre csökkentette, és a szavazat-összekapcsolást egyszerűsítette. A kevesebb kiosztható mandátum a köbgyök-törvénynek megfelelően, nemcsak az olcsóbb állam létrehozását eredményezi – remények szerint –, hanem a felesleges mandátumszám következtében fellépő aránytalanságot is csökkenti.

A szakmai érvek vizsgálatán túl, nem kerülhető meg, hogy a politikai aktorok szándékait elemezve véleményt ne alkotnánk. A rendszerváltás óta napirenden lévő megannyi közjogi vita egyik hangsúlyos eleme (az alkotmányozás mellett) a választási törvény volt. A változtatásra kifogás éppen akadt bőven, de érdemi lépés nem. Az indokok előterében a lehető legtöbb szakmai érvet összesítő választási rendszer megalkotásának szándéka állt. Azonban ennek a lehetetlen vállalkozásnak a háttérben a pártok bizonytalan mandátumszerzése dominált, és a bal–jobb skála mentén megszilárdult erőviszonyoknak köszönhető. Az elmúlt húsz év mozdulatlansága épp a kiszámíthatóságnak, a változatlanság „bájának”, a kialakított és bevált stratégiáknak köszönhető. Az elit számára oly kellemetlen feladatot ugyan ki vállalta volna kiszámítható jövőkép nélkül? Az Orbán-kormány megkapta a 2/3-os felhatalmazás lehetőségét, amely nemcsak alkotmányjogilag adott szabad utat a reformnak, hanem az ellenzék teljes szétesettsége és főleg megváltozott szerkezete a politikai lehetőséget is felkínálta. A formai kellékek kétségkívül rendelkezésre álltak, és a társadalom elvárásainak is megfelelt, hogy új szabályozás lépjen életbe. Ennek egyik legfőbb jele, hogy az értelmiség egy körén kívül ellenreakció nem érkezett a közvélemény részéről, és jogi lépésekre sem került sor. Két fontos elemmel kapcsolatban azonban a Fidesz eljárását joggal érte kritika: a regisztráció bevezetése, mint előfeltétele egy alkotmányos alapjog gyakorlásának, szükséges-e egy olyan országban, ahol annak nincsen semmilyen hagyománya. Lényeges kérdésként merül fel az is, hogy nem illet volna-e az ellenzékkel legalább formálisan tárgyalni? Utóbbi felvetésre Belgium esetét példaként lehet állítani, ahol a kormányzó párt választási programjában ismertette a törvény módosítási elképzeléseit, a győztes jogán felhatalmazva érezte magát annak végrehajtására, illetve azt meg is tette, nagyobb politikai viharok nélkül. E tézis szerint létezik olyan „kegyelmi pillanat”, amikor a kormány képes akarátát megvalósítani társadalmi és politikai ellenállás nélkül.

A politikai aktorok szándékait tovább elemezve kizártam a következő választás megnyerését mint közvetlen célt. A szakirodalom sokkal súlyosabb és a demokrácia alapvető elveit sértő eszközöket mutat be, amelyekkel egy politikai erő elérheti ilyen irányú akarátát (lásd Szlovákia a 90-es években). A választási törvény, mint a hatalom hosszú távú gyakorlásának eszköze (ugyancsak hangsúlyozandó: demokratikus keretek között) nem is elemezhető a politikatudomány által. Megjelent azonban a Fidesz gondolkodásában egy kézzelfoghatóbb, kifejezetten politikai indukció. Új célként a tartós Fidesz többségű parlamentet és a kvázi egypártos kormányt célozzák vezetői. Ehhez újfajta kommunikáció és stratégia szükséges, amely hosszú távra tervezi a kétosztatú ellenzékét és a társadalom ilyen irányú hangulatát. A magát centrumerőként, a győztes, a „jó fiú” szerepében fenn tartani kívánó erő, a többség akarátának képviseleti arculatát kell hogy megteremtse, és ellenfeleit ellenséggé kell feltüntetni. Mindenképpen meg kell jegyezni, hogy ehhez a politikai stratégiához kiválóan illik a többségi modell hangsúlyos elemként való megtartása a választási rendszerben, másrészt a töredékszavazatok átkapcsolása a listás rendszerhez (ti. az új rendszerben a győztes képviselőjelöltek leadott szavazatokat is beleszámítják az arányosító eredményekbe).

Természetesen az új választási rendszer várakozásainak kiteljesedése hangsúlyosan függ olyan tényezőktől, amelyek a politikai kultúránkban, szokásainkban gyökereznek. A két, egymás mellett létező dimenzió eltérő képviselőbiztosítására jött létre, amely szerint az arányosságot és a kormányzó többséget biztosítani szándékozó rendszer harmonikus, egymást kiegészítő, reális, demokratikus versengést biztosít a hatalomért. Ezt azonban befolyásolják az elmúlt huszonnégy év alatt berögzült választói és pártstratégiák. Nemzetközi tapasztalatok mutatják, miként lehet egy új szisztémába átültetni a pártokrácia permanenciáját. Több elemzésben is hangsúlyozott eleme az új rendszernek, hogy jelentős népszerűség esetén nemcsak a regnáló kormánypártnak, hanem bármely politikai erőnek jelentős többséget „adományoz”. A fent bemutatott túlképviselőbiztosítás csak akkor lesz elkerülhető, ha a választópolgárok hozzászoknak ahhoz a szabadságukhoz, hogy véleményüket megoszthatják az egyéni képviselőjelöltre leadott szavazat és a listán indulókra adott voksuk között. Továbbá két domináns párt esetén a relatív többségi dimenzió ellenére is igencsak kiegyensúlyozott hatalmi harcot tehet lehetővé a 2011-es választási törvény. A szakirodalom azonban azt hangsúlyozza, hogy a megszokott stratégiákat, berögzült objektivációkat nehezen felejtik el az emberek, vonakodva váltják fel új szemlélettel azokat.

IRODALOM

- „Kisebb kaput rajzol” magának a Fidesz – parlamenti vita a választójogi törvényről, [hozzáférés:] web <http://www.origo.hu/itthon/201111202-parlamenti-vita-a-valasztojogi-torvenyrol-osszefoglalo.html>
2011. évi CCIII törvény- az országgyűlési képviselők választásáról, [hozzáférés:] web http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100203.TV
- Arend Lijphart: The Political Consequences of Electoral Laws, 1945-1948. *American Political Science Reviews*, LXXXIV, 1990.
- Az MSZP 1999/2000-es Pokol-bizottságnak benyújtott reformjavaslatának melléklete, [hozzáférés:] web http://www.valasztasirendszer.hu/wp-content/uploads/ParlamentiEsetiBizottsag_Jelentes_20001121.pdf (Parlamenti Eseti Bizottság Jelentés, 2000)
- Az MSZP T/235-ös előterjesztése, [hozzáférés:] web http://www.valasztasirendszer.hu/wp-content/uploads/Reformjavaslat_MSZP_1999-2000.pdf (MSZP, 2006)
- Az Országos Választási Bizottság közleménye az országgyűlési képviselők 2006. évi választásának eredményéről, [hozzáférés:] web http://www.valasztas.hu/parval2006/main_hu.html
- Az Országos Választási Bizottság közleménye az országgyűlési képviselők 2010. évi választásának eredményéről, [hozzáférés:] web <http://www.valasztas.hu/parval2010/index.html>
- Bakk Miklós: *Választási rendszerek*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár, 2007.
- Berta Zsolt: Választási formulák, [hozzáférés:] web <http://www.ajk.elte.hu/file/BertaZsolt-ValasztasiFormulak.pdf>
- Electoral System and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies 1945-1990*. Oxford University Press, Oxford, 1994.
- Enyedi Zsolt – Körösnégyi András: *Pártok és pártrendszerek*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
- Fábián György – Kovács László Imre: A választási rendszerek arányosságának egyes kérdései. *Politikatudományi Szemle*, 1994. 3. szám.
- Fábián György – Kovács László Imre: A választási rendszerek tipológiai problémái és a magyar választási rendszer. *Politikatudományi Szemle*, 1996. 2. szám.
- Fábián György – Kovács László Imre: Az arányosság újabb dimenziói. Az 1990-es és az 1994-es magyar parlamenti választások eredményeinek összehasonlító elemzése. *Politikatudományi Szemle*, 1995. 2. szám.
- Fábián György (szerk.): *Választási rendszerek*. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1997.
- Fábián György: Az országgyűlési választási rendszer 1988–2008, [hozzáférés:] web http://www.politikaivkonyv.hu/online/mp20/1-03_fabian.html (Fábián, 2008)
- Fábián György: Választási rendszerek és a magyar megoldás. *Társadalmi szemle*, 1994. 4. szám.
- Kéri László: Választási küzdelem verseny nélkül, *Politikatudományi Szemle*, 2010. (XIX. évf.) 4. sz., 25–50. (Kéri, 2010)

- Kovács László Imre: Választás ér arányosság. In Dezső Márta – Kukorelli István: Választási tanulmányok. Országos Választási Iroda, Budapest, 1999.
- László Réka: Kormányzati stabilitás és a politikai rendszer stabilitása. A pártokrácia hatása az olasz politikai rendszerre. *Politikatudományi Szemle*, 2006. 1. szám.
- Nemzeti ügyek politikája, [hozzáférés:] web http://static.fidesz.hu/download/481/nemzeti_ugyek_politikaja_8481.pdf
- Orbán Viktor kötsei beszéde, [hozzáférés:] web <http://www.hirextra.hu/2010/02/18/megorizni-a-letezes-magyar-minoseget-orban-kotcsei-beszede-szorol-szora/> (hirextra.hu, 2010)
- Reformtörekvések, [hozzáférés:] web http://www.valasztasirendszer.hu/?page_id=19
- Rein Taagepera – Matthew Soberg Shugart: Designing Electoral System. In Rein Taagepera – Matthew S. Shugart: *Seats and Voets: The effects and Determinants of Electoral Systems*. New Haven-London: Yale University Press, 1989.
- Reynolds, Andrew – Reilly, Ben – Ellis, Andrew: *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*. International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2005.
- Szabó Tibor: A Forza Italia (Olaszország). *Politikatudományi Szemle*, 2007. 1. szám.
- Szigetvári Viktor – Vető Balázs: Az új választási rendszer részletes modellje [hozzáférés:] web http://hazaeshaladas.blog.hu/2011/08/05/az_uj_valasztasi_rendszer_reszletes_modellje (Szigetvári, 2011)
- Tordai Csaba: A választási rendszer reformja, [hozzáférés:] web http://epa.oszk.hu/02300/02334/00041/pdf/EPA02334_Fundamentum_2010_03_027-038.pdf (Tordai, 2010)
- Tóth Csaba: A választási rendszerünk, [hozzáférés:] web <http://www.ajk.elte.hu/file/TothCsaba-ValasztasiRedszer.pdf>
www.valasztas.hu

JEGYZETEK

1 Fábíán György: Az országgyűlési választási rendszer 1988–2008, i. m. 2 Az MSZP T/235-ös előterjesztése, i. m. 3 Tordai Csaba: A választási rendszer reformja, i. m. 4 Kéri László: Választási küzdelem verseny nélkül, i. m. 5 Orbán Viktor kötsei beszéde, i. m.	6 Fábíán György: Az országgyűlési választási rendszer 1988–2008, i. m. 7 Rein Taagepera – Matthew Soberg Shugart: A választási rendszerek kijelölése. In: Választási rendszerek. (Szerkesztette: Fábíán György), Osiris – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1997, 128. o.

A logika feloldásának problémája

(1. *Célkitűzés*) Jelen tanulmány alaptémája a hegeli spekulatív dialektikának a tradicionális formális logikához való vitatott viszonyából fakadó probléma tárgyalása; különös tekintettel Martin Heidegger azon kijelentésére, miszerint Hegel a logikát feloldotta a metafizikában, s ezért a logikának a metafizikába való visszahelyezése az egyetlen esély a nyugati filozófia továbbélésére.¹ Egy jelentős kortárs szerző, Gerd Haefner hasonlóan vélekedett Hegel posztmodern jelentőségét illetően, noha a hegeli Logikát szerinte csak mint történeti stúdiumot szükséges számba venni² – ám ez utóbbit a metafizikai gondolkodás, azaz a szigorúan filozófiai értelemben vett gondolkodás alapjának új életre keltése szempontjából annál fontosabbnak tartotta.³

E tanulmány legfontosabb célkitűzése tehát kettős célzatú: egyrészt a heideggeri elvárás beteljesítését célozza, másrészt ezáltal a hegeli metafizika tartalmi korrekcióját is el kívánja érni.

A Heidegger által olyan fontosnak tartott cél, nevezetesen „Hegel legyőzése” napjainkra irrelevánssá vált. A kortárs kontinentális törekvések centrumában az interpretacionizmus áll, a fenomenológiai, hermeneutikai, dekonstrukcionista kutatások, elemzések a filozófia számára a tradicionálistól némiképp eltérő szerepet szánnak. Heidegger halála óta a metafizika problémája háttérbe szorult. Mégis, mint Márkus György fogalmaz: „A metafizika hagyományos értelemben mint egységes diszciplína halott, de a metafizika mint problémák és érdeklődések összessége tovább él. [...] A metafizikai hagyomány nagyon is velünk van, és nem csak mint a múlt holt terhe, régi fogalmak halmaza, melyet nem kerülhetünk ki, mert a filozófiai gondolkodáshoz nincs egyebünk. Velünk van, mint egy sor, ma is meggondolásra készítő probléma és ezek meg- vagy feloldásának néhány paradigmaticus alternatívája.”⁴

Heidegger kitartott később is Hegellel kapcsolatos álláspontja mellett: „A hegeli filozófia összeomlásáról folytatott felszínes beszéd ellenére egy dolog igaz marad: csupán ez a filozófia határozta meg a valóságot a tizenkilencedik században, jóllehet nem egy doktrína követésének külső formájában, inkább mint metafizika, a bizonyosság értelmében vett létezőség dominanciájaként. Ezen metafizika ellenmozgalmai öhozza tartoznak. Hegel halálától (1831) kezdve minden pusztán ellenmozgalom, nemcsak Németországban, de éppúgy Európában.» (GA 32:57, »A metafizika legyőzése«, E. T., p. 89)⁵

Heidegger szerint tehát a filozófia a huszadik században is lényegében a hegeli örökség igézetében maradt –, így, ha hiszünk Heideggernek, mindenképpen megfontolandó az általa követett út folytatása, ami a hegeli örökség jelentőségének újraértelmezését is jelenti.⁶

(2. *Hegel Heidegger ellenjátékosa*) A hegeli örökség jelentőségének újraértelmezése tekintetében megkerülhetetlen a heideggeri pozíció vizsgálata. Ferrer álláspontja szerint Heidegger Hegel centrális opponense, mert Heidegger, noha elutasította Hegel fundamentális pozícióját, és történetiként, azaz történetileg túlhaladottként írta le a hegeli filozófiát⁷, mégis, a hegeli örökség értelmezése a metafizikával folytatott örök küzdelmének legfőbb kérdésévé vált.⁸

„Heidegger írta 1962-ben, »A létnek, mint az éppenséggel absztraktnak ezen képze- te alapjában véve mégsem kerül feladásra, hanem éppen igazolásra, míhelyt a lét mint az éppenséggel absztrakt az abszolút szellem éppenséggel konkrét valóságába kerül megszűntetve-megőrzésre, ami az újabb kor legerőszakosabb gondolkodásában, Hegel spe-

kulatív dialektikájában kiteljesült, és az ő *Wissenschaft der Logik*ájában ábrázolásra került.« Ez most (1962) a csúcspontja a Hegel metafizikáját illető heideggeri revideációnak. Hegel most »az újabb idők legerőszakosabb gondolkodása«. Hegel Heidegger ellenjátékosa.”⁹

Heidegger számára a lét értelmére irányuló kérdés volt a legfontosabb egész pályája során. Ugyanakkor ezen kérdés beleágyazódott a metafizikával és a metafizikai, ontológiai történeti tradícióval folytatott küzdelmébe. Mivel pedig ezen tradíció – amelyet Heidegger a ’létfeljejtés’ fogalmával jellemez – Hegelben kulminált, érthető, hogy Hegel volt számára az ontológiai történeti destrukció feladatának legnagyobb „falatja”. A hegeli mű ugyanakkor a múlté, megismételhetetlen: „[...] A hegeli *Logika* metafizikatörténeti interpretációjának egészen más módja található a heideggeri metafizikatörténeti koncepció által befolyásolt és érintett ábrázolásokban. Maga Heidegger számára Hegel filozófiája mint ontoteológia és az abszolút szubjektivitás elmélete a metafizika beteljesítése, de legalábbis egy módja ennek, s mint olyan megismételhetetlen marad.”¹⁰

Mi is akkor Heidegger lényegi célja Hegellel kapcsolatban?

„Az 1936/38-as években Heidegger egy második nagy művön dolgozott a *Sein und Zeit* után, *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)* címmel. Ez nem előadás-sorozat, vagy egy más filozófusokról szóló mű, hanem inkább Heidegger kísérlete saját filozófiájának átdolgozására. A *Beiträge*-ben Heidegger beszél nekünk Hegelt illető alapvető szemléletéről, »Hegel rendszertanát az uralkodó tekintetre hozni [in den beherrschenden Blick bringen] és bizony teljesen ellentétesen gondolkodni.«¹¹

(3. *A hegeli dialektika célja*) A hegeli filozófia, mint rendszertan specifikus értelemben megoldandó problémát jelentett Heidegger számára. E tanulmány alapvető célkitűzése megvalósításának érdekében érdemes ehelyütt tisztázni, mi volt a hegeli filozófia módszertanának, a spekulatív dialektikának a célja. Klaus Düsing H. G. Gadamer Hegel-értelmezését így írja le:

„A spekulatív logika és a hermeneutika közötti különbségeket Gadamer *A hegeli logika eszméje [Die Idee der Hegelschen Logik]* című értekezésében domborítja ki. A spekulatív logikát joggal mint a hegeli rendszer tudományos alapvetését interpretálja, amelynek kategóriái és módszere minden változás ellenére a platóni ideatan és dialektika probléma-horizontján mozognak, annak abszolútság-igényét azonban a véges gondolkodás nyelviségének javára utasítja vissza.”¹²

A spekulatív logika, vagyis a hegeli dialektika célja tehát a hegeli rendszer tudományos alapvetése volt, s forrását tekintve Platón tanaihoz köthető. A hegeli filozófiai gondolkodás eszerint nem tudott és nem is akart elszakadni az antik görög örökségtől – hiszen Hegel számára e kezdetben rejtett a gondolkodás nagysága és eredetisége. A modern és a posztmodern filozófiai gondolkodás azonban már elutasítja mind a platóni „ideavilágot”, mind pedig a spekulatív dialektika kétértelműségére építkező abszolútságigényt.¹³

Hegel módszere révén *abszolút* filozófiát akart létrehozni. Egy olyan totalitásra törő komplex valóságértelmezést, amely nem hagy hiányosságokat és legfőképpen *feloldhatatlan* ellentmondásokat az értelmezés rendszerében. Hegel vállalkozása azonban zátonyra futott, mert: „[...] Hegel számára az igaz már nem egy mondat, amely a »megismerés tárgyához« hasonlítva helyes, hanem egy mondatértelemsíklás [Satzsinngleiten], amely integrálódó dinamikája által a lehetséges kijelentések minden egyoldalúságát egyetlen egészé növeszti össze, amely ezen módon folyamatként sokoldalú és konkrét. [...] Alma, hogy ezen a módon a filozófiát a tudás szeretetéből valódi tudománnyá emelje, megfelel azonban, mert ő sem tudta elkerülni, hogy intenciója ellenére bizonyos mondatok (nevezetesen a sajátjai) számára egyszerre igazságot igényeljen és tagadjon meg.”¹⁴

De Hegelnek vannak bizonyos előfeltételezései, posztulátumai is, amelyek szimplán *előfeltételezettek*, s amelyek általában *mitikusnak* mondhatóak. Ilyen mitikus *antropomorf* előfeltételezés például maga az abszolútum abszolút szellemként mint abszolút tudatként való ábrázolása. Isten, az abszolútum, mint végtelen entitás *tudományosan* nem írható le *antropomorf* képzetként – ez korunkban talán elfogadott álláspontnak tekinthető.¹⁵ Maga a „szellem” fogalma is problematikus ugyanakkor – egyáltalán nem evidens, hogy Istennek *szükségszerűen* szellemi létezőnek kell lennie. A kabbala álláspontja szerint például Isten sem anyag, sem pedig szellem.¹⁶ Hegel azon előfeltételezése, miszerint Isten szellem, közvetlenül kötődik a kereszténységhez. A német nyelvű Újszövetség egyértelműen fogalmaz: „Isten szellem [Gott ist ein Geist]”.¹⁷ Kérdésként vehető fel eszerint, hogy a Hegel számára evidens keresztényvallási előfeltételezések zárójelbe helyezése tudományos szempontból szükséges-e? Meglátásom szerint igen, hiszen a tudománynak függetlennek kell lennie a vallástól – de általában is mindenféle mítosztól és mitológiától is.

Hangsúlyoznám ugyanakkor, hogy a hegeli filozófia számos elemét – a fentebbi kifogásoktól függetlenül – plauzibilisnek és akceptábilisnek tartom. Metafizikájának számos eleme *releváns* – és ebben látom a hegeli gondolkodás máig ható ígézetének okát. Fontos lenne tehát végérvényesen *megtisztítani* a hegeli koncepciót a mitikus és misztifikatív elemektől, hogy a kapott eredmény segítségével újra felépíthető legyen egy, a *végtelenséget* magában foglaló metafizikai koncepció. Heidegger Hegel mitikus valóságértelmezését *részint* joggal utasította el – mint a kanti törekvések eredményeinek lábbal tiprását –, meglátásom szerint ugyanakkor *mégis* lehetséges kell legyen egy *demitizált*, de plauzibilis *végtelenségmetafizika*.¹⁸

(4. A 'valami' és a végtelenség) A végtelenség-metafizikát illető koncepcióm kifejtéséhez először meg kell vizsgálnom Hegel végtelenség-koncepcióját. A végtelenség fogalma meglátásom szerint ugyanakkor általában is kulcsfontosságú a hegeli metafizikában.¹⁹

A végtelenséget illető hegeli interpretáció az értelemmel szembenálló spekulatív végtelenségfogalmat a „tisztá semmi” helyett a *fogalom* „magán- és magáértvalóságára” igyekszik visszavezetni.²⁰ Eközben azt bizonyítja, hogy a „tisztá semmiként” meghatározott „tisztá lét” mint 'magánvaló negativitás' a 'valami' tagadásaként csak úgy kap *objektív* értelmet, ha spekulatív módon ugyanakkor tagadásra kerül.²¹ A megszüntetve-megőrzött 'első tagadás' ekképpen a tagadás tagadásaként meghatározott tagadássá, vagyis meghatározottsággá, *valamivé*²² – azaz *realitássá*²³ válik.

Az *értelem* végtelenje Hegel szerint tehát hamis, vagy „rossz”, mert *irreális*, a realitásban pusztán *potenciálisan* létező tulajdonság, amely tehát *de facto* sosem *aktualizálódik*.²⁴ Az igaz, *spekulatív* végtelenség Hegel szerint ugyanis *létezőt* kell megilletnie: „[...] Az igazi végtelenség így általában mint létezés, amely az elvont negációval szemben affirmatíván van tételezve, a realitás magasabb értelemben, mint az előbb egyszerűen meghatározott, itt konkrét tartalmat kapott. Nem a véges a reális, hanem a végtelen. Így a realitás további meghatározást nyer mint a lényeg, a fogalom, az eszme stb.”²⁵

Hegel a tiszta és józan ész, vagyis az értelem²⁶ által felfogott végtelenségfogalmat „rossz végtelenség”²⁷ nevezi, mely „valóságon túli”; ugyanakkor a felfogás felfogottjának, a fogalomnak – amely pedig meghatározottság, mint valami, dolog, vagyis reális (dologi) – végtelenséget tulajdonít. Ezen hegeli tételezés meglátásom szerint ekképpen téves.

A fogalom, mint a felfogás felfogottja valamiként, létezőként nem lehet végtelen.²⁸ A hegeli érvelés szerint viszont a fogalom nem valami, azaz dolog – hanem magánvaló dolog [Ding an sich].²⁹

(5. A 'magánvaló dolog' elleni harc³⁰) A fogalom a létező közvetlen tulajdonképpenisége felfogó tudatunk számára.³¹ A tudatos gondolkodás mozzanata. A létező mint felfogás és felfogottság ekképpen a fogalomként mint olyanként értelmeződik. *A létező értelem*, mert csak mint *tudattartalom* jelentkezik, vagyis a res (dolog) mint realitas (dologiság-valóság), a dolog mint szellem (a valóság mint *felfogottság*) – a fogalom.

Az abszolút idealizmusnak ezen interpretációját plauzibilisnek és racionálisnak látom. Ami viszont Hegel *platonikus* végtelenség-értelmezését illeti³² – mint már hangsúlyoztam – itt már más a helyzet. Hegel igyekezete, amely a létezőt mint fogalmat, eszmét végtelenként értelmezi, szerintem végső soron tarthatatlan érvelésen alapszik.³³ A kanti 'magánvaló dolog' 'fogalomként' való interpretálását is cáfolni igyekszem eszerint.³⁴

Visszatérve azonban a magánvaló dologhoz: Hegelnek abban kétségkívül igaza volt meglátásom szerint, hogy tarthatatlanná vált a valóság kanti *megkettőzésének* koncepciója. A valóság mindenkor *számunkra való*, ámde semmi okunk nincs valójában annak feltételezésére, hogy a tudatunktól *független* valóság *lényegileg* nem azonos a tudatunk számára *jelentkező* valósággal. Megismerőképeségünk ugyanis éppen a valóságban való *tájékozódásra* szolgál. Ha tehát a tudatunktól *független* valóság *lényegileg* más volna, mint a tudatunk számára *jelentkező* valóság, akkor nem tudnánk *eligazodni* a valóságban, a világban. Vagyis igaz azon kanti elgondolás, hogy a megismerő szubjektum valóság-felfogása mindenkor *értelmezést* jelent, ámde egyrészt lehetséges, s sokszor *valós* is a valóság *megfelelő* értelmezése, másrészt pedig a valóság megfelelő értelmezését a valóságban való tájékozódás sikeressége *igazolja*.³⁵ Ebből a szempontból szerintem igaza van Hegelnek – a magánvaló dolog koncepciója valójában pusztá absztrakció, amelyet Kant némileg önkényesen tételezett fel pusztán abból a bizonyosságból kiindulva, hogy megismerőképeségünk *kreatív*. Ámde megismerőképeségünk kreativitása nem igazolja a noumeon-valóságot, hiszen nem tételezhetünk fel olyan valóságot, amelyet *nem ismerünk meg*.³⁶ Nem létezik tehát a 'magánvaló dolog' – ámde éppenséggel a hegeli értelemben sem, hiszen a fogalom, mint *a dolog lényegi tulajdonképpenisége* is mindenkor *számunkra való*.³⁷ Értelmezésem szerint tehát a dolog mint magánvaló éppen a dologiság (realitas) tagadásaként kinyert fogalom, a 'tisztá semmi'.³⁸

(6. A kijelentéslogika Hegel általi kétségbe vonásának inplauzibilitása) „A dialektika külsődleges ismertetőjegyét a tradicionális metafizika és a formális logika számára egyaránt alapvető elv, az ellentmondás-mentesség elvének Hegel általi kétségbe vonása adja. Egy filozófiai elmélet, amely kizárja az ellentmondást, Hegel szerint csupán arra képes, hogy formálisan helyes, tartalmilag azonban valótlan állításokat képezzen, mivel a dolgok magukban ellentmondóak. [...] Hegel módszere, mint a differencia tudata a korábbi formákkal szemben a dialektika közvetlenebb és elvontabb értelmének különbségeként is megmutatkozik: a kifejezés egyrészt általában a fogalom sajátos önmozgására vonatkozik; másrészt Hegel szembeállítja a tradicionális dialektika negatív-ésszerűségével a spekulatív, vagy pozitív-ésszerű oldalt. (2.9, § 79). Csak a spekulatív mozzanatnak a hagyományos dialektikafogalomba való belépésével bizonyul a hegeli módszer formális megnevezése 'dialektikának'. ”³⁹

Martin Heidegger, a 20. század legkiemelkedőbb gondolkodója elveti a hegeli spekulatív dialektikát: „Hegellel ellentétben Heidegger számára a gondolkodás tárgya az identitás helyett a »differencia mint differencia« (Heidegger 1990, 37). A megszüntetve-megőrzés fogalma, amely a hegeli elméletben olyan erős szerepet játszik, ezáltal, mivel a negativitással van összekötve, feladásra kerül. A differencia tematikája itt tehát posztmetafizikai gondolkodást jelent.”⁴⁰

Heidegger tehát *tartalmilag* utasítja el a hegeli koncepciót – mint Kerber hangsúlyozza elsősorban a negativitás⁴¹ fogalmának hegeli értelmezése miatt⁴² –, amelyet pedig inkább mint *logikai érvénytelenséget* szoktak elutasítani.⁴³ Ide tartozik a hegeli metafizika *tudományosságának* kérdése is, amelyről Heidegger a következőt mondja: „[...] Itt válik nyilvánvalóvá valami lényegi: Amennyire Hegel az abszolút tudásra koncentrált (A logika tudománya), éppoly távol kerül a filozófia a tudományoktól a szokásos értelemben. A tudás abszolútágában éppenséggel sokkal inkább az fejeződik ki, hogy az magában túlhaladja a tudás vulgáris fogalmát és a fogalom csak értelmi fogalmát.”⁴⁴

Heidegger határozottan a hegeli filozófia és a tudományosság mint olyan *ellentétességét* vallja, szemben Düsinggel, aki éppen ellenkezőleg, Hegel filozófiáját tudományos teljesítménynek tekinti: „[...] A kritikai analízis azonban akkor is szükséges, ha Hegel metafizikáját mint tudományos elméletet és nem pedig csupán mint egy mégoly jelentős történelmi dokumentumot kell tárgyalni. A metafizikai interpretáció révén megmutatkozik, hogy a hegeli Logika központi tanai, amelyekre ma részben metafizikai implikációk nélkül hivatkoznak, metafizikailag megalapozottak, mint például a konkrét általánosság tana vagy a dialektika elmélete; ehhez tartozik a szubjektivitáselmélet különös megvalósítása is. [...] Még ha Hegel végérvényes megoldása, az abszolút szubjektivitás elmélete a spekulatív logikában nem is fenntartható, talán kinyerhetőek belőle alapvonalak más, azaz analóg lehetőségekre.”⁴⁵

Ez a nyilvánvaló megosztottság Hegel megítélése tekintetében – helyütt pedig konkrétan a hegeli filozófia tudományossága tekintetében, de általában is plauzibilitása és elfogadhatósága tekintetében mindenestre nem osztható el a kétségkívül egzaktnak tekinthető formállogikai megközelítéssel – sem pro⁴⁶, sem pedig kontra.⁴⁷

A hegeli koncepció védelmezői a lét 'eszmei természetére' hivatkoznak, mint Szigeti József is érvel az „Azonosság és nem-azonosság azonossága” c. írásában: „[...] Nem fogták fel, hogy a konkrét azonosság nem redukálható a logika szférájára, amint ezt Hegellel szemben újból és újból bizonyítani akarták. [...] Mert Hegel fölfogásának ugróponája korántsem az, hogy a lét logikai, hanem az, hogy eszmei természetű.”⁴⁸

A lét, a valóság számunkra valóságának felfogása tudatunk tudatos gondolkodásában artikulálódik. A tudatos gondolkodás pedig nyelvi terepen mozog. Ez utóbbi általában jellemző, illetve érvényes a filozófiára, a filozófiai gondolkodásra is. Kijelentéseket teszünk, argumentálunk, stb. Ebből következően – mint fentebb már hangsúlyoztam – a filozófiai nyelv valójában nem engedi meg a kijelentéslogika feltétlen érvényességének korlátozását; a valóság számunkra való tudatos felfogottsága tehát, mint tulajdonképeni nyelvi-logikai dimenzionalitás, igenis feltétlenül logikai természetű. A filozófia ugyan jogosan használja ki a nyelvi terep egészét, de a nyelv nem él a logika nélkül. A hegeli argumentáció ugyanakkor kétségkívül logikus érvelésen alapszik. Vagyis Hegel voltaképpen mégis tiszteletben tartja a formállogikai törvényeket.⁴⁹ Ezért írja Düsing, hogy elsősorban tartalmi szempontból lehet kritizálni a hegeli metafizikát. Meglátásom szerint a tartalmi-kritikai vizsgálódással egybekötött formállogikai kritika helyenként mégis kimutathatja a némiképp misztifikatív szofizmust. Az a hegeli elgondolás ugyanis, hogy mivel a dolog minősége fogalmilag tartalmazza minőségi meghatározottságának tagadását is, s ezért minőségi meghatározottságának tagadása, azaz ellentéte is igaz rá az *omnis determinatio est negatio* elve alapján – nyilvánvaló képtelenség. Egy piros alma például – attól, hogy pirossága, mint nem-zöldség tartalmazza a „zöldséget” mint tagadását is, még nem lesz egyszerre piros és zöld, de a kettő egysége sem. Ugyanez a helyzet a metafizika kezdetét jelentő létfogalom tekintetében is – már ami az azonosság és nem-azonosság azonosságát illeti.⁵⁰

Hegel ontológiai princípiuma, az elvont valóság fogalma⁵¹, a ‚tisza lét’ az ‚első tagadás’⁵².

Ezen gondolatával először is visszajára fordítja a természetes valóságfelfogást, amely a valóságot általában állításként, igenlésként, affirmativitásként értelmezi.⁵³ Hegel Spinozából indul ki, a meghatározás kizáró karakterét kidomborítván. Isten, az abszolútum lesz ekképpen minden tagadás lényege – ahogy a szöveg hangsúlyozza – a semmihez hasonlatosan.⁵⁴ Valójában pedig *nem hasonlatosan* – meglátásom szerint – hanem *azonosan*; vagyis a hegeli metafizika a tagadás eredetileg kijelentéslogikai kifejezését a *semmi* fogalmára, mint *abszolútumfogalomra* vezeti vissza.⁵⁵ Ekképpen a ‚valóság a tagadás’ kijelentés a ‚valóság a semmi’ kijelentés formájában értelmezendő. Vagyis a valóság, mint valóság-os lényege szerint semmis.⁵⁶ A valóság semmis-ségének értelme a valóság mint *szubjektivitás* felfogásában gyökerezik. A szubsztancia, mint szubjektum lényege szerint objektíve – mint *nem-objektivitás* – semmis. Az abszolútum, mint abszolút szubjektum az abszolút nem-objektum, azaz az abszolút nem-valami és nem-valami-ség, vagyis nem-dologság, tehát irrealitás, nem-valóság, vagyis a ‚tisza semmi’. A hegeli szövegben fellelhető ezen értelmezés-alternatíva, de Hegel természetesen nem marad meg ennél: „– Éppen csak e kezdetek tudatáról van szó, hogy ti. nem egyebek ez üres elvonásoknál s az egyik a kettő közül éppoly üres, mint a másik; a vágy, hogy a létben vagy mind a kettőben szilárd jelentést találjunk, maga ez a szükségyszerűség, amely továbbviszi a lételet és a semmit, s nekik igaz, azaz konkrét jelentést ad.”⁵⁷

A „kezdetek tudata” tehát a ‚tisza lét’ és a ‚tisza semmi’, vagyis Hegel szerint pusztán a kezdet felfogását segítő elvonásról van szó, olyan általánosokról, amelyek felfogásából hiányzik a konkrétum. Hegel számára magától értetődő, hogy interpretációja nem maradhat meg a ‚tisza semminél’, hiszen számára az csupán „üres elvonást”, elvont ürességet, „üres gondolati dolgot” jelent. A ‚tisza semmi’ azonban nem értelmezhető a térbeliségre utaló üresség fogalmával nézetem szerint. Az üresség a dolog, vagy tárgy nélküli teret, mint üres teret jelenti, de maga a tér, az üres tér is valami, meghatározottság – mint kiterjedés. Einstein óta tudjuk, hogy a tér és az idő nem pusztán szemléleti formái a megismerő szubjektum tapasztalásának – mint Kant gondolta, s nyomában Hegel is érti, vagyis a téridő éppoly realitás, mint az anyag. Kölcsönhatásba kerül a tér az anyaggal tudniillik, hiszen az anyag tömegének hatására görbül például. Hegel semmi-fogalma tehát tudományosan meghaladottnak tekinthető. A fentebbiekből következik egyrészt, hogy a ‚tisza semmi’ nincs sehol és semmikor – azaz nincs a téridőben, másrészt pedig mint abszolút nem-objektum, nem-tárgy, nem-dolog, nem-valós az abszolút szubjektum, azaz az abszolútum. A Semmi tehát, mint „a létező egészének teljes tagadása”, a létező egészének kategorikus meghatározása egyben – az omnis determinatio est negatio elv megfordítása értelmében. Omnis negatio est determinatio eszerint.

(7. *A hegeli Logika kezdetének problémája*) A hegeli metafizika kezdetének „alaptétele” – „a tiszta lét és a tiszta semmi tehát ugyanaz”⁵⁸ – meglátásom szerint érvényes tétel. Az egyetlen *kulcs* a *metafizikához*.

E tétel megfelelő értelmezésének ugyanakkor el kell térnie mind Hegel saját értelmezésétől, mind pedig a heideggeri értelmezéstől. Meglátásom szerint csakis a szó szerinti értelmezés helyes. A tiszta lét és a tiszta semmi tehát nem lehet egyszerre identitás és differencia, mint ahogy ezt Hegel igyekezett bizonyítani, hanem csakis identitás lehet; ua. az azonosság nem összetartozást jelent, ahogy Heidegger állítja, hanem szó szerinti azonosságot, identitást.

Hegel a tiszta semmi „egyoldalú negativitásának”, mint „üres gondolati dolognak” tudományos szempontból való tökéletes irrelevanciáját hangsúlyozta, mint amelyet „fi-

gyelmen kívül kell hagynia a tudománynak”. Heidegger pedig így fogalmaz a Semmi és a tudomány viszonyáról: „A Semmit a tudomány kifejezetten elutasítja és feladja mint semmis-jelentéktelent [Nichtige]. Csakhogy: nem éppen akkor ismerjük-e el a Semmit, amikor így feladjuk? De vajon beszélhetünk-e elismerésről, ha semmit sem ismerünk el [a Semmit ismerjük el]? Beszédünknek ez az ide-oda kapkodása vajon nem üres szöcséplés-e csupán? Ezzel szemben a tudománynak most újból komolyan és józanul azt kell állítania, hogy számára egyedül a létezőre megy ki a játék. A Semmi – mi más lehetne ez a tudomány számára, mint rémség és fantazmagória? Ha a tudománynak igaza van, akkor csak egyvalami bizonyos: a tudomány semmit sem akar tudni a Semmiről. Végül is ez a Semmi tudományosan szigorú megragadása. Ezt tudjuk, amennyiben róla, a Semmiről semmit sem akarunk tudni.

A tudomány semmit sem akar tudni a Semmiről. De ugyanilyen biztos ez is: ott ahol a tudomány kísérletet tesz rá, hogy megfogalmazza a maga lényegét, a Semmit hívja segítségül. Azt veszi igénybe, amit elvet. Miféle meghasonlott lényeg lepleződik itt le?

Amikor pillanatnyi egzisztenciánkon – amelyet a tudomány határoz meg – elmélkedünk, egy összeütközés kellős közepébe jutunk. Ez a vita már elindított egy kérdést. Most már csak arra van szükség, hogy a kérdést megfogalmazzuk: hogyan áll a dolog a Semmivel?⁵⁹

Az írás további részében Heidegger egzisztencialista eszközökkel igyekszik megragadni a Semmit. Ezen költői-metáforikus operáció azonban nem vezetett el a Semmi, mint a hegeli ’tisza semmi’ *valós* értelmének feltáráshoz. A Semmi problémáját nem a logika uralmának leküzdésével, hanem éppen ellenkezőleg, a logika metafizikába való visszahelyezésével oldhatjuk meg. Persze Heidegger erről *is* beszél. Hozzá kell tennem azonban ehelyütt, hogy a hegeli metafizika *valahogyan* mégis *logikus*, hiszen Hegel abszolút következetes és argumentatív a szöveg *egészében*. Sokkal inkább arról van szó, hogy Hegel bizonyos terminus technicusokat – részben a sajátjait⁶⁰ – rosszul értelmez, és bizonyos *tradicionális* fogalmakat *tévesen* előfeltételez az abszolútumot illetően.⁶¹ Ehhez járul hozzá még a *valóság* hegeli *megkettőzése* realitásra és idealitásra⁶², valamint az *omnis determinatio est negatio* Spinozától eredő tanának sajátos hegeli értelmezése, vagyis hogy Hegel szerint a dolog csak ellentétével együtt gondolható el, s ekképpen önnön ellentétét *is* jelenti. Ez utóbbi meggondolás már természetesen ellentmond a formális logikának, de a józan észnek és a természetes valóságértelmezésnek is. A dolog ugyan valóban tartalmazza mását, ellentettjét fogalmában, mint *negatívát*, de az nem *igaz* rá nézve.

A hegeli metafizika kezdetét illető ilyen elgondolás lét és semmi azonosságának és nem-azonosságának egyszerre való tételezése. Hegel interpretálja elgondolását, de mivel bizonyos fogalmakat rosszul értelmez, ezért hibás következtetésre jut.

A megoldás *kulcsa* meglátásom szerint az ’abszolút szubjektum’ és a ’tisza semmi’ fogalmak *azonosságának* kimutatása, mégpedig éppen az *identitás* fogalmán keresztül. Az abszolút szubjektum *konzekvensen* értelmezett fogalma a tiszta (feltétlen) semmi, mert az abszolút szubjektum mint *abszolút nem-objektum* a puszta identitás – mint az *abszolút potencialitás* –, a *nem-objektív* abszolút valóság, amely az objektivitásban mint *nem-ön-maga* jelenik meg. A ’Semmi’ tehát Isten.⁶³

Heidegger az egyetlen, aki rájött a megfelelő kérdésre, amely a hegeli rendszert ki tudja nyitni, s amely által Hegel „legyőzése” lehetővé válik. Ezen kérdés a „hogyan áll a dolog a Semmivel?” kérdése. A metafizika átfogó kérdése, ahogy Heidegger fogalmazott.⁶⁴ Az általam adott válaszalternatíva reményeim szerint talán képes a heideggeri cél elérésére.

A tudománynak igenis foglalkoznia kell a Semmivel. A tudomány, vagyis ehelyütt a filozófia, mint a *magánvaló* lét tudománya tehát a Semmi tudománya *is*; de a Semmi

alatt *Istent* kell értenünk. Ebben az értelemben tehát vissza kell nyúlnunk az onto-teológiához.⁶⁵ Ha pedig megértjük, hogy Isten a Semmi (a tiszta semmi, mint végtelen és feltétlen), és a Semmi Isten, akkor megértjük azt is, miért nincs egy *létező* istennek *helye* a *fizika* tudománya szerint a világban.⁶⁶

A hegeli onto-teológiára irányuló posztmodern reflexió a létkérdés *lezáratlanságának* belátását előfeltételezi. A probléma lényege maga a létfogalom – egyrészt; másrészt pedig a hegeli spekulatív dialektika, amely noha az egészséges emberi értelem számára nehezen elfogadható, mégis – a maga módján – érvényesnek *tűnő* narratívával szolgál, abban az értelemben, hogy – így vagy úgy, de – a hegeli metafizikát általában mint az akadémiai metafizika fejlődésútjának biztos lezárását fogják fel.

A hegeli rendszer belső cáfolhatatlansága azonban mégis meg kell hogy kérdőjeleződjön, már csak azért is, mert a hegeli filozófiát nem sikerült *továbbvinni*. A magam részéről azt állítom, hogy meg kell találni a módját a hegeli koncepció *részleges* cáfolatának, és új életet kell lehelni az *újra* onto-teológiaként felfogandó metafizikába.

(8. *Identitás és differencia*) A lét értelmére irányuló kérdés, mint a filozófia legfontosabb kérdése *igazán* két gondolkodóra jellemző a filozófiatörténetben: Hegelre és Heideggerre.⁶⁷ Bár a különbség kettejük között már itt nyilvánvaló: Míg Hegel elsősorban nem is kérdez, hanem *válaszokat ad*, addig Heidegger ehelyütt inkább csak *kérdez*. Mint az alább következő idézetből kitűnik, a létfogalom értelmezésének problematikája az identitás és a differencia fogalmak problematikájára fókuszálódik:

„A problematikát, amely a hegeli *Logikában* megmutatkozik, a kettős negáció affirmációkénti meghatározása jelenti. Az affirmatívban van a dialektika megszüntetve-megőrizve. Az identikus mint kettős identitás, mint az azonos és a nem-azonos azonossága az identitást mint minden ellentétviszony megszüntetve-megőrzését helyezi az abszolút szubjektumba. A szubjektum szubjektumként identikus szubjektum-objektum.”⁶⁸

Mint Kerber is állítja, a hegeli Logika kezdete – a tagadás tagadása – önmagában problematikus.⁶⁹ Az „első általános”, amely csak mint „magánvaló negativitás” van – ahogy Jaeschke interpretálja Hegelt – „önmaga másának bizonyul”.⁷⁰ Erre – mint fentebb már hangsúlyoztam – azért van szükség; hogy a semmire, mint a tagadás metafizikai fogalmára visszavezetett lényegi valóságfogalmat Hegel tudományosan akceptálható, azaz általában *értelmesnek* tekintett formára hozza. A lét szubjektív és objektív *megnyilvánulását* egyesíti az abszolút szubjektumban Hegel. Az alany önmagát ekképpen mint *objektíve semmist* határozhatja meg csupán.⁷¹ Vagyis a *differencia* szubjektivitás és objektivitás között nem tűnik el. A tisztán szubjektív lét, valóság ekképpen, mint feltétel nélküli a tiszta semmiként, mint *abszolút identitás* értelmeződik.⁷² Vele áll szemben az objektív lét, a relatív valóság, amelyet ’általában vett létként’ határoztam meg.⁷³ A ’magánvaló lét’ és az ’általában vett lét’, mint az abszolút szubjektum és a relatív objektivitás közötti differencia tehát nem szűnik meg valójában, sőt feltétlenül releváns marad.

A heideggeri ontológiai differencia is a differencia állandóságát hangsúlyozza: „[...] Heideggernél ez utóbbi a nyugati metafizika kritikáját jelenti, amely szerint a lét és a létező ontikus-ontológiai differenciája a létező meghatározott fogalmának javára simítódik el. A „lét és a létező közötti differencia” mögékérdezetlen marad. Maga a differencia mint az elgondolatlan jelenik meg. Ebből az „elgondolatlanból” kerül az „elgondolandóba” a „differencia elfeledése” (ebd., 40). Ez pedig a hegeli *Logikánál* kerül demonstrálásra. Ez utóbbi, mint elhangzott, az identitás és unidentitás identitásának fogalmával operál, minden különbség megszüntetve-megőrzésével, a megszüntetve-megőrzés mindenesetre háromszoros hegeli értelmében. Ehelyütt jelenik meg Hegel istenfogalma. Heideggeri

értelemben a hegeli filozófia ennyiben „ontoteológia” (ebd., 45), a „magát elgondoló gondolkodás, mint a magában forgó lét” értelmében (ebd., 44). Az efféle ontoteológia – és Heidegger itt találkozik az egész posztmetafizikai gondolkodással – „a gondolkodás számára kérdéssé vált” (ebd., 45). Ezen posztmetafizikai gondolkodás azonban Heideggernél – ám éppígy Derridánál is –, a metafizikatörténet pusztá meggondolása.⁷⁴

Isten szerintem sem lehet a „magát elgondoló gondolkodás, mint a magában forgó lét”, a demitizált posztmodern gondolkodás számára Istennek egy efféle *antropomorf* képzete valóban nem elfogadható. A hegeli koncepciót *itt* meg kell haladni. A tudományossággal *valamennyire* összeegyeztethető istenfogalom tehát csakis egy *személytelen* istenképzet lehet. Mint korábban már többször hangsúlyoztam, a szubjektum *magánvalóságának* elgondolását az *identitás* fogalmára vezetem vissza. A szubjektum mint abszolút szubjektum – vagyis önmagában, mint tisztán *nem-objektív entitás* – a tiszta semmivel, így a pusztá identitással azonos. A létfeljítés valóban jellemző a metafizikatörténetre, mégpedig abban az értelemben, hogy *feltétlen* létezővé akarta tenni a léte. Hangsúlyozni kell tehát, hogy a létfogalom – általában vett értelmében – mégis azonos a létezővel. *A lét csak a 'magánvaló lét' értelmében differens a létezőtől.* Ez utóbbi értelemben azonban – onto-teológiai módon – az istenfogalommal azonosként értelmezendő. Ezen gondolat természetesen már nem artikulálódott Heideggernél, mert az ontológiai differencia elve miatt Heidegger számára ez nem lehetett volna működőképes megoldás, hiszen – mivel a lét nem létező – ekképpen nem lehet azonos Istennel, hiszen akkor Istent sem lehetne *létezőként* állítani.

IRODALOM

- Manuel Bremer: Was will Hegels Dialektik? – Ein Ansatz zur Interpretation zur Wissenschaft der Logik, 2011, [hozzáférés:] web http://www.mbph.de/History/Hegels_Dialektik.pdf
- Borislav G. Dimitrov: Logic and Hermeneutics Topo(logic)ally Approched – From Hans-Georg Gadamer's essay „The Idea of Hegel's Logic” to the Topological Approach in-to Hermeneutics, 2012, [hozzáférés:] web <http://ariadnetopology.org/>
- Klaus Düsing: Das Problem der Subjektivität in Hegels Logik, Hegel-Studien, Beiheft 15. 3. erw. Aufl. Bonn (Bouvier), 1976.
- Albert Einstein: Science and Religion, 1941; Ideas and Opinions.
- Fehér M. István: Destrukcio és applikáció, avagy a filozófia mint „saját korának filozófiája” – Történelem és történetiség Heidegger és Gadamer gondolkodásában. [Hozzáférés:] web http://www.uni-miskolc.hu/~bolantro/esszeiras/txt_fm_i_dest.html
- Daniel Fidel Ferrer: German Philosophers: Kant, Hegel, Schelling, Nietzsche and Heidegger, Athaeneum Library of Philosophy, 2011. [Hozzáférés:] web http://evans-experimentalism.freewebspace.com/ferrer_german_phil...
- Gerd Haeflner: Heideggers Begriff der Metaphysik. Berchmanskolleg Verlag, München, 1974.
- G. W. F. Hegel: A logika, Enciklopédia I., ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- G. W. F. Hegel: A logika tudománya [*Wissenschaft der Logik*], ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Martin Heidegger: A fenomenológia alproblémái [*Die Grundprobleme der Phänomenologie*], ford. Demkó Sándor, Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- Martin Heidegger: Der deutsche Idealismus (Fichte, Schelling, Hegel) und die philosophische Problemlage der Gegenwart, GA, Band 28, Vittorio Klostermann, Frankfurt am main, 1997.
- Martin Heidegger: Die onto-theo-logische Verfassung der Metaphysik, in: Identität und Differenz, Verlag Günther Neske Pfullingen, 1957.
- Martin Heidegger: Hegel I. Die Negativität. Eine Auseinandersetzung mit Hegel aus dem Ansatz in der Negativität (1938/39, 1941)

- Martin Heidegger: *Mi a metafizika? [Was ist Metaphysik?]*, „Költőien lakozik az ember” – Válogatott írások, ford. Bacsó Béla, Vajda Mihály, Budapest: T-Twins Kiadó, 1994.
- Von Friedrich Hogemann und Walter Jaeschke: *Die Wissenschaft der Logik*, Hegel, Herausgegeben von Otto Pöggeler, Verlag Karl Alber, Freiburg / München, 1977.
- Harald Kerber: *Zum Begriff der Differenz bei Hegel, Derrida und Deleuze*, ([hozzáférés:] web <http://web.fu-berlin.de/postmoderne-psych/colloquium/kerber.htm>) Luther Bibel, 1912.
- Márkus György: *Metafizika – mi végre?*, ford. Farkas János László, Karádi Éva, Kis János, Mezei György Iván, Módos Magdolna, *Horror Metaphysicae*, Osiris-Gond, Osiris Kiadó, 1998.
- Hermann Schmitz: *Hegels Logik, Das dialektische Wahrheitsverständnis und seine Aporie* (Kongreßvortrag Stuttgart 1975, aus: *Hegel-Studien Beiheft 17*, Bonn 1977)
- Gottlob Ernst Schulze: *Kritik der theoretischen Philosophie, 1801*, [hozzáférés:] web http://de.wikipedia.org/wiki/Ding_an_sich
- Red Kabbalah Strings: *Kabbalah – Mysteries of Kabbalistic Thought*, 8 Kabbalistic understanding of God [hozzáférés:] web http://www.redkabbalahstrings.com/kabbalah/kabbalah_and_god.html
- Székel László: *Kozmosz és Teremtő: Stephen Hawking teológiai koncepciójának bírálata*, Vallás és tudomány: Manréza Szimpózium 2004 szerk. Hetesi Zsolt és Teres Ágoston, Budapest, 2005, [hozzáférés:] web <http://sz-l.web.elte.hu/OKTATAS/VALLTERM/HAWKING.htm>
- Szigeti József: *Azonosság és nem-azonosság azonossága*. Magyar Filozófiai Szemle, 1998. 4/6.
- Robert M. Wallace: *Freedom, Reality, and God – True Infinity as the Key to Hegel’s System*, 2011 ([hozzáférés:] web <http://new-philosophy.ir/?p=1527>)

JEGYZETEK

- 1 „A probléma addig nem mozdul ki a helyéről, amíg a logikát ismét vissza nem helyezük az ontológiába, azaz amíg Hegelt, aki éppen fordítva a logikát az ontológiában oldotta fel, nem értjük meg, és ez annyit jelent, hogy a kérdésfeltevés radikalizmusával legyőzzük és elsajátítjuk. Hegel e legyőzése a belsőleg szükségzerű lépést jelenti a nyugati filozófia fejlődésében, amelyet meg kell tennünk, hogy a filozófia egyáltalán még életben maradjon. Hogy sikerül-e, hogy a logikát ismételtlen filozófiává tegyük, nem tudjuk; a filozófiának nem szabad jövedőlnie, de aludnia sem.” (Martin Heidegger: *A fenomenológia alapproblémái, [Die Grundprobleme der Phänomenologie]* ford. Demkó Sándor, Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 224. o.)
- 2 „A »Logika« mindazonáltal csak mint az európai gondolkodástörténet nagy metafizikai spekulációjának eredménye és biztos lezárása fogandó fel.” (Gerd Haefner: *Heideggers Begriff der Metaphysik*, Berchmanskolleg Verlag, München, 1974, 1. o.)
- 3 „[...] Az egyetlen lehetőség, hogy a gondolkodás ma ismét szilárd talajra leljen tehát nem más, mint Hegel megvitatása továbbvitelének és cáfolatának kételyei fényében. [...] Amennyiben tehát a szigorúan filozófiai értelemben vett gondolkodás ma még egyáltalában lehetséges kell legyen, akkor ezen gondolkodás nem nyerhető ki másképp, hanem csakis a metafizika lényegére irányuló kérdés révén. Az egyetlen személy, akiben ez a kérdés felmerült, Martin Heidegger.” (Uo.)
- 4 Márkus György: *Metafizika – mi végre?*, ford. Farkas János László, Karádi Éva, Kis János, Mezei György Iván, Módos Magdolna, *Horror Metaphysicae*, Osiris-Gond, Osiris Kiadó, 1998, 152., 158. o.
- 5 Daniel Fidel Ferrer: *German Philosophers: Kant, Hegel, Schelling, Nietzsche and Heidegger*, Athaeneum Library of Philosophy, 2011, 10. o. (Forrás: http://evans-experimentalism.freewebspace.com/ferrer_german_phil...)
- 6 „[...] Ekképpen most nem csak Hegel *Wissenschaft der Logik*jának fontosságáról van szó, hanem sokkal inkább arról, hogy a hegeli metafizika egésze központi helyen áll a nyugati filozófiában. Mindenesetre nem mint egy követett rendszer, hanem inkább mint Hegel gondolkodásának ellenmozgalma. A széles történelmi kontextus hangsúlyozott, így Hegel a kulcsfontosságú modern filozófus. Hegel halála óta a filozófia csupán lábjegyzetek sorozata, amelyek a hegeli befolyás ellenében születtek. Heidegger megadja azon tisztességet Hegelnek, hogy a központi opponense legyen.” (Uo. 2. o.)
- 7 „Abból, hogy Heidegger az abszolút filozófia feltevéseit nem osztja, s a véges és szabad individualitás álláspontjából indul ki, már előttünk áll a cimbén szereplő idézet egy első és elnagyolt jelentése, melyet így fogalmazhatnánk meg: ha valami olyan, mint abszolút filozófia fonák feltevés, akkor a filozófia bizony nem más, mint »saját korának filozófiája«. Ez az explikáció nem teljesen helytelen, mindenesetre még messze nem kielégítő, mivel Heideggert újra csak Hegel

ellentétéként mutatja be. Az értelmezés, mely szerint az abszolút filozófia lehetlenségéből az következne, hogy a filozófia mindig »saját korának filozófiája«, olyan fogalmi horizontot körvonalaz, olyan fogalmi horizontra utal vissza, melyet az abszolút-relatív ellentétpár határoz meg, ahol is a heideggeri állításnak az értelme azt a diltheyi historicizmus által inspirált tézist látszik sugallni, mely szerint minden filozófia relatív, s hogy ha egyszer beláttuk minden filozófia benső történetiségét, akkor az univerzálisan érvényes filozófiába, a metafizikába vetett reménység semmivé foszlik.” (Fehér M. István: *Destrukción és applikáció, avagy a filozófia mint „saját korának filozófiája”* – Történelem és történetiség Heidegger és Gadamer gondolkodásában.

Forrás: http://www.uni-miskolc.hu/~bolantro/esszeiras/txt_fmi_dest.html

Számomra nyilvánvaló, hogy itt egy ellentmondás fogalmazódik meg, ami magából a heideggeri filozófia-felfogásból fakad, illetve a hegeli abszolút idealizmushoz való heideggeri viszony valamelyes *bizonytalanságról* árulkodik. Heidegger eszerint csak bizonyos fokig volt Hegel ellentéte, s valójában sohasem adta fel a metafizika lehetőségébe vetett reményt.

- 8 „[...] Így azt gondolhatnánk, hogy éppen ide kelle-
ne beiktatni az abszolút idealizmus alapvető leküz-
dését. De hova e legyőzés, mikor a hegeli filozófia
immáron nem érvényes, mikor a hegelianizmus
megújítása pusztán a filozófiatudósok dolga? Miért
fáradozunk akkor egy vitán? Ám éppakkora té-
vedés volna azt gondolni, hogy a hegeli filozófia
már nincs jelen, mert már nem „képviselek”, mint
mintegy azt hinni, hogy a vita akkor történik meg,
amikor a rendszer cáfolásra kerül. [...] A vita
nem rendszerek között történik, hanem *magának*
a jelenvalólétnek a történetében [im *Geschehen*
des Daseins selbst] történik. Érthetőbben fogal-
mazva: Az abszolút idealizmus saját jelenvaló-
létünk *történelméhez* tartozik, a vele való vita a
jelenvalólétnek önmagával folytatott lényegi vitá-
ja.” (Martin Heidegger: *Der deutsche Idealismus*
(Fichte, Schelling, Hegel) und die philosophische
Problemlage der Gegenwart, GA, Band 28, Vittorio
Klostermann, Frankfurt am main, 1997, 231. o.)

A hegeli filozófia „nem érvényes”, csupán „je-
lenvalólétünk történelméhez tartozik”, de mégis
fontos, mint a „jelenvalólétnek önmagával folyta-
tott lényegi vitája”. Heidegger szerint tehát azért
fontos a filozófia számára a Hegellel folytatott
vita, mert a hegeli rendszer a jelenvalólét törté-
nelméhez tartozik, márpedig a Heidegger számá-
ra kulcsfontosságú „létmegértés” a jelenvalólét
történetiségének feltárásán keresztül valósulhat
meg. A hegeli rendszer ebben az értelemben a
jelenvalólét, azaz a véges emberi szubjektivitás
önmegértésre irányuló szellemi erőfeszítésének
történeti mozzanata – ezen történeti mozzanat fel-

tárása így a jelenvalólét történetisége feltárásának
integráns része.

- 9 Ferrer 2011, 3. o.
10 Klaus Düsing: *Das Problem der Subjektivität in
Hegels Logik, Hegel-Studien, Beiheft 15. 3. erw.
Auf. Bonn (Bouvier) 1976, 31. o.*
11 Ferrer 2011, 3. o.
12 Düsing 1976, 29. o.
13 „Hegel dialektikájánál éppúgy, mint Kantnál
különbséget kell tenni a tulajdonképpen teljesen
értelmes kezdet és Hegel saját átvezetései között.
A Hegel által ábrázolt meghatározások átmenetei
és összefüggései, gyakran kevésbé kényszerítő
erejű szemantikai asszociációk vagy akár szofisz-
tikus tartalom karakterével rendelkeznek (például
mikor a kizártlét és nemlét egy spekulatív mondat
levezetésekor egyenlősítve lesz). A ’spekulatív
mondatról’ való beszédet és a megfelelő ’ellent-
mondásokat’ feltehetően le kell fokozni egy, a tar-
talmi viszonyosság és differencialitás megegyezés
(identitás) és meg-nem-egyezés (nem-identitás)
aspektusai szerinti ellentételezésekről szót be-
széddé. A továbbiakban pedig a hegeli dialektiká-
nak az analitikus transzcendentálfilozófia keretei
közötti explikációja felvetheti a kérdést, vajon a
hegeli koncepció átgondolt lefektetése *másként*
nem lehetne-e jobban realizálható. [...]”
(Manuel Bremer: *Was will Hegels Dialektik? –
Ein Ansatz zur Interpretation zur Wissenschaft
der Logik, 2011, 5. o.* (forrás: http://www.mbp.de/History/Hegels_Dialektik.pdf)
Mint Manuel Bremer írja, a hegeli speku-
latív dialektika által ábrázolt ’fogalommozgások’,
mint meghatározások „átmenetei és összefüg-
géseit, gyakran kevésbé kényszerítő erejű sze-
mantikai asszociációk vagy akár szofisztikus
tartalom karakterével rendelkeznek”. Vagyis sem
szemantikailag, sem pedig logikailag nem meg-
felelőek. Hegel illetően eszerint megáll egyrészt
a *szemantikai szabadosság*, másrészt pedig a
szofizmus vádjá. Bremer a továbbiakban a speku-
latív „kibékítésnek” az ellentétek pusztá szembe-
állításává való lefokozását javasolja.
14 Hermann Schmitz: *Hegels Logik, Das
dialektische Wahrheitsverständnis und seine
Aporie (Kongreßvortrag Stuttgart 1975, aus:
Hegel-Studien Beiheft 17, Bonn 1977)*, 8–9. o.
15 „A vallás és a tudomány közötti ellentétek jelen-
legi legfőbb forrása az emberarcú Istenről alko-
tott felfogásból ered.” (Albert Einstein: *Science
and Religion, 1941; Ideas and Opinions, 47. o.*)
16 „A kabbala (zsidó miszticizmus) tanítása szerint
Isten sem anyag, sem pedig szellem. Isten inkább
mindkettő teremtője, de Ő maga egyik sem.”
(Red Kabbalah Strings: *Kabbalah – Mysteries of
Kabbalistic Thought, 8 Kabbalistic understanding
of God.*
Forrás: [http://www.redkabbalahstrings.com/
kabbalah/kabbalah_and_god.html](http://www.redkabbalahstrings.com/kabbalah/kabbalah_and_god.html))

- 17 Luther Bibel, 1912, Johannes 4:24.
- 18 A magam részéről úgy gondolom, hogy a ‚metafizika’ és a ‚végesség’ fogalmak kizárják egymást. A Heidegger által megvalósítani kívánt ‚végesség metafizikája’ a heideggeri út végén egy isten-telen teológiává vált – ami önmagában abszurd, vagy legalábbis ellentmondásos; s ezen kívül rámutat arra a szükségszerűségre, hogy a metafizika, az ontológiatörténet nem véletlenül egyértelműsödött Hegelnél onto-teológiaként. Nem fogadom el tehát maradéktalanul heideggeri koncepciót az ontológiatörténet évezredekig tartó útújjáról.
- 19 „Immanuel Kanttól örökölte a német filozófia a szabadság ambiciózus koncepcióját, együtt azon tűnődés főbb okaival, hogy vajon ezen szabadság valósnak tekintése racionális-e. Az európai felvilágosodástól örökölte a német filozófia azon tűnődés főbb okait is, hogy vajon a transzcendens Isten hagyományos elképzelése mint olyan racionálisan hitelesíthető-e. G. W. F. Hegel egyszerre kezelte mindkét problémát főbb műveiben, és a fogalom, amely ennek eszköze, az »igaz végtelenség« fogalma (együtt olyan szorosán rokon fogalmakkal, mint »a fogalom«, »az eszme«, »szellem«, és az »abszolút szellem«). [...] Az igaz végtelenség központisége Hegel kritikájában és elsajátításában ami Kantot, az empirizmust és a naturalizmust, a tradicionális vallást és teológiát, és a felvilágosodás vallás- és teológia-kritikáját illeti világossá teszi, miért helyez Hegel ekkora hangsúlyt ezen fogalomra és *Logikájára* általában.” (Robert M. Wallace: Freedom, Reality, and God – True Infinity as the Key to Hegel’s System, 2011, 1–6. o. Forrás: <http://new-philosophy.ir/?p=1527>)
- 20 „A realitásra és eszmeiségre vonatkozóan azonban a véges és végtelen ellentétét úgy fogjuk fel, hogy a véges áll a reálisra, a végtelen pedig az eszmeire, mint ahogy később is a fogalmat valami eszmeinek, mégpedig csakis eszmeinek, a létezőt általában ellenben a reálisnak tekintjük.” (G. W. F. Hegel: A logika tudománya [*Wissenschaft der Logik*], ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 123. o.) Az „igaz végtelen” azonban – Hegel szerint – végtelen és véges egysége, tehát az igaz végtelen a magáért-való-lét: „A magáért-való-létben a minőségi lét befejezett: a magáért-való-lét a végtelen lét.” (Uo., 130. o.) Ez a magáért-való-lét, mint végtelen lét ugyanakkor az abszolút meghatározottság: „[...] Mivel azonban a végességben a negáció átment a végtelenségbe, a negációnak tételezett negációjába, ezért egyszerű magára való vonatkozás, tehát önmagában a léttel való kiegyenlítődség – abszolút meghatározottság.” (Uo.)
- 21 „Hegel a módszer ábrázolása során egy első általánosból indul ki, amely csak mint magánvaló negativitás van; ez pedig – magán- és magáértvalóként felfogottan – önmaga másának bizonyul. Minthogy ezen más a tagadás első lépésének eredménye, így nem üres negatív, hanem meghatározott tagadása az első közvetlennek.” (Friedrich Hegemann und Walter Jaeschke: Die Wissenschaft der Logik, Hegel, Herausgegeben von Otto Pöggeler, Verlag Karl Alber Freiburg / München, 1977, 86. o.)
- 22 „A valami a negáció első negációja mint egyszerű, léttel bíró, önmagára való vonatkozás. [...] *Valami* a képzelet számára joggal *reális* valami.” (Hegel 1979, 90. o.)
- 23 „A realitás maga tartalmazza a negációt: létezés, nem pedig meghatározatlan, elvont lét. Éppígy létezés a negáció is, nem az elvontnak gondolt semmi, hanem itt tételezve magánvalósága szerint, mint léttel bíró, a létezéshez tartozóan.” (Uo.)
- 24 „Csak a rossz végtelen a *valóság*on túli, mert csak negációja a reálisan tételezett végesnek – így az elvont, első negáció; mivel csak mint negatív van meghatározva, nem foglalja magában a létezés affirmációját; sőt csak negatívként megrögzítve nem is mondják létezőnek – hiszen elérhetetlen.” (Uo. 122. o.)
- 25 Uo.
- 26 Meglátásom szerint – amennyiben elutasítjuk a hegeli spekulatív dialektikát – annyiban az „ész” és az „értelem” fogalmakat is *szinonim* fogalmaknak kell tekintenünk.
- 27 „Ha a végtelen és végest így a mások egymásra való minőségi vonatkozásában tételezzük, akkor a végtelent a rossz végtelennek, az értelem végtelenjének lehet nevezni, mert az értelem a legmagasabbrendű, az abszolút igazságot látja benne.” (Hegel 1979, 113. o.)
- 28 Meglátásom szerint minden *meghatározottság* valami, azaz dolog, ekképpen a fogalom mint olyan is az. Valamiként pedig *létező*, hiszen minden létező, ami konkrétan, meghatározottan, *dologként* elgondolható. Fontos ehelyütt idézni Hegelt, hogy miképpen utasítja el ezen elgondolást: „A végtelen *van*; ebben a közvetlenségben egyúttal egy *másnak*, a végesnek *negációja*. Így mint *léttel bíró* s egyszersmind mint egy *másnak nem-léte* visszaesett a valaminek mint meghatározottnak kategóriájába általában, közelebből – mivel a magára-reflektált, a meghatározottságnak általában megszüntetése révén adódó létezés, tehát mint a meghatározottságtól különböző létezés van *tételezve* – a határral bíró valaminek a kategóriájába. A véges e meghatározottság szerint a végtelennel mint *reális létezés* áll szemben; így mint egymáson kívül maradók állnak minőségi *vonatkozásban*; a végtelennek *közvetlen léte* újra felkelti negációjának, a végesnek létét, amely az előbb a végtelenben eltűntnek látszott.” (Uo. 112. o.)

Hegel itt kijelenti, hogy a végtelen mint „léttel bíró” „visszaesett a valaminek mint meghatározottnak a kategóriájába”, s hogy a véges a végtelennel „mint reális létezés áll szemben” – vagyis egyrészt eszerint ami *léttel bíró*, az *valami*, másrészt pedig eszerint a véges a „reális létezés”, amely mint ilyen szemben áll a végtelennel, vagyis a végtelen mégsem az. Hogyan küzdí le Hegel ezen ellentmondást?

„De a végtelen és a véges nemcsak a vonatkozás e kategóriáiban vannak; a két oldal meghatározása tovább megy annál, hogy pusztán *másai* egymásnak. A végeesség ugyanis a korlátként tételezett korlát, a létezés azzal a *meghatározással* van tételezve, hogy átmenjen *magánvalóságába*, hogy legyen végtelenné. A végtelenség a véges semmije, *magánvalósága* és *kellése*, de ez egyúttal magára reflektálva, a véghezvitt kellés, csak magára vonatkozó egészen afirmatív lét.” (Uo. 112–113. o.)

Vagyis Hegel szerint a végtelen *puszta magánvalósága*, mint a „véges semmije” a „tisztá semmivel” azonos „tisztá lét”, amit Hegel *létesülésének eredményében* mint *egységben*, tudniillik a véges és végtelen egységében megmutatkozót a *fogalmat* mint olyant határoz meg. A végtelen eszerint a létező léte, azaz *magánvalósága*, amely mint létező (véges) és lét (végtelen) *egysége a fogalom*. A fogalmat, mint *való*st, azaz mint „léttel bíró” ugyanakkor *semmiként* határozza meg Hegel:

„A végeessel, a léttel bíró meghatározottságok, a realitások körével szemben a végtelen a meghatározatlan üresség, a végesen túli, amelynek magánvaló-léte nem a létezésében van, amely meghatározott létezés.” (Uo. 113. o.)

A fogalom léte *eszmei [ideell]* lét, vagyis mint *igaz-lét* van eszerint. Az eszmei lét a fogalom léte, amely gondolatként az abszolút tudat, mint abszolút gondolkodás végtelen létének *mozzanata*: „[...] az eszmei a véges, ahogyan az igazi végtelenben van – mint olyan meghatározás, tartalom, amely megkülönböztetett, de nem *önállóan léttel bíró*, hanem *mozzanatként* van.” (Uo. 23. o.) Nyilvánvaló ehelyütt Hegel radikális *platonizmus*a, hite az *Ideenweliben*, az ideák világában, amely örök és abszolút lét. A posztmodern felfogás elutasítja ezen elképzelést, az ideák világa nem létezik, a fogalom sem örök és abszolút, sem pedig végtelen valóság, mert létében képlékeny és változó, s mint az intellektuális megismerés eszköze elménkbeli létező, a nyelvi valóság eleme csupán. Kimondja ugyanakkor Hegel azt is, amit igaznak tartok a végtelennel kapcsolatban, hogy tudniillik a végtelen a „tisztá semmi”, vagyis a „magánvaló lét” – ez azonban nem a hegeli absztrakt „fogalom”, hanem az abszolútum, Isten.

29 „[...] Ami azonban valójában a magánvaló dolog, ami valóban magánvalósága szerint van, azt kifejti a logika; itt azonban *magánvalón* valami

jobbát értünk az absztrakciónál, nevezetesen azt, hogy kicsoda valami a fogalmában; ez azonban magában konkrét, mint fogalom általában felfogható, s mint meghatározott és meghatározásainak összefüggése magában megismerhető.” (Hegel 1979, 96. o.)

30 A kanti „magánvaló dolog” kritikusaiknak egyik leggyakrabban idézett szerzője Kant egyik kortársa, Gottlob Ernst Schulze (1761–1833), aki a következőképpen érvelt: „Ha a magánvaló dolog fogalma nincs empirikusan megalapozva, akkor ennek apriorinak kell lennie. Ha apriori lenne, akkor csak egy, a szubjektumtól függő meghatározás volna, s ezáltal nem létezne a szubjektumon kívül. Vajon, hogy egy efféle magánvaló dolog mindazonáltal valóban a szubjektumon kívül és attól függetlenül létezik-e, nem bizonyítható [...]” (Gottlob Ernst Schulze: Kritik der theoretischen Philosophie, 1801. Forrás: http://de.wikipedia.org/wiki/Ding_an_sich)

31 Bizonyos értelemben elfogadom azon hegeli elgondolást, miszerint a fogalom a létező dolog *igaz-léte*, vagyis *lényegi* valósága *felfogása* szempontjából. Ezt úgy értem, hogy a dolog észlelésének mintegy betetőzése a dolog fogalmi szintű felfogása, s hogy a lényeg, mint a dolog valóságának *számunkra-valósága* van. Vagyis a fogalom a létező dolog mint felfogottság, *ész-leltesség teljessége, egésze*.

32 Mint fentebb idéztem Klaus Düsingtől, Gadamer Hegel-kritikája szerint Hegel spekulatív dialektikájának „kategóriái és módszere minden változás ellenére a platóni ideatan és dialektika problémahorizontján mozognak” (Düsing 1976, 31. o.). Borislav G. Dimitrov pedig a következőt írja Gadamer Hegel-kritikájáról:

„Hegel szellem-fogalma meghaladja az öntudat szubjektív formáit és magáévá teszi a platóni és arisztotelészi tradíciót (*logosznous*). Ezen a módon valósítja meg Hegel a görög *logos* újralapozásának célját a modern, öntudatos szellem új megalapozása révén. Gadamer számára »Hegel a görög filozófiában a *logos* filozófiáját látta.«” (Borislav G. Dimitrov: Logic and Hermeneutics Topo(logic)ally Approached – From Hans-Georg Gadamer’s essay „The Idea of Hegel’s Logic” to the Topological Approach in-to Hermeneutics, 2012, 6. o. Forrás: <http://ariadnetopology.org/>)

33 Fentebb már kifejtettem, hogy a hegeli koncepció azon az antik görög – Parmenidészről származó – elgondoláson alapszik, amely azonosítja a gondolkodást a léttel. Ezen koncepció – mint már szintén kitértem rá – bizonyos szempontból védhető, Hegel végtelenség-fogalmát azonban *alapjában* nem fogadom el. Nézetem szerint a végtelenség *megfelelő* megragadásához a Hegel által „rossz végtelenné” minősített végtelenség-fogalomból kell kiindulni. Hegel maga írja, hogy a végtelenség mint *magánvalóság* a tisztá sem-

- mivel azonos. „A végtelenség a véges semmije, magánvalósága és kellése [...]” (Hegel: 1979, 113. o.) A hegeli argumentáció szerint azonban a végtelenség „magánvaló-léte nem a létezésében van, amely meghatározott létezés.” (Uo.) Vagyis a végtelenség *magánvalósága nem valóságában van, amely meghatározott valóság*. Nézetem szerint azonban ha a végtelen entitás *valóság-os*, ti. *létező* volna, mint mondjuk eszmei lét, azaz fogalom, akkor – de minden más esetben is – léte nem magánvaló-lét, hanem *számunkra-való-lét* volna.
- 34 Fentebb már kifejtettem, hogy nézetem szerint a fogalom, a kifejezett gondolat nem magánvaló-, hanem számunkra-való-lét. Ezek szerint mint létező, véges – vagyis az eszmei létező sem lehet végtelen.
- 35 Ha például nekiütközünk a falnak, akkor a falról alkotott elgondolásunk, ti., hogy az kemény és ellenálló, kétségkívül igazolást nyer. Nincs okunk feltételezni, hogy a falnak tudatunktól független, magánvaló-léte lényege szerint más tulajdonsággal bírna.
- 36 Az előző lábjegyzet példájából kiindulva tehát nincs okunk rá, hogy az objektív valóság tudatunktól független létét lényegileg másnak tételezzük fel, mint amilyenek azt megismerjük. Természetesen ennek ellenére lehetséges, hogy bizonyos dolgokat lényegileg *rosszul* ismerünk meg, ám amennyiben egy bizonyos dolog esetében ez a helyzet, akkor a dolog ismeretünk lényegétől eltérő mibenlétéről nem állíthatunk semmit, még azt sem, hogy létezik ezen lényegi másság.
- 37 Fentebb már kifejtettem, hogy a fogalom, mint a tudatos kifejezett gondolat nem egy abszolút ideavilág része nézetem szerint, hanem a valóság számunkra-valóságának *építőköve*.
- 38 Amennyiben – a hegeli koncepciótól eltérően – elfogadjuk azon feltételezést, hogy a magánvaló-lét tiszta semmiként *entitás*, s nem pusztá absztrakció, akkor az istenfogalom új értelmet nyer számunkra.
- 39 Von Friedrich Hegemann und Walter Jaeschke: Die Wissenschaft der Logik, Herausgegeben von Otto Pöggeler, Verlag Karl Alber Freiburg / München, 1977, 84. o.
- 40 Harald Kerber: Zum Begriff der Differenz bei Hegel, Derrida und Deleuze, forrás: <http://web.fu-berlin.de/postmoderne-psych/colloquium/kerber.htm>
- 41 „Hegel a gondolat-meghatározásokat nem csupán immanensen igyekszik levezetni; levezetésüket egyetlen elv, a negáció elve alapján hajtja végre. A negáció fogalma azonban nem a 'tagadás' kijelentéslogikai értelmében kerül felhasználásra, hanem ontológiai princípiumként: a gondolat-meghatározások negativitása »azok önmozgó lelke, minden természeti és szellemi élet tulajdonképpeni princípiuma«. (1.5, 11.27) Hegel Spinoza tételére hivatkozik: »omnis determinatio est negatio«, a tételnek azonban a tradicionális metafizikát messze meghaladó, azt éppen kritizáló értelmet ad. Mivel a 'meghatározottság' a létlogikai kategóriák alapfogalmává lesz, így ezek a tagadás [Negation] alakjaivá válnak; másrészt mivel minden realitás tagadás, ekképpen minden realitás lényege – amin a metafizika az istenfogalmat gondolta – minden tagadás lényegévé válik, az ens reallissimumnak éppúgy, mint a semminek.” (Friedrich Hegemann und Walter Jaeschke 1977, 82. o.)
- 42 „Hegel negativitása számára nem kérdés; az »eredet«, és ez ugyanakkor azt jelenti: annak lényeg-állaga, amelyet ezen név körülhatárol, nem válik kérdésessé és kérdezhetővé, mert a negativitás kérdésének feltételezett »területével« már tétélezett – tétélezett a gondolkodással, amely itt közli: »Én elképezelek valamit általában« – a »fogalmában«, gondoltóságában mint gondolatot. [...] A gondolkodás magától értetődőségéből, hogy annak mindig »valamit« kell elgondolnia, hogy önmaga legyen, adódik a negativitás teljes kérdéstelensége, ahol most a »negativitás« közli a magától értetődő összefüggést a nem, a tagadás, a tagadottság, a semmi és a semmisség között. [...] A negativitás éppúgy a nyugati metafizika beteljesítésének rendszerében kérdéstelen, mint amennyire az egyáltalán a metafizika történetében. A negativitás kérdéstelensége visszaul a gondolkodás kérdéstelenségére mint emberi alapképességre, amelynek lényegtételezése azelőtt nem kérdéses. Mit jelent és mit határoz meg egészében véve ezen kérdéstelen(ség)? [...] Mit jelent itt a negativitás metafizikai kérdéstelensége, mint a lényeg kérdéstelensége és a gondolkodás szerepe? Azt, hogy eldöntetlen maradt: 1. az ember viszonya a léthez; 2. a különbség a lét és a létező között.” (Martin Heidegger: Hegel I. Die Negativität. Eine Auseinandersetzung mit Hegel aus dem Ansatz in der Negativität (1938/39, 1941), 37–41. o.)
- Heidegger először felrója Hegelnek, hogy negativitás-fogalmát magától értetődőnek veszi, aztán kifejti, hogy ez egyrészt Hegel egész rendszerére, másrészt pedig az egész ontológiatörténetre jellemző. A gondolkodás mindig „valamit” elgondolásának magától értetődősége pedig elfedi a negativitás, azaz a „Semmi” eredeti problematikusságát. A „Semmi” problémája így az ontológiai differencia, lét és létező különbsége elgondolatlanságához vezet, vagyis a „létfelejtéshez”.
- Hegel valóban létezővé teszi a létet, és valóban azért, mert – mivel a gondolkodás mindig valamiről gondolkodik – a semmit *önmagában elgondolhatatlannak*, „üres gondolati dolognak” tartja. Heidegger zseniális felismerése – amely által szembefordul az egész ontológiatörténettel – ugyanakkor nem vezet *immanens* cáfolathoz,

- vagyis olyan cáfolathoz, amely egyrészt megmarad a hegeli rendszer keretei között, miközben úgymond „*kijavítja*” azt, másrészt pedig ténylegesen „*fogalmára hozza*” a létet, jelesül az abszolútummal, Istennel *egyértelműen* azonosítva. Meglátásom szerint tehát Heidegger a metafizikának mint onto-teológiának a *totális* elutasításával kidobja a gyermeket is a fürdővízzel.
- 43 „Alapvetően más módon – mint az eddigi interpretációk – folyik a formállogikáiként jellemezhető vita Hegel Logikájával. Itt megpróbálják kimutatni, hogy a hegeli logika mint metafizika azért tarthatatlan, mert véte a formállogikai szabályok ellen.” (Düsing 1976, 34. o.)
- 44 Heidegger 1997, 230. o.
- 45 Düsing 1976, 37. o.
- 46 „[...] A 'tagadás' ['Negation'] hegeli használatának differenciáltsága minden. A logika tudományára irányuló formalizálási kísérlettel szemben tetemes nehézségeket támaszt. Ezen kísérletek tanulsága lehet, hogy megkérdőjelezhető azon esetleges nyereség, amelyet A logika tudományából kinyerhető transzklasszikus többértékű logika jelentene; hogy tehát elegendő lenne a mindenkor differenciált argumentációs lépések megvilágítására úgy, hogy A logika tudománya spekulatív tartalmának megfeleljen, annál is inkább, mivel módszertanilag el kell tekinteniük attól, hogy A logika tudománya a fogalom ontológiája. [...] Ebből a filozófiatörténeti perspektívából Hegel műve, a logika tudománya a szubjektivitás egy olyan fogalmának logikai-ontológiai megalapozására irányuló kísérletnek tűnik, amely a tartalom egészével nem pusztán szembehelyeztetik, hanem azt éppen magából tételezi és arra, mint mására való vonatkozásában – önmagára való vonatkozás.” (Hogemann und Jaeschke 1977, 82. o.)
- 47 „A spekulatív dialektika formállogikai kritikája egyedül nyilvánvalóan nem elegendő; össze kell kötni egy metafizika-kritikai interpretációval.” (Düsing 1976, 35. o.)
- 48 Szigeti József: Azonosság és nem-azonosság azonossága, Magyar Filozófiai Szemle, 1998. 4/6.
- 49 „[...] Az ellentmondás szükségszerűségének gondolata mindazonáltal értelmetlen volna, ha Hegel nem tudná behatárolni, hogy elmélete az ellentmondásnak mely formájában, és az ellentmondásmentesség elvével milyen viszonyban áll – egy kérdés, amely a Logika tudományáról folytatott diskuszió kezdete óta heves kritika és hasonló apológia kiváltó okául szolgált. A valós általános ellentmondásosságának feltevését a formális logika nem képes illetékességi körének áthágása nélkül kritizálni; hiszen Hegel feltétlenül elismeri a formális logika kritériumainak jogosultságát.” (Hogemann und Jaeschke 1977, 85. o.)
- 50 A lét és a semmi azonosságáról van szó. A hegeli argumentáció alapja valójában az, hogy a 'létet' és a 'tisztá létet' egyrészt gyökeresen megkülönbözteti egymástól, ellentétként állítva; másrészt viszont azonosítja is, mondván, hogy a 'tisztá lét' pusztán a lét absztrakciója, de lényegében nem más. Ezen elgondolásában részben a természetes fogalom-felfogásra támaszkodik, mivel a 'tisztá' jelző pusztán a létfogalomhoz való hozzátoldásnak, kiegészítésnek, ti. jelzőnek tűnik. Másrészt pedig azon argumentációról van szó, hogy a 'tisztá lét', mint a 'meghatározatlan közvetlen', noha önmagában minőség nélküli, mégsem az végső soron, mert minőség nélkülsége, azaz meghatározatlansága a minősége, azaz meghatározottsága.
- „A lét a meghatározatlan közvetlen; mentes a meghatározottságtól a lényeggel szemben, valamint minden más meghatározottságtól, amelyet önmagán belül kaphat. Ez a reflexió nélküli lét a lét, ahogyan közvetlenül csak magánvalósága szerint van. Mivel meghatározatlan, azért minőség nélküli lét. De magánvalósága szerint a meghatározottság jellege csak a meghatározottal vagy minőségivel való ellentétben illeti meg. A létnek általában ellentéte azonban a meghatározott lét mint olyan, ám ezzel épp meghatározatlansága a minősége. Kiténik tehát majd, hogy az első lét magában meghatározott, s így másodsor, hogy átmegy a létezésbe, hogy létezés; ez azonban mint véges lét megszűnik, s átmegy a létnek végtelen önmagára való vonatkozásába, harmadszor, a magáért-való-létbe.” (Hegel 1979, 57. o.)
- A meghatározatlanként meghatározott 'tisztá lét' Hegel szerint tehát egyszerre meghatározatlan és meghatározott.
- A hegeli érvelés nézetem szerint téves, és pedig azért, mert Hegel azonosítja a meghatározottság mint olyan *formai* és a *tartalmi* vonatkozását. A meghatározatlanként való meghatározottság ugyanis ekképpen azt jelenti, hogy a *minősített* formailag meghatározottá minősül, tartalmi értelemben azonban éppen ellenkezőleg, meghatározatlanként értelmeződik. A kettő – forma és tartalom – azonosítása eszerint érvénytelen argumentációs lépés.
- 51 „[...] Ama reális minden reálisban, a *lét* minden *létezésben*, amelynek Isten fogalmát kell kifejeznie, nem más, mint az elvont lét, ugyanaz, mint a semmi.” (Hegel 1979, 88. o.)
- Hegel helyütt – értelmezésem szerint – voltképpen azt mondja, hogy a semmivel azonos elvont lét (valóság) fejezi ki Isten *fogalmát*.
- 52 „A meghatározottság: az afirmatíván tételezett negáció, ugyanaz, mint Spinoza tétele: *Omnis determinatio est negatio*. Ez a tétel végtelen fontosságú. Csakhogy a negáció mint olyan a forma nélküli absztrakció. A spekulatív filozófiát azonban nem szabad azzal vádolni, hogy számára a negáció vagy a semmi végső valami; ez éppúgy nem áll szerinte, mint az, hogy a realitás az igaz.” (Uo.)

- Az ‚első negáció‘, azaz a ‚tisztá lét‘, mint ‚tisztá semmi‘ Hegel szerint az első, azaz a *kezdeti* „forma nélküli absztrakció”, amely mint olyan nem lehet a spekulatív filozófia számára „végső valami”. Éppen azért nem, mert mint „forma nélküli” *önmagában* meghatározatlan, azaz *nem-valami*, s így nem *végső*, tehát a Hegel által *folymatként* meghatározott értelmezés számára mint önmagában nem elégséges *mozzanat* jelentkeznek. Hegel a valóságfogalom *dologiságként* való értelmezéséből indul ki, azaz ekképpen a *kezdet*, az ‚első negáció‘, a ‚tisztá léttel‘ azonos ‚tisztá semmi‘ szükségképpen *irreális* mint olyan, azt tehát „figyelmen kívül kell hagynia a tudományak”. Meglátásom szerint azonban itt Hegel téved.
- 53 Természetesen Hegel is tisztában van ezzel, ezért állítja azt, hogy a valóság, azaz a lét csak meghatározottságként, azaz „affirmatíván tételezett negációként”, vagyis mint meghatározott, vagy ‚abszolút tagadás‘ *valóságos*. A ‚tisztá lét‘ mint ‚tisztá semmi‘ ekképpen mint *irreális realitás* értelmeződik, s a hegeli spekulatív filozófiában pusztán mint az értelmezés folyamata nagyobb egységének önmagában nem elégségesen értelmezhető mozzanataként kerül kifejezésre.
- 54 „Mivel a ‚meghatározottság‘ a létlogikai kategóriák alapfogalmává lesz, így ezek a tagadás [Negation] alakjaivá válnak; másrészt mivel minden realitás tagadás, ekképpen minden realitás lényege – amin a metafizika az istenfogalmat gondolta – minden tagadás lényegévé válik, az ens realissimumnak éppúgy, mint a semminek.” (Hogemann und Jaeschke 1977, 86. o.)
- 55 „[...] Ez a tisztá lét mármint a *tiszta absztrakció*, ezzel az *abszolúte-negatív*, amely, ugyancsak közvetlenül véve, a *semmi*. 1. Ebből következett az abszolútum második definíciója: az *abszolútum a semmi*; valójában bennefoglaltatik abban, ha azt mondják, hogy a magánvaló dolog a meghatározatlan, teljességgel forma- és tartalom nélküli; – vagy hogy Isten *csak a legfőbb lény* és egyéb semmi, mert mint ilyen épp ugyanazon negativitásként van kifejezve; a semmi, amelyet a *buddhisták* mindennek elvévé, valamint mindennek végcéljává tesznek, ugyanaz az absztrakció.” (Hegel 1979, 154. o.)
- 56 „Nem pusztá lét, hanem *létezés*; etimológiailag véve bizonyos *helyen* való lét, de a térképzet nem tartozik ide. A létezés, keletkezése szerint, *általában lét egy nemléttel*, úgyhogy ez a nemlét egyszerű egységbe van felvéve a léttel. A nemlét olyképpen felvéve a létbe, hogy a konkrét egész a létnek, a közvetlenségnek formájában van, a meghatározottság mint olyan.” (Uo., 85. o.) Hegel szerint tehát a létezés „általában lét egy nemléttel” – vagyis a létezés „keletkezése szerint” lét és semmi *egységének eredménye*. Ekképpen *tartalmazza* a létezés a semmit, vagyis *semmis*. A létezésnek ez a semmissége pusztá léte, azaz *magánvalóságára* utal. A létezés pusztá léte mint magánvalósága realitásának, valóságának *lényege* értelmeződik.
- 57 Hegel: E. 1979, 155. o.
- 58 Hegel 1979, 58. o.
- 59 Martin Heidegger: Mi a metafizika? [*Was ist Metaphysik?*], „Költőien lakozik az ember” – Válogatott írások, ford. Bacsó Béla, Vajda Mihály, Budapest: T-Twins Kiadó, 1994, 16. o.
- 60 Ehelyütt a ‚tisztá semmi‘ kifejezésre gondolok.
- 61 Elsősorban a *szellem* fogalmát. Az abszolútum nem lehet *szellem*, mint ahogyan persze *lény* sem, hiszen mindkettő – mint létező meghatározottság – kizárja a *végtelességet* mint olyant.
- 62 Hegel szerint a konkrét lét a létezés, ami létező, azaz valami is egyben, s ez a lét mint *reális* lét; s van az általános lét, a magánvaló lét, azaz a fogalmi lét, mint az *ideális* lét. Az ideális, vagy eszmei létnek sajátja, hogy *mozzanatként van*, s ekképpen véges, de valóságának *teljessége* a *gondolkodás végtelességében* rejlik. A reális lét ekképpen ideális lét is, *teljes* realitását a kettő egysége adja. Ezen hegeli elgondolás nyilvánvaló platonizmus.
- 63 Érdemesnek tartom idézni ehelyütt Heidegger Eckhart-értelmezését: „A középkori misztika jellemzője az, hogy az ontológiailag autentikus lényként megjelölt létezőt, Istent, lényegiségében próbálja megragadni. [...] Ezért beszél Eckhart Mester legtöbbször „lényegfeletti lényről”, azaz tulajdonképpen nem Isten érdeklí – számára Isten még csak egy előzetes tárgy – hanem az Istenség. [...] Ezért is mondja a következőt: „Ha Istenről úgy beszélénék, ahogy van, akkor ez már hozzátoldás lenne.” (Meister Eckhart: Predigten, Traktate. Hg. Fr. Pfeiffer, Leipzig, 1857, 659. o., 17–18. sor.) Ez a német fordítása annak, hogy ez egyfajta *additio entis* volna, ahogyan Tamás mondaná. „Ily módon Isten ugyanabban az értelemben nincs, ahogy egy teremtett lény fogalma számára sincs.” (Uo. 506. o., 30–31. sor.) Így Isten önmaga számára saját nem-je, azaz mint a legáltalánosabb lény, mint minden lehetséges legtisztább és még meghatározatlan lehetősége, a tisztá semmi. Ő a semmi minden teremtett lény fogalmával szemben, minden meghatározott lehetőséggel és megvalósulttal szemben. Ismételtlen egy különös hasonlóságra bukkanunk rá a lét hegeli meghatározásával, és azzal, ahogy Hegel a létet a semmivel azonosítja. A középkor misztikája, pontosabban a misztikus teológia nem misztikus abban az értelemben, ahogy mi használjuk, és persze nem rossz értelemben az, hanem egy teljesen eminens értelemben, fogalmi jellegű.” (Heidegger 2001, 117. o.) Eckhart szerint egyrészt Isten a ‚tisztá semmi‘, másrészt pedig nem Isten *létezik*, hanem *lényege*. Isten lényege, a deitas pedig Isten értelme, felfogottsága, azaz eszméje, ideája, εἰδος-a, ki-

nézete, képe, fogalma. Isten fogalma Isten szel-
leme – hegeli értelemben pedig mint lényege,
tagadása. Számomra teljesen egyértelmű, hogy
Eckhart abszolútum-felfogása a hegeli felfogás
előképének tekinthető. A keresztény misztika
jeles képviselőjének interpretációja ugyanakkor a
bibliai Újszövetséggel is összhangban van, hiszen
Λόγος-ként határozza meg az isteni lényeket,
mint isteni értelmet, jelentést, azaz az Istennel
nem azonos *Istenségét*.

- 64 „A Semmire irányuló kérdésünk magát a me-
tafizikát állítja elénk. [...] A metafizika a létezőn
túlra kérdez, méghozzá azért, hogy a létezőt mint
olyant és a maga egészében a megértés [Begreifen]
számára visszanyerje. S ezzel a kérdés »metafizi-
kai« kérdésnek bizonyul. [...] Mennyiben hatja és
fogja át a Semmire vonatkozó kérdés a metafizika
egészét? [...] A keresztény dogmatika ezzel szem-
ben tagadja az *ex nihilo nihil fit* tétel igazságát
és ugyanakkor más jelentést ad a Semminek: a
Semmi az Istenen kívül létező teljes jelen-nem-
léte: *ex nihilo fit – ens creatum*. A Semmi most a
tulajdonképpen létező, a *summum ens*, Isten mint
ens increatum ellentett fogalma lesz. A Semmi
értelmezése itt is megmutatja a létező alapfelfo-
gását. De a létező metafizikai taglalása ugyanazon
a szinten marad meg, mint a Semmire vonatkozó
kérdés. Mind a létre, mind pedig a Semmire mint
olyanra vonatkozó kérdés elmarad. [...] Ha pedig
a létre mint olyanra vonatkozó kérdés a metafizika
átfogó kérdése, akkor a Semmire vonatkozó kérdés
olyan kérdés, amely a metafizika egészét átfogja.
A Semmire vonatkozó kérdés egyszerűsége át is hat-
ja a metafizika egészét, amennyiben odakényszerít
bennünket a tagadás eredetének problémájához,
azaz alapjában véve arra kényszerít bennünket,
hogy döntsünk a »logika« metafizikán belüli ural-
mának jogosultságát illetően.” (Heidegger 1994,
29–31. o.)

A Semmire vonatkozó kérdés – éppúgy, mint a
létre vonatkozó – áthatja a metafizika egészét
Heidegger szerint, ám ennek ellenére – mint
azt Heidegger szintén hangsúlyozza –, a me-
tafizikatörténetben mégsem válik kérdéssé. A
metafizikát a középkorban alapvetően megha-
tározta a keresztény vallás. A keresztény dog-
matika pedig – amely tagadta az antik *ex nihilo
nihil fit* metafizikai tételt; a Semmit mégis mint
„a tulajdonképpeni létező, a *summum ens*, Isten
mint *ens increatum* ellentett fogalmát” határozta
meg. Heidegger szerint a keresztény dogmatika –
mivel a semmiből való teremtés tanát hirdeti – itt
meglehetősen közvetetlen, amikor a Semmire
mint *kérdéstelenre*, jelentéktelenre tekint. Ebben
kétségtelenül igaza van Heideggernek, de kon-
cepcióm szempontjából még fontosabb azon ke-
resztény-dogmatikus elgondolás, amely a Semmit
Isten *ellenfogalmaként* határozza meg. A zsidó
miszticizmussal kapcsolatban például nyilvánva-

ló ehelyütt a teoretikus ellentét, hiszen a Kabbala
– mint fentebb már hangsúlyoztam – Istent éppen
ellenkezőleg, mint a „Végtelen Semmit” határoz-
za meg.

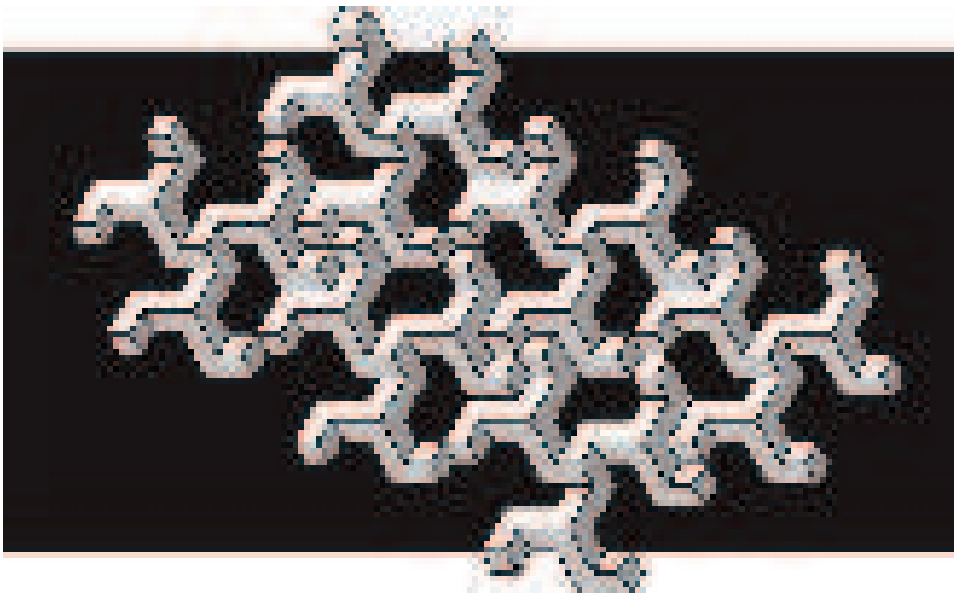
- 66 „[...]»Ha azonban a világegyetem teljesen magá-
ban zárt, se szingularitásai, se határai nincsenek,
és tökéletesen leírható egy egyesített elmélettel,
akkor komoly veszély fenyegeti a Teremtő Isten
szerepét.« (Hawking: i. m. 176. o.) [...] Ezzel
együtt Hawking mégiscsak a fölvilágosodás ter-
mészettudományos ateizmusának kortárs kép-
viselője, hiszen egyrészt a kereszténység isten-
fogalmát természettudományos alapon cáfolha-
tónak tartja, másrészt határozottan állítja is, hogy
a teremtő és a teremtés fogalma természettudo-
mányos okok miatt tarthatatlanná vált.” (Székely
László: *Kozmosz és Teremtő*: Stephen Hawking
teológiai koncepciójának bírálata, Vallás és tudomá-
ny: Manréza Szimpózium 2004, szerk. Hetesi
Zsolt és Teres Ágoston, Budapest, 2005, forrás:
[http://sz-l.web.elte.hu/OKTATAS/VALLTERM/
HAWKING.htm](http://sz-l.web.elte.hu/OKTATAS/VALLTERM/HAWKING.htm))
- 67 „Hegel számára a gondolkodás tárgya a lét a
létezőnek az abszolút gondolkodásban való
elgondoltságára való tekintettel, s mint ilyen.
Számunkra a gondolkodás tárgya ugyanaz, ezáltal
a lét, de a létnek a létezőtől való különbségére va-
ló tekintettel. Még élesebben megragadva: Hegel
számára a gondolkodás tárgya a gondolat mint az
abszolút fogalom. Számunkra pedig a gondolko-
dás tárgya, előzetesen megnevezve, a differencia
mint differencia.” (Martin Heidegger: *Die onto-
theo-logische Verfassung der Metaphysik*, in:
Identität und Differenz, Verlag Günther Neske
Pfullingen, 1957, 19. o.)
Heidegger a hegeli létfogalmat itt mint az abszo-
lút gondolkodásban való elgondoltságot ragadja
meg. A lét mint valóság ebben az értelemben
gondolatként, azaz fogalomként jelenik meg,
mert Hegel azonosította a létet a gondolkodással.
A hegeli abszolút fogalom, mint a ’tisztá lét’ az
első létező, tulajdonképpen a keresztény dogma-
tika *ens primuma*, a Λόγος, vagyis az abszolútum,
Isten, mint abszolút tudat, azaz magában forgó
gondolkodás. Heidegger kérdésesnek minősíti
a hegeli koncepció hitelességét, a problémát
közvetlenül pedig mint a lét és a létező közötti
differenciát mint olyant ragadja meg.
- 68 Harald Kerber: *Zum Begriff*.
- 69 „[...] Így szól: »Mivel kell a tudománynak
kezdődnie!« Hegel válasza a kérdésre annak
kimutatásában áll, hogy a kezdet »a spekulatív
természet«. Ez azt jelenti: a kezdet sem valami
közvetlen sem pedig valami közvetett. A kezdet-
nek ezen természetét megpróbáltuk egy speku-
latív mondatban kimondani: »A kezdet az ered-
mény«. Ez a »van« dialektikus többértelműsége
révén valami többszöröset jelent. Egyszer ezt: a
kezdet – az eredményező [das resultare] szó

szerint véve – a magát elgondoló gondolkodás dialektikus mozgása beteljesülésének reflexiója [Rückprall]. Ezen mozgás beteljesülése, az abszolút eszme a zártan kibontakozó egész, a lét teljessége. Ezen teljesség reflexiója adja a lét ürességét. Vele kell kezdődnie a tudománynak (az abszolút, magát tudó tudásnak). A mozgás kezdete és vége, s annak előtte ez maga, mindenütt a lét marad. [...] A gondolkodás tárgya ezáltal Hegel számára a magát elgondoló gondolkodás mint a magában forgó lét. A nem csupán igazolt, hanem szükséges átfordításban így hangzik a kezdetről szóló spekulatív mondat: »Az eredmény a kezdet.« (Heidegger 1957, 26–27. o.)

Mint Heidegger írja, a kezdet „az eredményeződő [das resultare] szó szerint véve – a magát elgondoló gondolkodás dialektikus mozgása beteljesülésének reflexiója” – vagyis az abszolútum, az abszolút szellem reflexiója az önmagáról való tudásra, amit az abszolút eszme fejez ki. Az abszolút eszme kifejezettsége az abszolútumnak önmön *magánvalóságára* irányuló reflexiója, amely utóbbi ekképpen mint a teljes, azaz abszolút lét, valóság *ürességében* artikulálódik. A létnek, a valóságnak ezen üressége, mint az „első tagadás” a „második tagadás” révén szűnik meg önnön ürességéből, s lesz a magánvaló-lét magán- és

magáért-való-létté. Az abszolútumnak ezen *konkrét léte* az abszolút tudat, mint magát elgondoló gondolkodás, s magában forgó lét. Az abszolútum ekképpen lesz egyszerre lét és létező, s ezen azonosság tételezése az ontológiai differencia hiányát jelenti Hegelnél.

- 70 Hogemann und Jaeschke 1977, 86. o.
- 71 „Ezen mozgás beteljesülése, az abszolút eszme a zártan kibontakozó egész, a lét teljessége. Ezen teljesség reflexiója adja a lét ürességét.” (Heidegger 1957, 27. o.) Az abszolút szubjektum mint abszolút nem-objektum fogandó fel, s ekképpen objektíve semmis. A lét teljessége a lét meghatározatlansága és közvetlensége, amely lét önmagára irányuló reflexiója pusztán magánvalóságára irányuló reflexió, amely önmagát mint „tisztá semmit” látja.
- 72 Az abszolút valóság mint abszolút szubjektum, azaz abszolút nem-objektum a lét *pusztán önmagaságaként* értelmezendő.
- 73 Ez a heideggeri ontológiai differencia átértelmezése, vagyis, hogy a lét és létező különbsége csak a *magánvalóság* mint az abszolút szubjektum önmagasága, vagyis abszolúte *szubjektív* léte és a létező mint olyan, azaz az *objektív* valóságos közötti különbségként értelmezendő.
- 74 Uo.

Sóbányászat és -kereskedelem Magyarországon a középkorban

Közismert, hogy földi élet nincs só nélkül. Szüksége van rá embernek s állatnak egyaránt. Kenyér sütéséhez, sajt készítéséhez nélkülözhetetlen. A középkorban konzerválásra használták, fűszerként hasznosították, betegségekre ajánlották. Az ipar sem nélkülözhetette. Alkalmazták pl. a nemesfémkohászatban, bőr kikészítésekor (tímárok). Nélküle nem fejlődhetett volna ki az északi tengeri nagyüzemi halászat, az Alpok vidékének, a magyar Alföldnek nagyállattartása. Nem véletlen, hogy oly nagy szerepet töltött be a hitvilágban. Tengervízből nyerték, sós források, kutak vizét párolták le, míg az Alpokban, a Kárpátokban kősót bányásztak.¹ Fontos kereskedelmi cikké vált. Több város (nem csupán bányavárosok) ennek az ásványnak köszönhette fellendülését.² Gyakran olvashatjuk a *Bibliában* ennek az ásványnak a nevét.³

A középkor uralkodói fontos jövedelemszerzési lehetőséget láttak bányászatában, a vele való kereskedelemben. Sokfelé állami monopólium lett bányászata, kereskedelme. Franciaországban a 14. században alakult ki a *gabelle* intézménye. A *gabelle* nem csupán a sóra kivetett adót jelentette, hanem azt is, hogy az állam monopolizálta az elosztását, vagyis csak állami sóraktárakban, szabott áron lehetett ehhez a termékhez hozzájutni. Velencében a sóval való kereskedelmet szintén az állam monopolizálta.⁴

Midőn számba vették a magyar királyság gazdagságát, utazók, követek az arany, ezüst, réz mellett erről az ásványi kincsről, a sós vizekről, kutakról sem feledkeztek meg.⁵ A Sáros megyei Sóvár kivételével, ahol sós kút vizét főzték ki,⁶ ezt az értékes ásványt bányászták (kősó). Erdélyben a legfontosabb bányák Désaknán, Széken, Kolozsaknán, Tordán, Vízaknán találhatóak. Az erdélyi Székelyföldön a Sóvidéken bányászták ezt a cikket. A középkor végére Máramarosban a Rónaszéken található aknák tettek szert a legnagyobb jelentőségre.⁷

(*Árpád-kor*) Erdélyben már a Római Birodalom idején folyt bányászata. A honfoglalás előtt az itteni bányák bolgár fennhatóság alatt működtek. A magyar honfoglalók Erdély megszállásával együtt ezeket is birtokba vették. Az államalapításkor felépülő ispáni várak, a hozzájuk tartozó várispánságok nem csupán a terület, hanem az itt található sóbányák védelmét szolgálták. Máramarosban a középkori bányászat csak a 13. század végén kezdődött el.⁸

Az államalapításkor királyi tulajdonba kerültek a bányahelyek. Árpád-házi uralkodóink adományozták ugyan egyháziaknak (kivételképpen világi személyeknek) sóbányákat, de a legfontosabbak királyi tulajdonban maradtak. Így az uralkodó nem csupán a bányászatot, hanem a szállítást és a kereskedelmet is ellenőrizni tudta. Nem véletlen, hogy a 12. század végén a királyi bevételek 6-7%-a származott a bányászatából és értékesítéséből. A bor mellett a korszak egyik legfontosabb kereskedelmi cikke lett.

A kereskedők a bányahelyeken vehették meg a terméket, s szállíthatták tovább az ország belsejébe. Am a szállítás és a kereskedelem nagyobbik hányada a királyi birtokszervezet és a különböző egyházi intézmények kezében összpontosult. Ezt az a körülmény magyarázza, hogy az ország legnagyobb birtokosai az uralkodó, illetve az egyház voltak, amelyek birtokain nagy számban éltek különböző szállító feladatra kötelezett szolgálta cso-

portok. Másrészt a kiterjedt egyházi birtokoknak nagy mennyiségű sóra volt szükségük. A termék fontos külkereskedelmi cikknek számított, amiből nyugatra, illetve a Balkán-félszigetre vittek ki. A külkereskedelmet az uralkodó ellenőrizte.

Az uralkodótól több egyházi intézmény kapott kiváltságot arra, hogy Erdélyből meghatározott mennyiségű sót szabadon, vámmentesen szállíthasson egyháza székhelyére, ott raktározhassa és értékesíthesse.⁹

A termék bányászatára és kereskedelmére vonatkozó adatok száma a 13. században növekszik meg. II. András (1205–1235) úgy vélte, hogy a regalé jövedelmek révén növelheti bevételeit, s ezért kísérletet tett arra, hogy ennek a terméknek a kereskedelmét monopolizálja. Királyi sóraktárakat állíttatott fel, kezelésüket oly módon bízta pénzügyekhez értő izraelita és zsidó vállalkozókra, hogy bérbe adta nekik.¹⁰ A határvidéken kívül (pl. Vasvár, Sopron, Pozsony) az ország belsejében már bizonyosan működött sóraktár Szegeden, Szalacson és feltehetően Székesfehérvárott. Eme központok élén sótiszték álltak, akiknek a felügyeletét a megyés ispán, illetve a megyei *curialis comes* látta el. A királyi pénzügyek legfőbb vezetője a tárnokmester volt.¹¹

A királyi politika az egyháziak ellenállását váltotta ki, hisz eddigi kereskedelmi lehetőségeiket, a belőle származó bevételeket féltették. 1233-ban Beregen megegyezésre kényszerítették az uralkodót. A király megígérte, hogy ezentúl nem bízta zsidókra és izraelitákra a sóbevételt (szakértelmükre azonban szükség volt, így az Árpád-kor végéig találkoznunk velük a pénzügyi adminisztrációban). Újra szabályozták a kereskedelmét. Az uralkodó megengedte, hogy az egyháziak a királyi bányahelyeken az egyezségben megállapított áron vásároljanak belőle, amit a saját székhelyeiken tárolhattak. Évente kétszer (először augusztus 27-től szeptember 8-ig, másodszor december 6-tól 21-ig) szabott áron a királyi sótiszték visszavásárolhatják tőlük a terméket. Amennyiben ezt nem tennék, úgy az egyháziak tetszésük szerint eladhatják ezt a cikket, maguknak biztosítva ezzel a kereskedelemből származó hasznot. Megállapodtak arról is, hogy 29 egyházi intézmény mekkora sómennyiséget fordíthat a saját használatára.¹²

Az egyezmény tehát hallgatólagosan elismerte a király kereskedelmi monopóliumát, ám jelentős kedvezményeket biztosított az egyháziaknak.

Az 1241. évi tatárjárás után újjá kellett szervezni a bányászatot.¹³ IV. Béla (1235–1270) s utódai igen fontosnak tartották a sóból származó bevételeket, ezért a termelés fellendítésére törekedtek. A királyi pénzügyek vidéki szerveivé a kamarák váltak, élükön a kamaraispánokkal. Ők ellenőrizték a só kereskedelmét (a megyésispánnal, Erdélyben még a vajdával együtt), a bányavidékeken a bányászat ügyei szintén hozzájuk tartoztak.¹⁴

A 13. században azonban nem csupán szervezeti változásokra került sor, hanem átalakult a bányászat. A rómaiak idején Erdélyben a só bányászata külszíni fejtéseken folyt. A bányászok ugyanis a föld felszínéhez közeli előfordulásokat fejtették. Ebből a célból négyszögletes gödröket (kamrákat) ástak. A kutatás felteszi, hogy ez a fejtési mód később is megmaradt, s csupán az Árpád-korban szűnt meg, amikor áttértek a mélyművelésre.¹⁵ Gyanút keltő mindenesetre, hogy szláv eredetű *akna* szavunkat, ami sóbányát jelentett, a magyarság nyíllás értelemben vette át.¹⁶ Elgondolkodtató, hogy egy 1248. évi oklevelünk szövege *árok vagy akna* fordulatot alkalmazta a sóbányára.¹⁷ Mindez azt sejteti, hogy nem szabad elvetnünk azt a feltevést, hogy Erdélyben az Árpád-korban jobbára a felszínhez közeli rétegeket ástak meg, és csak a korszak végén kezdték a mélyebben fekvő előfordulásokat kiaknázni.

A 13. században ugyanis társadalmi és gazdasági változások zajlottak Magyarországon, növekedett a népesség, mind több sóra volt szükség, így el kellett kezdeni a mélyebben fekvő készletek kiaknázását.¹⁸ Mindehhez mélyművelésben járatos bányász szakemberek kellettek.¹⁹

Németországból érkeztek bányászok Magyarországra, akiknek köszönhetően fellendült a nemesérc- és rézbányászat. Az uralkodók széleskörű kiváltságokat adtak a városoknak, amelyekben megtelepültek.²⁰ Ezt a politikát folytathatták a sóbányák esetében is. Erdélyben Désakna, Torda, Kolozs, Szék kapott a 13. században kiváltságokat, amelyeket 1291-ben III. András erősített meg. Désakna lakói például mentesültek az erdélyi vajda, megyésispán joghatósága alól, maguk választhatták bírójukat, aki minden közöttük felmerült ügyben ítélkezett. Ha ezt nem tette volna meg, a király vagy a tárnokmester előtt kellett felelnie mulasztásáért. A lakosok Buda, Esztergom, Szatmár kiváltságait kapták.²¹

Amíg korábban jogi helyzetüket tekintve szolgálai állapotú személyek végezték a bányászatot, addig a 13. század második felétől a bányász (sóvágó) szabad ember volt.²²

A sót szárazföldön és vízen továbbították az ország belsejébe. Az Árpád-korban alakult ki az az úthálózat, amelyen bonyolították a szállítást. Azt az utat, amelyen ezt a terméket szállították, sokféle sóútnak nevezték. Erdélyből a Meszesi kapun keresztül vezetett az egyik fontos út. Különösen sok kősót szállítottak a Szamoson, Maroson és a Tiszán. A folyók menti helységek némelyike épp a sónak köszönhette virágzását (például Szeged, Szatmár).²³

Az Árpád-kor végére elvben ezzel a termékkel már csak uralkodói engedély birtokában lehetett kereskedni, ugyanis a vele való kereskedés királyi monopóliummá vált. A királyon kívül azonban még magánosoknak, egyháziaknak voltak bányáik.²⁴ Midőn I. Károly (1308 – 1342) idején a magánbirtokosok kezén lévő bányákat (Sóvár kivételével) felszámolták, teljessé vált az uralkodó bányászati és kereskedelmi monopóliuma.²⁵

(Késő középkor) A sómonopóliumból szép bevételt remélhettek a királyok. Zsigmond (1387–1437) minden harmadik forintja (100 ezer) innen származott. Mátyás (1458–1490) uralkodása idején 80–100 ezer aranyforintra számíthatott belőle a király, ami 628 ezer aranyforintra becsült átlagos évi jövedelmének 12,7%-át tette ki. A Jagellók idején (1490–1526) csökkent a jövedelmezőség, úgyhogy az 1520-as években mintegy 30 ezer aranyforint (250 ezer forintos összbevétel 12%-a) folyt be a kincstárba.²⁶ Európában másutt szintén fontos állami bevételi forrást képezett a só (bányászat, kereskedelem, sóvám), bár aránya korok és országok szerint változott. A 16. század elején például a velencei köztársaság 1 150 000 dukátos bevételéből 100 ezer származott a sómonopóliumból (8,7%).²⁷

Nagy Lajos (1342–1382) az egyes királyi bevételi források (pénzverés, bányászat, harmincad, adó) kezelésére különálló szervezeteket hozott létre, élükre országos hatáskörű kamaraispánokat állított, így ezentúl a tárnokmesternek már csak a városok ügyeivel kellett foglalkoznia. Az Árpád-korból örökölt rendszert átalakítva az erdélyi sóbányákat és az országban lévő sóhivatalokat (valamennyit kamarának nevezték) újabb kutatás szerint szintén egységes szervezetté formálta, amelyet az erdélyi sókamaraispán irányított. A fellendülő máramarosi bányászat azonban csak a Zsigmond korban került közvetlen irányítása alá. Mivel az országba tilos volt külföldi só behozni, gyakran ugyanaz a személy töltötte be a 14. században a harmincad ispán tisztségét is (ő felügyelte a külkereskedelmi vámot), hisz így könnyebben lehetett a behozatalt ellenőrizni.²⁸

A késő középkori sókamarák működését Zsigmond király 1397. évi rendelete szabályozta, amely a királyi monopólium megszűnéséig, 1521-ig irányadó maradt. A rendelet nyomán Máramaros és Erdély sóbányái, valamint az országban lévő kamarák irányítását az országos sókamaraispán látta el. Az uralkodó a korábbi években megszűnt kamarákat újból felállította, s újabbakat létesített. A király megállapította, hogy hol szabad vásárolni Erdély, hol Máramaros savát. Utóbbi a Tisza és Zagyva által határolt országrészen, vagyis a Tiszától északra eső tájon s a Felföld nagyobbik részén lehetett csak értékesí-

teni. Másutt Erdélyből kellett ezt a cikket beszerezni. Zsigmond engedélyezte, hogy a Szávától délre tengeri sót használjanak. Tegyük hozzá, a szabályt nem tartották be szigorúan. A bányáknál, az ország belsejében lévő sókamaráknál juthatott hozzá a fogyasztó vagy esetleg az árus ehhez az ásványhoz. A szabad árusításhoz engedély vagy uralkodói kiváltság kellett. Zsigmond király megszabta a termék kamarai árát. 100 darabot a bányahelyeken 1 aranyforintért lehetett megvásárolni. De Szegeden pl. 225 dénárt (100 dénár = 1 aranyforint ekkor), a fővárosban 300 dénárt, Kassán, az al-dunai Kevén 400 dénárt, míg távolabb, pl. Zágrában, Vasváron, Sopronban, Győrben, Pozsonyban, Nagyszombatban, Trencsénben 5 aranyforintot tett ki a hivatalos ár. Ez az ár nem változott a 16. század elejéig. Ekkor a nagyobbik, szekéren szállított kocka (kocsisó) árát emelték, s így bányahelyeken százáért 3 aranyforintot kellett fizetni, míg a kisebb hajósóért 1,1 aranyforintot kértek. Máramarosban a 16. század elejétől szintén 3 aranyforint volt száz kocka ára.

1400-tól 1426-ig az országos sókamaraispáni tisztséget firenzei eredetű üzletember, Ozorai Pipo (Filippo Scolari) töltötte be. Neki köszönhető, hogy az 1397. esztendei intézkedések megvalósultak, nőtt a kamarák száma. A pénzügyigazgatásban Európa-szerte szívesen alkalmaztak gazdasági ügyekhez értő olaszokat, akik meggazdagodási lehetőséget láttak a hivatalokban. Gyakran vették bérbe a királyi bevételi forrásokat. Így volt ez nálunk is, mind a pénzverdék és nemesfémbányák, mind pedig a sóbányák esetében. Az 1460-as évek elejére azonban a hazaiak (részben városi polgárok, részben nemesek) kiszorították őket a sóigazgatásból. A szomszédos Lengyelországban szintén találkozunk olaszok pénzemberekkel a sóhivatalok vezetői között.²⁹

1467-ben Mátyás kincstári reformot hajtott végre, és a teljes pénzügyigazgatást a kincstartó hatáskörébe rendelte. Ettől kezdve a só bányászata és a vele való kereskedelem ehhez a hivatalhoz tartozott. Midőn az uralkodó 1476-ban feleségül vette a nápolyi király leányát, Beatrixot, neki ígérte Máramarost. A királyné 1480 táján vehette át ezt a bányavidéket és azokat az észak-magyarországi sókamarákat, amelyek máramarosi sót árultak. Ettől kezdve Máramaros és a hozzátartozó sókamarák királynéi birtoknak számítottak. A terület Nyitraig terjedt, s tekintélyes bevételt biztosított az uralkodók feleségének.³⁰

Ahhoz, hogy megakadályozzák az idegen só eladását, illetve korlátozzák a csempészetet, minél több kamarára volt szükség. Mátyás tehát arra törekedett, hogy a korábbiaknál sűrűbb hálózatot építsen ki, ám a nemesség ezt ellenezte, s azt követelte, hogy a Zsigmond kori állapothoz térjenek vissza. A középkor végén a bányahelyekkel együtt eddigi ismereteink szerint mintegy 70 helységben állítottak fel sókamarát, amelyek majd mindegyikének városok adtak otthont. A fontosabb központok (pl. Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Sopron) körül nagyobb körzetet hoztak létre, amelyek fiókkamarákkal rendelkeztek. Azt mondhatjuk, hogy a magyarországi megyék nagyobbik részében működött sóhivatal (néhányikben több is). Akadtak azonban kivételek. A boráról híres Somogyban pl. azért nem állítottak fel Mátyás kamarát, mert nem akarta akadályozni a lakosok megélhetését. Ők ugyanis borért cserébe jutottak ehhez a létfontosságú cikkhez.

A királyi kamarások hatásköre nem terjedt ki az erdélyi Székelyföldre. Ezen a tájon a felszín közelében található előfordulásokat olcsón bányászták le. Az itt élők azzal a joggal rendelkeztek, hogy a területükön kitermelt ásványt szabadon megvehették, nem kellett a kamarához utazniuk. Ugyanígy a Dél-Erdélyben található Szászföldnek a Székelyfölddel szomszédos székei azzal a kiváltsággal rendelkeztek, hogy a király sója helyett a székelyföldi bányakincset vásárolhatták meg. Sót, csempészárúként Székelyföld ásványa máshová is eljuttott Erdélyben, amit az uralkodók hasztalan tiltottak.³¹

A só értékesítésével, elosztásával foglalkozó kamarák közvetlen körzete nagyjából 2 mérföldnyi területre terjedt ki (egy mérföld kb. 8 km). A kamarás felelt azért, hogy a

sómonopólium érvényesüljön. Ő vigyázott az árra is. Ezen a területen belül az illetékes kamarás emberei ellenőrizhettek mindenkit, akár még otthon is, hogy megállapítsák, jogosan birtokolják-e ezt a cikket.

Elsősorban a körzetben élő lakosok keresték fel a kamara székhelyét. A körzet megfelelt a városok szűkebb piackörzetének, amelynek a határain belül élők úgy utazhattak a központba, hogy még aznap haza is jutottak.³²

Volt róla szó, hogy feltehetően az Árpád-kor végén tértek át a mélyművelésre, ami a korábbi időszakhoz képest új technikát, szaktudást kívánt, hisz a mélybe vájtak függőleges aknát. Csak a 18. század végén következett be újabb jelentős változás, amikor az aknákból tárnákat nyitottak, a föld mélyében mind nagyobb termeket alakítottak ki. A 13. század végi sóvágó munkája alig különbözött a 17–19. századi sóbányásztól.³³

Az akna nyitását úgy kezdték, hogy a felszínen két (esetleg három) függőleges járatot (a magyar neve torok) ástak. Az egyiket azt a kötelet eresztették le, amellyel a felszínre húztak sót, követ, földet, vizet. A kötelet lóval hajtott gép (lójárgány, akkor gépelynek mondták magyarul) mozgatta. A másikon bányászok jártak lajtorján, míg a harmadikat (ha volt) általában szellőzésre használták. Mídön az aknákkal elérték a sóréteget, kezdték meg felülről lefelé a harang alakú bányatér kialakítását. A tulajdonképpeni bányászat az üreg aljában, a talpon folyt.

A sóvágók a talpról előbb nagyobb darabokat feszítettek fel, amiket aztán meghatározott nagyságú kisebb darabokra vágtak. Eme művelet során törmelék és sópor keletkezett. Ezt edényekbe, illetve hordóba töltötték, s a kamara forgalomba hozta. A bányaművelés során keletkezett földes és piszkos darabokat (miként néha a törmeléket, sóport) többnyire az elhagyott bányákba vetették.³⁴

A 16. század első feléből vannak biztos adataink arról, hogy milyen mélyen folyt a bányászat. Az erdélyi sóbányákat Ferdinánd király 1528-ban a Fuggereknek adta zálogba. Faktoruknak, Hans Dernschwamnak ekkor készített leírásából tudjuk, hogy Tordán az egyik bányában 70 öl (kb. 140 m), a másikban 30 öl (kb. 60 m) mélyen dolgoztak. A 16. század közepén Désen az egyik bánya mélysége 52 ölt (kb. 100 m), a másiké pedig 36 ölt (kb. 70 m) ért el. A nagy mélység megdrágította a kitermelést. Az omlás, a lezuhanó sötömbök sok bányász halálát okozták.³⁵

A bányászat legnagyobb ellensége a beszivárgó víz volt, ami ellen különböző módon védekeztek. Ott, ahol a toroknál a sóréteg a földdel érintkezett, a nedvességnek jól ellenálló bivalybőrrel bélelték ki a járatot. A mély aknák közepén mélyedést vájtak (zsomp a neve), ahová összegyűlt a nedvesség, amit naponta kimeregettek. A vizes tömlőket a lójárgány húzta fel. Am egy idő után már nem tudtak megküzdeni a betörő bányavízzel, a nagy mélységgel, s új helyen kellett aknát nyitni.³⁶

Sajnos a kockák középkori méretét nem ismerjük. 1462/63 táján keletkezett olasz leírás szerint 10–12 fontnyi a súlyuk, ami magyar fontban számolva 5–6 kg lenne.³⁷ A 16. század elejéről származó adatok szerint azok a kockák, amelyeket szekéren szállítottak, nagyobbak voltak azoknál, amelyeket hajóra raktak fel. Ráadásul a kockák nagysága bányavárosok szerint változott. A Tordán és Vízaknán használatos méreteket ismerjük csupán. A hajósó súlya 2,7 és 5 kg, a kocsisóé pedig 8,6, illetve 10,8 kg volt. A kisebb darabokat Tordán, a nagyobbakat pedig Vízaknán vágták. 1521-ben rendeletben egységesítették az egész országban a kocka nagyságát, s százának az árát a bányakamaráknál egységesen 3 arany forintban állapították meg. Úgy tűnik azonban, hogy a rendeletnek nem lett fogantatja, továbbra is a régi méreteket tekintették irányadónak. Erdélyben csupán az 1530-as években szűnt meg a hajósó bányászata.³⁸

A szomszédos Lengyelországban hasonló módon folyt a bányaművelés: itt is előbb nagyobb tömböket hasítottak ki, s ezeket kisebb, henger formájú darabokra vágták. Am a

lengyel bálvány (ez volt a neve) jóval nagyobb (6-8 mázsa) volt, mint a magyarországiak. Továbbá Wieliczán és Bochnián a föld mélyébe nem csupán függőleges aknákat vágtak, mint nálunk, hanem járatokat, kamrákat vájtak ki, úgyhogy a középkor végére bonyolult labirintus alakult ki. Vagyis a szomszéd országban a művelés fejlettebb volt, mint nálunk.³⁹

A bányáknál sokan dolgoztak, akiket a kamarás irányított. A számadásokat számtartó vezette. Alkalmaztak kovácsot, fűrdöst, szakácsot, lovászt, a lójárgányt erre specializálódott szakemberek (kepelistának hívták) működtették, megint mások a bányából a porsót, törmelékét távolították el. A legfontosabbak a sóvágók voltak, akik bérmunkások, és akiket bírjuk fogott össze. Kétféle csoportot különböztettek meg. Voltak, akiket esztendőre fogadtak fel, s voltak alkalmi munkások. Az előbbi csoport tagjainak posztó járt (érthető, hisz az éves munka során ruházatuk elhasználódott), felfogadásukkor bort kaptak, a középkor végén Erdélyben naponta egy darab kósót magukkal vihettek, s alkalmanként segélypénzhez jutottak. A legfontosabb járandóságuk azonban a bérük, amit 100 szabályos méretű kocka vágásáért kaptak, vagyis a bérezés a teljesítménytől függött. A béreket többször változtatták, így pl. Máramarosban 1435-ben, 1448-ban, 1498-ban. A Mátyás és a Jagelló-korban Erdélyben 10 dénár járt 100 kocka vágásáért. A Fuggerek idején (1527/28) javultak némileg a bérek. Mivel a kisebbik kockából egy – egy bányász Désen naponta 70-80 darabot, a nagyobbikból Tordán 40-50-t bányászott, az átlagos napszámber ekkor 5-8 dénár tehetett ki, amit az egyéb juttatások egészítettek ki. Aki többet dolgozott, persze többet keresett. Ha a munka nehézségére gondolunk, nem volt ez nagy összeg.

Hans Dernschwam elfogultan írt a bányászokról. Szerinte nem szívesen és keveset dolgoznak, s amint megkapják járandóságukat, rögvést a kocsmába sietnek. A nehéz munkakörülmények, a bérezés miatt a sóvágók többször tiltakoztak, szervezkedtek, pl. 1435-ben vagy 1551-ben Máramarosban. A nyári időszakban sokuk inkább aratást vállalt.⁴⁰ Ha fellapozzuk a Fugger korszak erdélyi vagy például a máramarosi kamara 16. század közepi számadásait, azt látjuk, hogy a számos egyházi ünnep miatt (vasárnapot beleszámítva 100-110 ilyen nap akadt) alig számolhatunk átlagosan heti öt munkanappal.⁴¹

A bányatermék Magyarországra való szállításáról a kamara gondoskodott. A nagyobb kocsisó elszállítására szekereket fogadtak fel, akik részben a bányavárosok polgárai közül kerültek ki, részben falusi lakosok voltak. Az átlagos alkalmatosság 5-6 mázsát bírt el, ám akadtak nagyobb, vasalt fajták is, amelyekre 15-16 mázsát (esetenként többet) lehetett rakodni, 8-10 ökröt vagy még többet fogtak elébük (pl. Máramarosban 16-ot). A tengelyen való szállítás azonban sokba került. A szekeresek ki voltak szolgáltatva a rossz utaknak, az időjárásnak. A paraszti fuvarosok számára a mezőgazdasági munkák élvezték az elsőbbséget. Így a fuvarozás igazi szezonjának október illetve május s június egy része tekinthető. Ha nem volt elég szekeres, a kamara kényszerítette fuvarozásra a jobbágyokat.⁴²

A kisebb hajósó továbbítására hajókat vettek igénybe. A kamara adott megbízást a hajósoknak (cellérnek hívták őket). Ők tél végén ácsolták a dereglyéket, amelyeket majd a célállomásokon hagytak, hisz az Alföldön faanyagukat hasznosítani tudták. Ha hihetünk egy 16. század közepi híradásnak, meglepően nagy (feltehetően lapos fenekű) alkalmatosságokat készítettek Erdélyben. A tordai hajó legnagyobbjára mintegy 60-70 tonnányi árut lehetett rakodni. A vízi szállító alkalmatosságokat Tordán készítették, leúsztak velük az Aranyoson a Marosig, és csak ott rakodták be a sót. Nem lehet véletlen, hogy Tordán lényegesen kisebb kockákat vágtak, mint Vízaknán, hisz az Aranyos torkolatánál a folyó sekélyebb volt, mint Alvincen, ahol a vízaknai terméket rakták rájuk.

16. század közepi leírás alapján a Désen ácsolt hajó nagyobb volt, akár 90-100 tonna rakományt is elbírt. A források arra utalnak, hogy a tavaszi (április-május) magas vízállást használták ki a cellérek, hisz egyébként képtelenség lett volna ekkora szállító alkalmatos-

ságokkal hajózni ezen a két folyón Erdélyben. Természetesen kisebb hajókat, csónakokat is igénybe vettek, és nem feledkezhetünk meg a tutajokról sem. Előfordult, hogy a kockák azért nem jutottak el az ország belsejébe, mert elmaradt az áradás. A 16. század elején úgy vélekedtek, hogy Szent György (április 24.) napja előtt nem lehet Máramarosból a hajókat elindítani. A biztonságos hajózás érdekében kora tavasszal a folyókat megtisztították a fatörzsektől, lebontatták a malomgátakat, megtiltották vízi malmok létesítését, amelyek akadályozták a szállítást. Azt lehet tehát mondani, hogy a bányák egész évi termelésének jelentős hányada tavasszal jutott el a legfontosabb magyarországi sókikötőkbe (Szatmár, Tokaj, Poroszló, Szolnok, Szeged), s innen továbbították a távolabbi tájakra.⁴³

Nehéz megbecsülnünk a termelés és a fogyasztás nagyságát, pontos eredményt aligha várhatunk. Ki mennyit sót használt, függött életmódjától, attól, hogy paraszti vagy városi környezetben élt, mennyi állattal rendelkezett. Az sem volt mindegy, mennyit kellett érte fizetni. Az itáliai Veronában a 15. században egy – egy paraszti háztartás személyenként mintegy 8 kilogrammnyit fogyasztott el, amiben nincs benne az a mennyiség, amit az állatoknak szántak. A 16–17. századi Németországban egy főre 10 kg sót számolhatunk. Poroszországban 1765-ben előírták, hogy minden 9 évesnél idősebb személy évi 12 kg-nak megfelelő mennyiséget köteles vásárolni.⁴⁴ Franciaországban a 18. században 23 és 2/3 font, vagyis 11,6 kg-ra becsülhető a paraszti háztartás szükséglete (amibe a konyhai só, a hús stb. konzerválására hasznosított, illetve az állatok tápláláshoz szükséges mennyiség is beleértendő).⁴⁵ A 18. század végi Szatmár megyében 150–160 ezer lakos évente mintegy 19 600 mázsa só, míg Bihar megye 347 369 lakosa 35 681 mázsát használt fel. Az értékeket a lakosság lélekszámára vetítve, azt mondhatjuk, hogy Biharban lakosonként 10,28 kg, Szatmárban 12,25 kg-t számolhatunk ki, vagyis nem járunk messze a franciaországi adattól. Ezekben a számokban benne van az állatok (szarvasmarha, ló, juh, kecske stb.) szükséglete.⁴⁶ Mivel a középkor végén az ország lakossága mintegy 3 millió főt tett ki,⁴⁷ az egy személyre vetített fogyasztásra a fenti példák alapján igen óvatosan átlagosan 8–10 kg-t számolva, 24–30 ezer tonnára becsülhetjük azt a mennyiséget, amelyre ekkor szükség lehetett egy évben. Úgy véljük, a felső érték közelíthette meg a valóságot.

Mindazok, akik valamilyen oknál fogva törvényesen jutottak sóhoz, természetesen a terméket árusíthatták. A kereskedő, ha kamaránál vásárolt, kereskedhetett vele, ám csak kamarahelyeken kívül tehetette ezt meg. A feltétel az volt, hogy igazolni tudja, hogy törvényesen vásárolta a terméket. Vagyis a monopólium nem érvényesült maradéktalanul.

A király egyháziaknak, illetve világiaknak különböző okokból só adományozott, vagy éppen sóval fizetett. Voltak, akiknek kiváltságaik alapján járt bizonyos mennyiség ebből a termékből. Az éves rendi nagykáptalan megtartásához 300 forint értékű máramarosi só járt a pálosok budaszentlőrinci (Buda mellett, a mai Szép Juhászné nevű hely) központi rendházának. A többi rendházzal sem voltak szűkmarkúak királyaink. A pálosokon kívül más egyházi intézmények is hozzájutottak ehhez a termékhez.⁴⁸

Rendszeresen szolgálatokért avagy ajándékként az uralkodó só adatot valamely földesúrnak. Királyi tisztségviselők illetményük egy részét sóban kapták. 1504-ben pl. a budai várnagynak évi fizetésül készpénzben 1200 forint, sóban pedig 500 forint járt.⁴⁹ Mivel a kamaránál nem állt rendelkezésre elegendő pénz, az alkalmazottak illetményük egy részét szintén ebben a termékben kapták. Ha a hivatal vásárolt, gyakran sóban fizetett (pl. fuvarosoknak, hajósoknak). Az sem volt ritka, hogy a király valamelyik sókamara bevételének a terhére vásárolt be, utalt ki pénzt. Nem volt ez magyarországi specialitás, hisz másutt is ezt látjuk. Ausztriában például a 14–15. században a sóbánya üzemek valóságos hercegi kifizető helyévé változtak.⁵⁰

A török elleni védelem mind több pénzbe került. Ozorai Pipo, a Tallóciak, Hunyadi János a sóból származó bevételből egészítette ki a háború költségeit. A Jagellók idején a pénzhány miatt a várkapitányok, a végvárok katonái illetményük egy jelentős részét sóban kapták meg. 1504-ben 20 558, 1511-ben pedig 21 484 forint értékű só t juttattak nekik (a katonai összkiadások 18,2%-a, illetve 15,2%-a). Ez több mint félmillió sókockát jelentett. A mennyiség akkor is tekintélyes, ha tudjuk, hogy a katonákat a kisebb hajósóval fizették.⁵¹

Erdélyben s Máramarosban a bányakamarák szintén árusították ezt a cikket, a sóvágók járandóságához (mint említettük) hozzátartozott a természetbeni juttatás. Elsősorban Dés, Torda, a máramarosi kamaravárosok polgárai, a környező helységek lakói vettek belőle, de az Alföldről is eljárak ezért a termékért. Debrecen kiváltságot kapott arra, hogy lakói Erdélyben és Máramarosban egyaránt szabadon vásárolhatják ezt a cikket. A kamarások rá voltak kényszerülve arra, hogy a bányaterméket helyben árusítsák, hisz így jutottak a bánya üzemeltetéséhez szükséges pénzhez.

Am nem csupán erről volt szó. A bányák hegyvidéken feküdtek, gondot jelentett az élelmiszer beszerzése. A 13. század végén Dészvár polgárai rendelkeztek azzal az előjoggal, hogy azt a só t, amit kisebb cikkekért télen vettek, Szent György ünnepéig (április 24.) szabadon árusíthatják. 1376-ban Nagy Lajos azt a kiváltságot adta Dészakna polgárainak, hogy amennyiben élelmiszert vittek a kamarai alkalmazottaknak, szállítmányuk vámmentességet élvezzen. Máramarosi mezővárosok lakói hasonló kiváltsággal rendelkeztek. A 16. század közepi források azt mutatják, hogy az Észak-Alföld lakói rendszeresen jártak sóért Máramarosba. A kereskedők többnyire hitelben vásárolták meg a hivataltól a terméket. Megegett, sokuk évekre eladósodott, s volt, akitől sosem lehetett behajtani a pénzt.⁵²

Mint láttuk, a Jagelló korban rohamosan esett a sóból származó bevétel nagysága. Ennek a ténynek nem csupán a korrupció, a hanyag kamarai igazgatás a magyarázata. Egy 1519-ből származó velencei követjelentés azzal magyarázta csökkenést, hogy a bányáknál s nem az ország belsejében lévő hivataloknál adtak el sokat.⁵³ A forrásokból az is kiderül, hogy jelentős mennyiség maradt raktáron. Ez a tény nem csupán a hanyagságról tanúskodik, hanem arról is, hogy a bányakamara pénztárában nem volt elég pénz a szállításra. Hozzátehetjük, nőtt az a sómennyiség, amit már nem a kamarai szervezet hozott forgalomba (fentebb idéztünk rá példákat).

A fellendülő osztrák termelés miatt a késő középkorban megszűnt a nyugati irányú magyar sóexport. Sőt! Királyi tiltások ellenére Ausztriából, Lengyelországból rendszeresen hozták be ezt a cikket. Ennek nem csupán az az oka, hogy az osztrák, illetve a lengyel termék olcsóbb volt a magyarnál. A kamarai szervezet nem mindig tudott elegendő mennyiséget szállítani a bányahelyektől távoli határvidékre. A 14. század közepén Lajos király engedélyezte mind a lengyel, mind pedig az osztrák termék behozatalát. Utódai sem tehettek mást, kiadták az engedélyeket. Észak-Magyarországra (Árva, Turóc, Liptó megyék, Szepes és Sáros északi része) a 13. század vége óta rendszeresen szállítottak lengyel só t.⁵⁴ Nyugat-Magyarországon a hazai terméknek komoly konkurenciát jelentett az osztrák főtt só, amit főként Pozsonyon és Sopronon keresztül szállítottak. Pozsonyon keresztül az 1444 és 1464 közötti időszakban (a városi számadások adatait átszámítva) évente 1000–1400 tonnányi só t hoztak be. Mátyás 1464-ben tiltotta meg az osztrák cikk importját. A 15. század végén azonban ismét növekedett a behozatal, ugyanis a királyi kamarák nem tudták fedezni az igényeket.⁵⁵ Számolnunk kell a csempészforgalommal is. Ugyanakkor az erdélyi ásvány eljutott a Balkánra, a török birodalom területére.⁵⁶

Feltételezhető, hogy a hazai termelés bőven fedezte a fogyasztást. Az import nem erre utal, és a 16. század eleji erdélyi számadásokból kibontakozó kép sem ezt látszik alátámasztani. Az 1510-es években Erdélyben mintegy 15 ezer tonnát hoztak felszínre hiva-

talosan a királyi bányavárosokban (Désaknán, Széken, Kolozson, Tordán, Vízaknán).⁵⁷ Ehhez az értékhez még hozzászámíthatjuk Máramaros termelését, ami legalább 5 ezer tonnát tett ki.⁵⁸ Akárhogy is nézzük, a hivatalos forrásokból kiszámítható mennyiség elmaradt a szükségletektől. Magyarázatul szolgálhat a Jagelló-kor hanyag gazdálkodása, pénzhiány, az a körülmény, hogy a hivatalosan készített számadások felehetően nem tükrözték a teljes valóságot. Arról sem feledkezhettünk meg (miként utaltunk rá), hogy a bányászok a bérük mellé természetbeni járandóságként sókockát kaptak, amit árusíthattak. Ki tudja, mennyit csempészték ki, mit nem számoltak el a kamarások. 1517-ben oly sok sót loptak a kamarákból, hogy az uralkodó az ország nyugati részein is kerestette az eltulajdonított mennyiséget.⁵⁹

Nem csoda, ha a szervezet mind kevésbé tudta fenntartani magát. Werbőczy István 1514 táján tervezetet készített, ami a kamarák számát radikálisan csökkentette volna. Végül az uralkodó azt a megoldást választotta, hogy 1521-ben megszüntette a sómonopóliumot, szabaddá vált a kereskedelem, felszámolták az ország belsejében lévő királyi sóhivatalokat. Ugyanakkor néhány fontos kamara (pl. Szeged, Szatmár, Tokaj) megmaradt. Ugyanis a vízi szállításnak azt a szervezetét, ami a középkorban kialakult, továbbra sem nélkülözheték.

A monopólium tehát egyre kevésbé működött, egyre kevesebb jövedelmet hozott az uralkodónak, ugyanakkor magasan tartotta a termék árát. Ám a rendszernek jó gazdálkodás mellett voltak gazdasági előnyei is. Nem csupán arról van szó, hogy jelentős bevételt biztosított az uralkodónak. Nem feledkezhettünk meg arról sem, hogy a kamarai szervezet vállalta magára, és szervezte meg a bányászatot, a szállítást és az elosztást, amely szak tudást, pénzt, nagyfokú szervezettséget igényelt. Ráadásul a királyi só vámmentes áru volt. Nem véletlen, hogy a rendszer megszűnése zavarokat okozott az ellátásban, és a 16. század közepén felmerült a kamarai rendszer visszaállításának gondolata.

A sómonopólium felszámolása természetesen kedvezett a már korábban is a termék továbbításába, a vele való kereskedelemben bekapcsolódó városoknak (bányavárosok, Debrecen, Szeged például), az alföldi falvak, a bányahelyek körüli vidékek lakóinak.

1526 után az ország három részre szakadt, ám a gazdasági élet középkorban kialakult szálai nem enyésztek el. Így az Alföld és a Dunántúl oszmán uralom alatti része továbbra is Erdélyből szerezte be ezt a fontos cikket, Tiszántúlra, Észak-Magyarországra Máramarosból szállították a sót. Ugyanakkor megnövekedett a lengyel és az osztrák behozatal. Ennek a kornak, illetve a későbbi koroknak tárgyalása külön tanulmányokat érdemelne.⁶⁰

JEGYZETEK

- 1 Paládi-Kovács Attila: *A magyarországi állattartó kultúra korszakai*. Bp., 1993, 165–167.; Hoffmann Tamás: *Európai parasztlak. Az étel és az ital*. Osiris, Bp., 2001, 77–88.
- 2 *Passau. Vom Reichtum einer europäischen Stadt*. Katalog zur Ausstellung von Stadt und Diözese Passau. Hrsg. Herbert W. Wurster, Max Brunner, Richard Loibl etc. Passavia, Passau, 1995, 191–208.
- 3 Jacques Toussaert: *Le sel dans la liturgie. Le rôle du sel dans l'histoire*. Szerk. Michel Mollat. Presses Universitaires de France, Paris, 1968, 287–302.; *Máté 118*. Szerk. Fabiny Tamás. Luther Kiadó, Bp., 2011, 46–48.
- 4 Jean-Claude Hocquet: *Le sel et le pouvoir. De l'an mil à la révolution française*. Albin Michel, Paris, 1985, passim.
- 5 Csukovits Enikő: Késő-középkori leírások Erdély képe. *Erdélyi Múzeum* 67 (2005): 3–4. sz. 86–104.; Draskóczy István: 15. századi olasz jelentés Erdély ásványi kincseiről. *Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára*. Szerk. Papp Imre,

- Angi János, Pallai László. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2010, 49–59.
- 6 Draskóczy István: Középkori sóbányászatunk egyes technikátörténeti kérdései. *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből*. Szerk. Dr. Vámos Endréné, Dr. Vigyázó Lilly. Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, Bp., 2013, 193–200.
- 7 András Kubinyi: Königlich-salzmopol und die Städte des Königreichs Ungarn im Mittelalter. *Stadt und Salz*, Hrsg. Wilhelm Rausch. Wimmer-Druck, Linz/Donau, 1988., 213–214.; Sófalvi András: *Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből*. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2005, 170–183.
- 8 Bóna István: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. *Erdély a keresztény magyar királyságban, Tanulmányok*. [Nincs szerkesztő.] Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2001, 82–86.; Vékony Gábor: Sókereskedelem a Kárpát-medencében az Árpád-kor előtt. „*Quasi liber et pictura*”, *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kovács Gyöngyi. ELTE Régészettudományi Intézet, Bp., 2004, 655–661.; Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. IV. Akadémiai, Bp., 1998, 114.
- 9 Paulinyi Oszkár: A sóregálé kialakulása Magyarországon, Uő: *Gazdag föld – szegény ország, Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából*. Szerk. Buza János, Draskóczy István. Budapesti Corvinus Egyetem – Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Alapítvány, Miskolci Egyetem, Bp., 2005, 15–17. (a tanulmány először 1924-ben jelent meg); Weisz Boglárka: Megjegyzések az Árpád-kori sóvámolás és -kereskedelem történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*. 125 (2007) 43–44.
- 10 Kristó Gyula: Modellváltás a 13. században. *Századok* 135 (2001) 480.; Weisz Boglárka: II. András jövedelmei: régi és új elemek. *II. András és Székesfehérvár*. Szerk. Korny Terézia, Smohay András. Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár, 2012, 56–57.
- 11 Weisz 2007, i. m. 47–49.; Zsoldos Attila: Korai vármegyénk az újabb történeti kutatások fényében. *Castrum* 11 (2011) Nr. 1. 11.
- 12 *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* I, Ed. Ferdinandus Knauz. Buzárovits, Strigonii, 1874. 293–294.; Kubinyi 1988, i. m. 214–217.
- 13 *Erdélyi okmánytár* I–III. Szerk. Jakó Zsigmond. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1997–2008. I. 209. sz.; Kristó Gyula : *A korai Erdély (895–1324)*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2002, 210–218.
- 14 *Monumenta i. m. I.*, 478.; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen In Siebenbürgen*. I. Hrsg. Franz Zimmermann, Carl Werner. Franz Michaelis, Hermannstadt, 1892, 166., 170., 182., 293.; Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. História, MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1993, 73.; Weisz Boglárka: A szatmári kamara története a 14. század közepéig. *Az ecsedi Bátoriak a 15–17. században*. Szerk. Szabó Sarolta, C. Tóth Norbert. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága, Nyírbátor, 2012, 74–76.
- 15 Volker Wollmann: *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană. Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im römischen Dakien*. Muzeul National de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca/Klausenburg, 1996, 405–417.
- 16 Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I. Akadémiai, Bp., 1955, 60–61. A Székelyföldön még a 18. században is a felszínhez közeli rétegeket tárták fel, 15-20 méter mély gödröket ásva. *Sófalvi i. m.* 179.
- 17 „*unum fossatum sive foveam salifodine liberam*” a latin szöveg. *Árpád-kori oklevelek a Heves megyei Levéltárban*. Vál., ford., jegyz., mutató: Kondorné Látkóczi Erzsébet. Heves megyei Levéltár, Eger, 1997, 15.
- 18 Szűcs i. m. 167.
- 19 A lengyelországi Wieliczka s Bochnián a mélyben lévő sókészletek kiaknázását bányászatban járatos német szakemberek kezdték el a 13. század második felében. Antonia Keckowa: Die Frage der Übernahme von Rechtsinstitutionen des Erzbergbaus auf den polnischen Salzbergbau der feudalen Epoche. *Freiberger Forschungshfte*, D 48 (1965) 53–61.
- 20 Paulinyi i. m. 16–17.; Szende Katalin: A magyar városok kiváltságolásának kezdetei. *Debrecen város 650 éves, várostörténeti tanulmányok*. Szerk. Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen, 2011, 34–35.
- 21 *Erdélyi okmánytár* I. i. m. 465. sz.; Paul Niedermaier: Ortschaften des Siebenbürgischen Salzbergbaus im Mittelalter. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 40 (1997) 118–145.
- 22 A szolgálai állapotúak jogi helyzetére vö. Bolla Ilona: *A jogilag egységes jobbágyágról*. Szerk. Ladányi Erzsébet. Nap Kiadó, Bp., 1998, passim.
- 23 Paulinyi i. m. passim.; Benkő Loránd: *Név és történelem, tanulmányok az Árpád-korról*. Akadémiai, Bp., 1998, 169–176.; *Monumenta i. m. I.*, 293–294., 478.
- 24 *Urkundenbuch i. m. I.* 104., 133–134., 166., 170., 182.
- 25 Paulinyi i. m. passim.; Kubinyi 1988, i. m. 217.
- 26 Draskóczy István: Szempontok az erdélyi sóbányászat 15–16. századi történetéhez. *Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Almási Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva.

- Magyar Országos Levéltár, Bp., 2005, 88–89.; Kubinyi András: A Mátyás-kori államszervezet. *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Szerk. Rázsó Gyula, V. Molnár László. Zrínyi, Bp., 1990, 116.; Uő: Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagelló-korban (1490–1526). Uő: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. Argumentum, Bp., 2007, 239.
- 27 Jean-Claude Hocquet: Contribution à l'histoire de l'administration financière de Venise au Moyen Âge. *Studi Veneziani* 29 (1995) 80–85.
- 28 Jakó *i. m.* II. 458., 708. sz.; Hóman Bálint: *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Budavári Tudományos Társaság, Bp., 1921 (reprint: Nap Kiadó, Budapest, 2003). 155–157., 237–243.; Draskóczy István: A sóigazgatás 1397. esztendei reformjáról. Válogatás a történelemre. *Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk. Erdei Gyöngyi, Nagy Balázs. Budapesti Történeti Múzeum, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék, Bp., 2004. 285–293.; Boglárka Weisz: Entrate reali e politica economica nell'età di Carlo I. *L'Ungheria angioina. A cura di Enikő Csukovits*. Viella, Roma, 2013, 225. A reform I. Károly idején kezdődött.
- 29 István Draskóczy: Das königliche Salzhandelsmonopol in Ungarn in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. *Das Zeitalter König Sigismunds*. Hrsg. v. Tilmann Schmidt, Péter Gunst. Debrecen, 2000, Debrecen University Press, 133–144.
- 30 Draskóczy 2004, *i. m.* passim; Draskóczy 2005, *i. m.* 83–95.
- 31 Kubinyi 1988, *i. m.* 221–227.; Draskóczy 2005, *i. m.* 94–95.; Sófalvi *i. m.* 177–178.
- 32 Kubinyi András: A magyarországi városhálózat XIV–XV. századi fejlődésének néhány kérdése. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 19 (1972) 45–46.; Draskóczy 2010, *i. m.* 55–56.
- 33 Wolf Rudolf: Adatok az erdélyi sóbányászok (sóvágók) fejedelemség korabeli helyzetéről. *Korunk* 1 (1990) 1631–1636.
- 34 *A magyar bányászat évezredes története* I. Szerk. Faller Gusztáv, Kun Béla, Zsámboki László. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Bp., 1997, 49. (a vonatkozó rész Zsámboki László munkája.); Hans Dernschwam: *Erdély, Besztercebánya, törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos. Európa, Bp., 1984, 84–95.; Volker Wollmann: Steinsalzbergbau in Siebenbürgen und im südlichen Karpatenraum, *Der Anschnitt* 47 (1995) 138–142.
- 35 Dernschwam *i. m.* 84.; Johann Christian Engel: *Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer* I–III. Gebauer, Halle, 1797–1801. II. 20.; Wollmann 1995, *i. m.* 140. Az öltre: Bogdán István: *Magyarországi hossz- és földmértékek a 16. század közepéig*. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1978, 101.
- 36 Dernschwam *i. m.* 84–85., MNL OL E 206. 31.csomó 40r, 46r., E. 210. Sal. 7t-10. 12v, 42r, 84v., OSZK. FOL. Lat. 910. 30v, 53v, 78r.
- 37 Biblioteca Marciana Ms IT VI. 276. 106v.; Bibliotheca Apostolica Vaticana Urb. Lat. 728. 33v-34r. A magyar forrás: Hóman Bálint: *Magyar pénztörténet*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1916, 115–122.
- 38 Engel *i. m.* II. 38.; András Kubinyi, Die königlich – ungarischen Salzordnungen des Mittelalters *Das Salz in der Rechts- und Handelsgeschichte*. Hrsg. Jean-Claude Hocquet, Rudolf Palme. Berenkamp, Schwaz, 1991, 267.
- 39 Jodocus Willichius: *De salinis Cracovianis observatio*. Dantisci, Förster, 1645. (Cracoviae, 1543.); József Piotrowicz: Die Entwicklung der Salinen in Wieliczka und in Bochnia von der Mitte des 13. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. *Der Anschnitt* 36 (1984) 174–180.
- 40 Iványi Béla: Két középkori sóbánya-statumum. *Századok* 45 (1911) 10–30., 98–113., 187–195.; Dernschwam *i. m.* 89–96.; Österreichisches Staatsarchiv (Wien), Hofkammerarchiv (HA) Handschriften Nr. 367, Nr. 369.
- 41 MNL OL E 210 Sal. 7t-12.
- 42 MNL OL E. 136. Instructiones. Nr. 25. 324.; Draskóczy 2005, *i. m.* 92–93.; Draskóczy István: Sókamara és város-vidék kapcsolata az 1430-as években. *Debrecen város 650 éves... i. m.* 160–161. A szállító alkalmatosságok sokféleségére: Paládi-Kovács Attila: *Szekerek, szánok, fogatok a Kárpát-medencében*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 2003. 20 fontos kockából 100 helyezhető el egy nagyobb szekéren, ami 15–16 métermázsának felel meg. Wolf *i. m.* 1634.
- 43 MNL OL DL 62 873, DF. 253 396.; Draskóczy 2005, *i. m.* 112–116.; Draskóczy István: Erdély sótermelése az 1530-as években, in *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora-újkori Erdélyről*. Szerk. Bessenyei József, Horváth Zita, Tóth Péter. Miskolci Egyetem, Miskolc, 2004, 42–44.
- 44 Jean-Claude Hocquet: Handel, Steuer(system) und Verbrauch in Verona vom 13. bis zum 16. Jahrhundert. *Stadt und Salz i. m.* 39-40.; Peter Piasecki: *Das deutsche Salinenwesen, 1550-1650*. Schulz-Kirchner, Idstein, 1987. 55–57.; Friedrich Wilhelm Henning: *Handbuch der Wirtschafts- und Sozialgeschichte Deutschlands*. I. Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1991, 241.
- 45 Hocquet 1985, *i. m.* 369–382.
- 46 Takács Péter: Adatok Bihar megye lakosságának sóellátásához a 18. század utolsó harmadában. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2008/2009*. Debrecen, 2009, 48–50.; Uő: Adalékok a lakos-

- ság sóval való ellátásához Szatmár vármegyében a 18. század utolsó harmadában. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 45 (2010) 303–304.
- 47 Kubinyi András: A magyar királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 38 (1996) 135–161.
- 48 *Századok* 23 (1899) 97.; Iványi *i. m. passim.*; Romhányi F. Beatrix: *A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn. Pálos gazdálkodás a középkori Magyarországon.* Gondolat, Bp., 2010, 120–124.
- 49 Kubinyi 1988, *i. m.* 229–230.; MNL OL DL 21 279.
- 50 Rudolf Palme: Die Bedeutung der Salzeinnahmen für die Finanzen der österreichischen Landesfürsten vom 13. bis zum 16. Jahrhundert. *Le roi, le marchand et le sel.* Ed. Jean-Claude Hocquet. Presses Universitaires de Lille, Lille, 1987, 273–283.
- 51 Simon Zsolt: A baricsi és kölpényi harmincadok a 16. század elején, *Századok* 140 (2006) 859. Az 1515/16-os pénzügyi évben Erdélyben mintegy másfél milliányi kocka hajósót termeltek, vagyis a termelés legalább harmada bizonyosan a végekre ment. Valóságban ennél is több jutott a védváraknak. – HA Handschriften Nr. 373.; Draskóczy István: Erdély sótermelése az 1514. évi parasztháború után (sótermelés és városi polgárság). *Orașe și orașeni. Városok és városiakok.* Szerk. Ionuț Costea, Carmen Florea, Pál Judit, Rűsz-Fogarasi Enikő. Argonaut, Cluj-Napoca, 2006, 255.
- 52 MNL OL E 210. Sal-7t-7, Sal-7t-12. Kubinyi 1988, *i. m.* 227–232.; Draskóczy 2005 *i. m.* 96–112.; Glück László: A máramarosi só kereskedelmének útvonalai a 16. század közepén. *Történelmi Szemle* 50 (2008) 31–32.; Zsolt Simon: Verzeichnis der Schuldner der Thorenburger Salzkammer aus den ersten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 33 (2010), Heft 2, 141–160.
- 53 Balogh István: *Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526).* Szegei Új Nemzedék Lapvállalat, Szeged, 1929. XXVIII.
- 54 F. W. Carter: *Trade and Urban Development in Poland. An Economic Geography of Cracow, from its origins to 1795.* Cambridge University Press, Cambridge, 1994. 125.; Draskóczy István: A lengyel só a magyar királyságban a 15. század második felében és a 16. század elején. *Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára.* Szerk. Bessenyei József, Draskóczy István. Mirio Kulturális Bt., Bp., Miskolc, 2009, 111–124.
- 55 Archiv Hlavného Mesta Bratislavy. Mesto Bratislava. Kammerrechnungen K-12, K-13, K-14, K-23, K-24, K-25, K-54, K-55, K-56. Mollay Károly: A Szélmalom utcai vám. 1217–1564. *Soproni Szemle* 45 (1991), 110–113.; István Draskóczy: Forschungsprobleme in der ungarischen Salzgeschichte des Mittelalters, *Thesis, Wissenschaftliche Zeitschrift der Bauhaus-Universität Weimar* 48 (2002) 4–5 Heft, 281–284.
- 56 Hóvári János: Az erdélyi só a török Szendrőben. *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1989, 41–61.; Simon 2006, *i. m. passim.*
- 57 Draskóczy 2006, *i. m.* 255.
- 58 1494-ben 526 927 kockát vágta itt (MNL OL DL 98 494.). A kocka nagyságára vö. Draskóczy: Erdély sótermelése *i. m.* 59.
- 59 Draskóczy 2005, *i. m.* 88.
- 60 Draskóczy 2005, *i. m. passim.* 18–20. századra tartalmaz hasznos adatokat: Réthy Károly – Tóth János: *Sótermelés és sószállítás a Kárpát-medencében.* Magyar Olajipari Múzeum, Zalaegerszeg, 2012.

Esszé a tudományos ismeretterjesztésről

Olvasom Morus Tamás mintegy 500 évvel ezelőtt írt Utópiáját. Meglepő dolgokat találok benne. „Naponként a hajnali órákban nyilvános előadások vannak. Ezeken mindenki megjelenhet, de csak azok számára kötelesség, akiket név szerint kijelöltek tanulmányok folytatására. Mégis minden rendű férfiak és nők nagy számban önzölenek ezekre az előadásokra, mindegyik azt hallgatja, amihez kedve van.”¹ Noha az idézet utolsó mondata emlékeztet mai szabadegyetemeinkre, az a kijelentés, hogy Utópia polgárai „a munkálkodáson felül való szabadidejüket legtöbbször tudományokra szánják”, már lehetetlenné teszi az összehasonlítást. Korunkra egyáltalán nem jellemző, hogy az emberek többsége szabadidejét a tudományok megismerésére szánja. Igaz, Morus elképzelt társadalmában naponta hat óra a munkaidő, és ettől még messze vagyunk. A problémát azonban nem is a szabadidő csekélyebb mennyisége okozza, hanem az, hogy a tudományos gondolkodás elsajátítására kevesen éreznek indíttatást. Ha tudjuk, hogy ennek szükségességét Morus után két-három évszázaddal később a felvilágosodás is hangsúlyozta, akkor elgondolkozhatunk azon, miért erősödött meg később ez a szükséglet, és miért maradt még ma is utópia? Irreális lett volna Bessenyei György figyelmeztetése, mely szerint „az ország boldogságának legfőbb eszköze a tudomány, s ez mentől közönségesebb a lakosok között, az ország is annál boldogabb?”² A tudományok széleskörű elterjedtségére és az életben való felhasználására utaló kifejezés, azaz, hogy „közönséges” legyen az ország lakói között, jelzi, hogy itt ezek a szavak nem a tudományos kutatásra, hanem a tudományok eredményeinek elsajátítására vonatkoznak.

Elismerhető persze, hogy az iskolák tananyagát ma már a tudományok alapozzák meg, és a közoktatásban minden gyermek részt vesz. Feltételezhető tehát, hogy tanulás közben megismerik a tudományok eredményeit, és jó részük meg is érti azokat. Kérdéses azonban, hogy a tudományok befolyásolják-e a gondolkodásukat és a magatartásukat. Vagy a tanulók számára ez csak „tananyag”, amit kötelező megtanulni, emlékezetbe vésni, de az iskolán kívül már semmire sem használható? Mert az élet gyakorlata más, és ott másképp kell gondolkodni és cselekedni. Tény, hogy a tudományok iránti érdeklődés egyesekben mégis kialakul, ezért jelentkeznek továbbtanulásra az egyetemeken, és vesznek részt a tudományokat népszerűsítő előadásokon. Ez azonban az ország lakosságának csak kis részére jellemző, még a felsőoktatásban tanulók jelentékeny részét is csak a végzettséget igazoló oklevél megszerzése motiválja, és nem a tudomány alapos elsajátítása. Fölmerül tehát a kérdés: a tudomány csak a kutatásával foglalkozókra és a tudományosan művelt kevesekre nézve szükséglet, a társadalom egészét átfogó elterjedtsége pedig megvalósíthatatlan? Igennel kellene válaszolnunk erre, ha Morust és a felvilágosodás filozófusait álmodozóknak tekintenénk, mert a nézeteik ma sem igazolódnak. Csakhogy a történelmet tanulmányozva azt látjuk, a felvilágosodás hatására Európa nagy részében egyesületek alakultak, intézmények létesültek az iskolán kívüli művelődés fejlesztésére, és ebben jelentékeny szerepe volt a tudományos ismeretterjesztésnek. Ezek kezdettől azzal próbálkoztak, hogy a rohamosan fejlődő tudományokat közkinccsá tegyék, és keresték a módját annak, hogyan lehet az eredményeiket a kevésbé iskolázottak közt is érthetővé tenni. Érdemes tehát legalább egy ország példáját felidézni, a tudományok széleskörű terjesztését kezdeményező Nagy-Britanniát.

(Az ismeretterjesztés kialakulása Nagy-Britanniában) Britanniában már a 16–17. században tudomány-népszerűsítő előadások hangzottak el, amelyek többségét a Keresztény Ismereteket Terjesztő társaság szervezte.³ A 19. század első felében az ipari forradalom hatására megnőtt az érdeklődés a technika és annak természettudományos alapjai iránt. Az 1799-ben Londonban megalakult Tudományos Társaság „a tudományok terjesztésére, a hasznos mechanikai újítások, találmányok bevezetésére” előadásokat és bemutatókat hirdetett. Ugyanebben az évben Skóciában, Glasgow városában dr. Birbeck Mechanikai Intézetet alapított „egyszerű nyelven tartandó, ingyenes előadásokkal, amelyekhez kísérleti bemutatók és kiállítások kapcsolódnak”. Az első előadás „a folyékony és szilárd testek mechanikai tulajdonságairól” szólt, és a centrifugális pumpa bemutatása kísérte. Az alkalmilag szervezett előadásokat hamarosan három hónapos tanfolyamok váltották fel. A glasgow-i intézet előadásainak 1823-ban már több mint ezer résztvevője volt. A műszaki témák mellett egyre több természettudományi előadás hangzott el. Az Edinburghi Mechanikai Intézet 1821-től kezdve rendszeresen tartott előadás-sorozatokat matematikából, fizikából, kémiából. Ezekben az években a gépesítés fokozódásával az ipar egyre több szakmunkást igényelt. Ennek tulajdonítható, hogy a mechanikai intézetek száma rohamosan nőtt, s azokhoz könyvtárakat és olvasótermeket kapcsoltak. Amikor dr. Birbeck Londonba költözött, ott is kezdeményezte néhány mechanikai intézet alapítását, a hatására azután újabb intézetek születtek Észak-Angliában és a tengerpart menti nagyobb kikötővárosokban. 1826-ban a számuk meghaladta a százat.

Népszerűségük mellett azonban problémák is jelentkeztek. Minthogy az intézetek látogatását a munkások szervezetei is támogatták, fölmerült a kérdés, hogy ezek mennyire politizálhatnak. A politizálást dr. Birbeck és követői elleneztek, ezért a munkásszervezetek kezdtek felhagyni az intézetek támogatásával, noha a londoni intézetben kezdetben ragaszkodtak ahhoz, hogy a vezetőség kétharmada munkás legyen. Hasonló probléma volt a működési költségek rendszeres biztosítása. A kérdés úgy merült fel, hogy kérjenek-e az intézetek állami és munkaadói támogatást, vagy próbálják meg előteremteni a szükséges összegeket a részvételi díjakból. A munkásokat képviselő szervezetek a függetlenség megtartása érdekében az önfenntartást javasolták, az intézmények ezért arra kényszerültek, hogy egyre több vonzó programot hirdessenek meg. A tudományos témák mindinkább háttérbe szorultak, helyükbe irodalmi, művészeti témák, szórakoztató hangversenyek, kirándulások, krikett-versenyek kerültek. Érezhető lett, hogy a 12 órás munkaidő után fáradt és alacsony képzettségű munkások kikapcsolódnak szeretnének, és nem tudományos fejtegetéseket hallgatni. A népszerű programok hatására az intézetek közönsége is átalakult, egyre több kereskedelmi dolgozó, tisztviselő és üzletember látogatta ezeket a programokat, a munkásságnak inkább csak a jobban kereső, felsőbb rétege maradt meg. Nem véletlen, hogy a 19. század közepére a mechanikai intézetek sorra megszűntek, vagy profilt váltva adták fel eredeti képző szándékaikat.⁴

Az ismeretterjesztés újabb, virágzó korszaka a század második felében az egyetem körül jött létre. James Stuart 1872-ben javaslatot dolgozott ki az egyetemek extramurális (falakon kívüli) tanfolyamaira, amelyek matematikát és természettudományokat oktatnak munkások számára. Tervének megvalósítására sikerült megnyernie az ország két legjelentősebb egyetemét, a cambridge-i és az oxfordi egyetemét. Az előadások vázlatát a beiratkozott tanulók nyomtatott formában kapták meg, az előadók válaszoltak a hallgatók kérdéseire, és a további tájékozódásukhoz könyveket ajánlottak, amelyeknek a beszerzését akkor „vándorkönyvtárak” tették lehetővé. A tanfolyamokon rendszeresen dolgozatot írtak, s az önként vállalkozók félévenként vizsgát is tehettek. Az eredményes vizsgát teljesítők a négyéves tanfolyam befejezése után beiratkozhattak az egyetemre, és azt – ko-

rábbi eredményeik beszámításával – két év alatt elvégezhették, diplomát szerezhettek. Az egyetem kiterjesztésének (a „university extension”-nek) nevezett kezdeményezés később más egyetemekre is áterjedt, s amikor 1894-ben az egyetemek londoni kongresszusán a tapasztalatokat összesítették, már 931 – angliai és amerikai – tanfolyamról beszéltek, amelyből több mint kétszáz ötvenet a két kezdeményező egyetem szervezett.⁵

A munkásszervezetek kezdettől támogatták ezt a kezdeményezést, és amikor 1903-ban Albert Mansbridge javaslatára megalakult a Munkásoktatási Társaság (a Workers Educational Association), ez a kapcsolat még jobban erősödött. A szabadegyetemi képzés ma is létezik Nagy-Britanniában, most már csaknem mindegyik egyetemen és főiskolán, és ez a lehetőség minden felnőtt számára adott a társadalom különböző rétegeiből. A WEA ma is létező egyesület, sőt ugyanezen a néven megtalálható az Észak-európai országokban is.

A „university extension” 1969-ben új intézménnyel bővült: megszületett a Nyílt Egyetem (az Open University), amelyre kétéves előkészület után 1971-ben iratkozhattak be az első tanulók. Előzményeitől eltérően ez már távoktatás volt, a beiratkozók oktatócsomagot kaptak, az önálló tanulásra kidolgozott tankönyvek mellé audiovizuális szemléltető anyagokat is adtak. Ez utóbbiak a brit rádió és televízió társaságnál (a BBC-nél) készült tananyagok voltak, a nyilvánosan sugárzott műsorok felvételei alapján. Egyes tanfolyamokhoz a Nyílt Egyetem tanulmányi központja természet tudományi kísérleti eszközöket és számítógépet is kölcsönöz. Az eszközöket feladatlapok egészítik ki, ezeket folyamatosan kell kitölteni, és beküldeni a hálózat valamelyik tanulmányi központjához, ahonnan a tanulók azokat értékelve kapják vissza. A dolgozatok eredményét beszámítják a vizsgák eredményébe, amit egy konzultációs központban teljesítendő zárthelyi dolgozat alapján számítanak ki. A tanulás előrehaladásának ütemét mindenki maga határozhatja meg, de a folytatás csak akkor lehetséges, ha az előző szintet valaki eredményesen teljesítette. A Nyílt Egyetem sajátossága, hogy nem kötik a felvételt középiskolai végzettséghez, aki viszont e nélkül vállalja az egyetemi tanulmányokat, a maga felelősségére teszi. A tanulás befizetett költségeit nem térítik vissza, ha az illető időközben belátta, hogy nem képes a kívánt szintet elérni. Hogy ez mégse legyen számára teljesen reménytelen, a választott szak megkezdése előtt előkészítő tanfolyamon vehet részt, amely egyrészt alapozó jellegű, másrészt az önálló tanulás hatékony módszereit tanítja meg. A beiratkozottaknak kb. egyharmada középfokú előképzettség nélkül kezd meg tanulmányait, bízva abban, hogy a kiválasztott szakterületre irányuló érdeklődése segítheti őt. Hozzátehető persze, hogy ez a lehetőség csak az alsóbb szintű (BA vagy BSc fokú) egyetemi tanulmányokhoz van meg, a mesterszint (az MA vagy MSc) eléréséhez már nem.

(Az ismeretterjesztés elveinek kifejlődése Magyarországon) Amikor Széchenyi István több nyugat-európai ország felkeresése után hazatért, 1827-ben megalapította a Nemzeti Casinót, a társas élet szervezett formájaként. Meggyőződése volt, hogy a rendszeres véleménycsere hozzájárul az „elme csiszolásához”, és így az ország fokozatosan „a kiművelt emberfők” együttélésévé válhat. Könyveiben többször hivatkozott Anglia példájára, ahol a gazdasági élet és a művelődés összefügg egymással. Az európai felvilágosodás hatására a reformkor politikai mozgalmáiban résztvevők közül többen is kezdeményezték a tudományos ismeretek szélesebb körű terjesztését. 1841-ben a Pesti Hírlapban Almási Balogh Pál javasolta egy hasznos ismereteket terjesztő társaság megalapítását, hivatkozva a „Society for the Diffusion of Useful Knowledge” példájára, amely öt évvel korábban alakult meg Angliában. A felhívásához csatlakozók közreműködésével 1842-ben született meg a Magyar Iparegylet,

amely azonnal iskolát indított fiatalok és felnőttek számára. Az egyeslet vezetésében Almási Balogh Pálon kívül Bugát Pál, Fáy András, Kossuth Lajos és Vajda Péter vett részt. Kossuth kezdeményezésére 1847-ben műipari kiállítást is szerveztek.

Amikor 1841-ben megalakult a Természettudományi Társulat, elnöke, Bugát Pál programadó írásában megfogalmazta, olyan egyesületet alapítanak, amelynek „minden tagja tanul és tanít is egyszersmind”⁶. S amikor néhány évvel később meg kellett állapítania, hogy az utóbbi nem valósult meg, Bugát emlékeztette a tagságot arra, a társulat céljaként fogadta el: „minél nagyobb mértékben részeltetni hazánk fiait a természeti tudományok jótékonyágában”. Ezért tanfolyamokat kellene indítani, népszerűsítő könyveket adni ki és terjeszteni. Bár ekkor e feladatok megvalósítására bizottság alakult, Bugát jelentése „irattárba került, megvalósítására nem került sor”. A Társulat tevékenysége ezekben az években megmaradt a szakosztályokon belül elhangzó megbeszéléseknél, szélesebb körhöz nem jutott el. 1860-ban azután a Társulat első titkára, Szabó József ismét arra hívta fel a figyelmet, hogy a kutató munkára inkább a Tudományos Akadémia hivatott, a Természettudományi Társulatnak az eredmények népszerűsítése lenne a feladata. Ezért javasolta előadási ciklusok tartását „népszerű modorban a nagyközönség számára”. Felhívása ekkor mégsem valósult meg, évekkel később Stoczek József, a Társulat új elnöke kezdeményezte, hogy bizottság alakuljon a nyilvános előadások megtervezésére és megvalósítására. Ennek köszönhetően hangzottak el végül 1866 februárjában és márciusában az evangélikus egyház pesti székházának dísztermében az első ismeretterjesztő előadások „a nagyközönség jelenlétében”⁷. A három alkalommal tartott két-két előadásnak olyan sikere volt, hogy azokat meg kellett ismételni, és a Társulat létszáma 300 új taggal nőtt. 25 évnek kellett eltelnie tehát, hogy az eredeti cél, a tudományok népszerűsítése a gyakorlatban megkezdődjék. Ettől kezdve azonban már ezt a folyamatot nem lehetett megállítani.

A szóbeli ismeretterjesztést követte az írásbeli. Előzményeként említhető, hogy a Társulat a 19. század 60-as éveiben anyagi gondokkal küzdött. Than Károly, a Társulat elnöke összehívott egy szűk körű értekezletet, amely megfogalmazta, hogy a társulatnak „teljes elhatározottsággal a tudomány-terjesztés, megkedveltetés, egy szóval a népszerűsítés pályájára kell lépnie”⁸. A gyakorlati kivitelezéssel a társulat fiatal főtitkárát, az akkor még csak 30 éves Szily Kálmánt bízták meg, aki bécsi, zürichi, berlini és heidelbergi egyetemi tanulmányai után tért haza, és lett később a Műszaki Egyetem tanára, a matematikai és fizikai tanszék alapítója. Szily a társulat közlönyét ismeretterjesztő lappá alakította át, és az 1869-től kezdve Természettudományi Közlöny címmel jelent meg. (Ma „A természet világa” címmel jelenik meg.) Szily arra kérte a társulat tagjait, hogy közérdekű témákról közérthető cikkeket írjanak, mentesen az elvont, deduktív levezetésektől és a szűkebb kört érdeklő fejtegetésektől. Hangsúlyozta, hogy a népszerűsítés nem mehet a tudományos színvonal rovására, kell hozzá a tárgyilagosság, az óvatosság az új eredmények közlésében. A havonta megjelenő lapnak olyan sikere volt, hogy az első öt füzetet újra kellett nyomtatni, és az 1500-as példányszámot 2500-ra emelték. A lap hazai szerzőkön kívül fordításokat is közölt neves külföldi tudósok munkáiból. A lap kiadása mellett Szily javasolta egy könyvsorozat megjelentetését. Három év alatt nyolc kötetet adtak ki, s egymás után jelentek meg Darwin, Haeckel, Helmholtz, Humboldt, Wirchow írásai.

Szilynek érdeme volt a szóbeli ismeretterjesztés megújítása. Javasolta az alkalmilag szervezett előadások helyett az egymással összefüggő témájú sorozatok indítását, s kereste a lehetőséget arra, hogy ezek ne korlátozódjanak szűkebb területre, hanem mozgassák meg a társulat egész tagságát. E sorozatok tudományos értékét és elismertségét bizonyította, hogy az előadók közt a tudományos akadémia tagjai is felleptek, mint Eötvös Loránd, Lengyel Béla, Than Károly. Az előadások népszerűségét legjobban Hermann

Ottó növénytani és állattani témái fokozták, aki színesen, érdekes példákkal ismertette kutatási tapasztalatait. Az előadások anyagát füzetekben is kiadták, azok tehát hozzáférhetővé váltak azok számára is, akik nem tudtak megjelenni az előadásokon.

A természettudományi előadások sikere mellett volt azonban egy hiányosságuk: az előadások nagyrészt képzett emberekhez szóltak, megértésük bizonyos iskolázottságot feltételezett. Ezt a problémát akarta megoldani az elnökséghez 1899-ben benyújtott javaslat, hogy a népszerűsítést „egy fokkal lejjebb” szállva, elemi szinten is végezzék. A társulat alelnöke, Eötvös Loránd olyannyira támogatta, hogy maga is vállalt egy hat előadásból álló sorozatot munkások számára „A nehézségről és a földi mágneses erőről”. Mások is vállalkoztak ilyen előadásorozatokra, mint például Entz Géza (élettan), Lengyel Béla (vegytan), Kövesligethy Radó (csillagászat), Krenner József (ásványtan), Zemplén Győző (fizika).

1907-ben rendezték Pécsen a szabad tanítás országos kongresszusát. Itt már megjelentek a század elején megalakult Társadalomtudományi Társaság képviselői is, valamint olyan szervezetek (pl. szakszervezetek) küldöttei, amelyek a felnőttek iskolán kívüli képzésével foglalkoztak. A felszólalók hangsúlyozták, hogy a tanulás szükségességét úgy lehet felismertetni, ha a kínált ismeretek kapcsolatban állnak mindennapi életünkkel. A gyakorlatiasság azonban csak alap lehet, és mennél magasabb szintű az oktatás, annál inkább kell érzékeltetni az ismeretkörök összefüggéseit, amelyek azután elvezethetnek egy megalapozott világléphez, világnézethez. Tetszéssel fogadta a kongresszus Cholnoky Jenő egyetemi tanár fejtegetéseit a földrajzi műveltség szükségességéről, amely nélkülözhetetlen a külgazdaság fejlesztéséhez. Így érvelt: „Rendesen fogalmunk sincs arról, hogy melyik világrészben, melyik országban mit termelnek, és mire van szüksége az embereknek. De még csak azt sem tudjuk, hogy hol vannak civilizált viszonyok, hova lehet biztosan árut küldeni, hol miként kell kereskedelmi szerződéseket kötni.” Állítását egy példával bizonyította. Kecskemét környékéről ekkor már sok barackot szállítottak külföldre. Az egyik termelő azonban lekésett a szerződéskötésről, és a barackját nem tudta értékesíteni. Gondolt egyet, befőzte az egész termést, és lett 200 üveg finom lekvárja. Megkérte az egyik ismerősét, aki egy szállítmányt küldött ki Hollandiába, hogy mellékeljen hozzá két üveg lekvárt mintának. A kísérő levelében írja meg az árut fogadó kereskedőnek, hogy ha megfelel neki a lekvár minősége és a javasolt ára, akkor nagyobb mennyiséget is tud küldeni. Nemsokára megérkezett a válasz Hollandiából: az áru minősége jó, a kért ár elfogadható, s ha tényleg sok van belőle, küldjön a termelő egy hajórakománnyal. Cholnoky hozzátette a történethez: „A mi lekváros emberünk majd hanyatt esett ijedtében, de hát a kecskeméti emberben van vállalkozó szellem... a következő évben kiküldötte a hajórakomány baracklekvárt, s csinált olyan üzletet, amilyent még barackkal sohasem csináltak Magyarországon.” Ezzel a példával Cholnoky levonta a következtetést: „Hazánk gazdasági föllendülése a lehetetlenségek közé tartozik, ha népünk nem ismeri a nagyvilágot. Különösen most, amikor a gazdasági különválás felé törekszünk, s magunknak kell be rendezkedni kivitelre és behozatalra.”⁹⁹

Mínta csak ezt a gondolatot akarta volna kiegészíteni Domanovszky Sándor művelődéstörténész, aki szerint hazánk történelmét mindig más európai országok történelmével szoros összefüggésben kell tanítani, mert országunk része a nagyvilágnak, és ezért saját történelmünket sem lehet megérteni, ha a körülöttünk lévő egészről semmit sem tudunk. A gyakorlatiasság igénye még olyan előadásokban is megjelent, amelyeknek a tárgya látszólag távol állt a gyakorlati élettől. Lyka Károly művészettörténész arról beszélt, hogy kétféle viszonyulást látunk társadalmunkban a művészethez. A képzetlenek egyáltalán nem ismerik, az el sem jut hozzájuk. A képzetebbek már ismerik, de nem értik igazán. Sokszor mennek el kiállításokra, esetleg olvasnak is művészeti tárgyú könyveket, hallgat-

nak ilyen előadásokat, ám ha megnézzük, mi van gondolkodásukban a művészetről, akkor ott „megdöbbenő ürességet” találunk. Ismernek sok adatot a művészekről, műveikről, stílusokról, irányzatokról, de egyáltalán nincs művészeti látásmódjuk, fejlett ízlésük. A kiállítások megnyitóján megjelenők gyakran divatos, de mégis ízléstelen ruhákban vannak, az otthonuk is ízléstelenül van berendezve. Az úgynevezett elitnek sincs tehát művészeti műveltsége.

Lyka szerint baj, hogy művészettörténetet tanítunk, ahelyett, hogy látni tanítanánk, azzal a céllal, hogy az emberek képesek legyenek a valóságot esztétikai minőségében felfogni. Ehhez meg kellene tanulniuk a dolgokat megfigyelni, értékelni, tehát a művészetre vonatkozó adatok helyett személyes tapasztalatokat kell szerezni a környezetükről. Lyka úgy vélte, a művészeti nevelésnek nem a műalkotásokból kell kiindulnia, különösen nem azok körében, akiknek még semmiféle tájékozottságuk sincs a művészetről. A kiindulás mindig a közvetlen napi környezet legyen. „Ez valós kincstár annak bemutatására, hogy bizonyos anyagok, s bizonyos technikák már maguk is rákényszerítették a mestereket bizonyos formákra. Egy asztal vászontakarója, egy zsebkendő vagy bármelyikünk ruhája is célszerű példa annak bemutatására, hogy a szövött ruhát be kell szegni, mert különben fészélnék indul.”¹⁰ Ez magától értetődő tapasztalat az emberek számára. Ugyanezt látjuk a szőnyegeknel is, a kilógó szalakat rojtokba kötik. A szobák falai is szegélyezve vannak, bár itt a szegélynek már díszítő szerepe is van. Mégis kimondhatjuk, a szegély praktikus használat mellett arra is szolgál, hogy valamit körülhatároljon, egy teret egységbe foglaljon. Ebből következik, hogy a festmények képerete ugyanezt a funkciót tölti be. A keret kiemeli a benne lévő a másféle valóságból, hogy jelezze, itt a környezettől eltérő, más minőség kezdődik.

Lyka előadásában elmondta, ezt a gondolatsort kipróbálta a munkások között, és igen jól el tudott velük beszélgetni a szobrászatról is, mert itt a kiindulás az anyag lehet. Feltehetjük ugyanis a kérdést: mi a különbség egy agyagszobor és egy kőszobor között? Nyilván egészen más a megmunkálás lehetősége, hiszen az előbbi lágyabb, az utóbbi keményebb. Ez a különbség érthető lesz minden ember számára. „Alig van technika – mondta Lyka – amely ne szolgáltatna anyagot ilyen levezetésre.”¹¹ A körülöttünk lévő természet jelenségei, az anyag, a forma, a szerkezet mind alkalmas arra, hogy „vérünkkel váljék a stílus érzése”, és ezen az úton eljutunk a művészethez, eredményeinek a megértéséhez. Ha ezt az utat járjuk be, az emberek megszokják, hogy a gyakorlati életet is ezzel a szemmel nézzék. Ha viszont nem kapnak ilyen bevezetést az esztétikába, akkor a sok tárlat sem fog segíteni a közműveltség fejlesztésében.

Volt ennek a kongresszusnak egy közvetlenül módszertani előadása is, ezt Pikler Gyula, jogtudós tartotta. (Mellesleg szociológus és pszichológus is volt!) „A szabadtanítás tárgyai és módszerei” című előadása három alapelv alkalmazásáról szólt.¹² Az első a „köznapiság elve”, vagyis az, hogy a tudományos igazságok érvényét a mindennapi életben kell feltüntetni, mégpedig azok életében, akikhez szólunk. Ezt nemcsak azért kell megtennünk, mert a tudomány túl nehéz és elvont, hanem azért is, mert a lényege, hogy összeköti a köznapokkal az „idegenebb” dolgokat. A műveltség ott kezdődik, amikor a köznapi dolgokat képesek leszünk nagyobb tudással nézni. Ezért kell „minden idegenszerűből eltávolítani a rendkívüliséget, s minden köznapiiba bevinni a tudományt”. A második elv a „műveltség elve”, amely szerint soha semmi speciális kérdéstről ne tanítsunk ...anélkül, hogy a legmagasabb, általánosabb elvekig el ne mennénk”. Ez részint azt jelenti, hogy a speciálisat csak az általánosabb műveltség részeként, azzal egységben lehet megérteni és megértetni, részint pedig azt, hogy meg kell tanulnunk a köznapi életet is a tudományos ismeretek birtokában nézni, egy általánosabb nézetrendszerrel szemlélni. Ha egyszer ugyanis felfogtunk egy ál-

talánosabb elvet, azt már nem fogjuk elfelejteni. Pikler hangsúlyozta, csak az általánosabb elvek készítetnek bennünket további tájékozódásra. A harmadik elv a „hatalom elve”, amely szerint soha semmit se tanítsunk anélkül, hogy be ne mutatnánk, mire való, hogyan lehet a gyakorlatban felhasználni. Mégpedig nemcsak a jelenben, hanem a résztvevők képzeletének megmozgatásával érzékeltetve a jövő lehetőségeit.

Módszertani tanulságokat adott Pályi Sándor előadása is „a szabadtanítás szervezetéről”. A legfontosabb szerinte az, hogy a témaválasztás mindig a résztvevők szükségleteinek megfelelően történjék, sőt – amennyire csak lehetséges – velük együtt válasszuk ki, miről szóljanak az előadásaink. „Az előadó legyen képes tárgyat úgy kifejtetni, hogy a legkevésbé képzett is megértse, s a legműveltebbnek az érdeklődését is lekösse, anélkül, hogy előadásának színvonalát leszállítaná.”¹³ Érdeklődést úgy lehet felkelteni, ha a tapasztalatokra építünk, és azokból jutunk el a tudományos gondolkodásig. Alkalmazkodni kell tehát a hallgatóság színvonalához, figyelembe véve, hogy mit tudnak már az adott tárgyról. S ha nemcsak ismereteket akarunk adni, hanem a gondolkodásukra is hatni akarunk, akkor ne egyes előadásokat tartsunk, hanem hosszabb sorozatokat hirdessünk. Vegyük figyelembe azt is, hogy a tanítás csak akkor lesz eredményes, ha az előadások kapcsolódnak a könyvtárhoz, az előadók tájékoztatást adnak a témájukhoz kapcsolódó olvasmányokról. Így az előadás bevezetés a további önképzéshez, és ez kulcsa lesz annak, hogy az ismeretszerzés tartós folyamattá váljék. Ezt a megállapítást erősítette meg Ferenczi Zoltánnak, a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatójának a felszólalása: „könyvtár nélkül az iskola utáni oktatásnak nem lehet sem teljessége, sem állandósága... A főnötteknek tartott tanfolyamokból is csak nagyon sovány és lenge eredmény várható, ha nem fejt ki, és nem erősíti meg őket a személyes olvasmány.”¹⁴

Az ismeretterjesztés magyarországi múltja már ezekben az évtizedekben is tartalmazta mindazt az elvi, módszertani tanulságot, amit ma is érdemes lenne alkalmazni. A 20. század későbbi gyakorlata azonban szolgált negatív tanulsággal is, paradox módon ez akkor jelent meg, amikor az ismeretterjesztés látszólag hatalmas eredményeket ért el. Az államszocialista alapokon kialakult művelődéspolitikai szó szerint vette a felvilágosodásnak azt az örökségét, mely szerint a kultúrát és azon belül a tudományokat közkinccsé kell tenni. Ennek érdekében még a munkahelyeken is szervezett előadásokat a munkaidő eltelte után. Bár nem volt a részvétel kötelező, de feltétlenül ajánlott, ezért el lehetett érni, hogy ezek látogatók legyenek. A mennyiségi eredmények hajszolása azonban elfedte azt a szükségletet, hogy az előadások a tényleges érdeklődésre és az embereket közvetlenül foglalkoztató problémákra épüljenek, s hogy figyelemmel legyenek a műveltségi szint alakulására, a már meglévő tudás és az ajánlott ismeretek kapcsolására. A valóban növekvő statisztikai adatok mögött ezért lehetetlen volt felismerni, fejlődött-e az emberek tudása, gondolkodása. Amikor később megszűnt a mennyiségi eredmények és a siker azonosítása, kiderült, valójában csekély a tudomány iránti érdeklődés a társadalom egészében.

A politikai rendszerváltás után még jobban visszaesett a szóbeli ismeretterjesztés, és inkább csak a szabadegyetemi, nyári egyetemi formában élt tovább, kivéve egyes nép-főiskolai egyesületek előadás-sorozatát, amelyek nemcsak az értelmiségi közönséget vonzották. Megemlíthető azonban, hogy a nálunk szervezett szabadegyetemi előadások – a nagy-britanniai Nyílt Egyetemmel szemben – sohasem adtak látogatóiknak felsőfokú végzettséget, mindig megmaradtak a témák szakszerű kifejtésénél és a hallgatóságtól elvárt passzív jelenléténél. Igaz, nálunk viszont létezik az egyetemek néhány szakján „levelező tagozat”, amely lehetőséget ad a munka melletti végzettség megszerzésére. Hozzátehető azonban, hogy ez csak szűk körre hat, míg a távoktatással dolgozó Nyílt Egyetem tömeghatású. Paradox módon ez mégis képes személyre szabott oktatást adni

az egyéni teljesítmények folyamatos értékelésével. Ilyen gyakorlat még a „levelező tagozatos” oktatásban sincs, ott a teljesítmények értékelése a vizsgákra korlátozódik. Ezért lényegében csak a nappali tagozatos oktatás megfelelője.

Nem mellőzhető persze, hogy a tudományos ismeretterjesztés írásbeli formái szélesebb körhöz jutnak el, mint az egészségügyi felvilágosító cikkek különböző lapokban, egyes kiadók könyvei és az Élet és Tudomány c. hetilap színvonalas írásai. A rendszerváltás után azonban ezek mennyisége és hatása is beszűkült, alighanem az anyagi feltételek elégtelensége miatt.

(Az ismeretterjesztés hatékonyságát akadályozó problémák) Az ismeretterjesztésről kialakult felfogások történelmi fejlődését áttekintve megállapítható, noha sok lényeges követelményt felismertek már elődeink, ezek nagy része azonban máig sem érvényesül a gyakorlatban. Érdemes megfontolni, miért. Mi akadályozza, hogy a nagyobb hatékonyság érdekében megvalósítandó elveket a gyakorlatban figyelembe vegyék?

Elsőként alighanem az a meggyőződés említhető meg, mely szerint a feladat nem több mint a tudományok eredményeinek közlése a nyilvánosság számára. Ezekben adva vannak olyan információk, amelyekről feltételezhető, hogy érdekesek lehetnek a szakmán kívül állók számára is. Meg kell tehát teremteni azokat az alkalmakat, amelyekben az ilyen ismeretek átadhatók, előadás vagy írásos közlemény formájában. S ha elérhető, hogy legyenek hozzá átvevők (előadások hallgatói, ismeretterjesztő cikkek, könyvek olvasói), akkor e folyamat lényegében lezárulhat. Az átadott információk hatásával nem kell foglalkozni, már csak a befogadók nagy differenciáltsága miatt sem. A hatás nem az ismeretek terjesztőire tartozik. Legfeljebb annyiban, hogy sikerült-e az érdeklődést lekötöni, a figyelmet fenntartani.

Problémaként merülhet fel persze már az is, hogy miként lehet rávenni a tudomány világán kívül állókat arra, hogy egyáltalán részt vegyenek ilyen alkalmakon? Csak a magasabb előképzettségűektől várható ilyen érdeklődés? S még közöttük is inkább csak azoktól, akik valamilyen kapcsolatban állnak már a kínált információk területével? Mások érdektelensége már csak azért is bizonytalan értékű lesz, mert ha sikerül is rávenni őket a jelenlétre egy előadáson, aligha fogják megérteni, amit hallanak, hiszen a szakterület fogalmi idegenek számukra. Beleütközünk itt abba a problémába, hogy mennyire lehet egy tudományos témát annyira leegyszerűsíteni a laikusok számára, hogy annak nyelvi készlete, problematikája könnyen követhető legyen? A népszerűsítés veszélye, hogy a figyelem lekötésére tett kísérletek a közlés tudományosságát tüntetik el, mert ismeretterjesztés ürügyén szórakoztató produkció lesz belőlük. Az ilyen „eredménynek” semmiféle művelődési értéke sem lehet, még ha a jelenlévők azt érdekesnek is találják. Hatásvizsgáló kutatások bizonyították, hogy gyakran előfordul, egyesek ugyan jól megjegyzik az előadáson elhangzott példákat, de azt már nem értik meg, hogy ezek milyen tanulsággal szolgáltak, azaz a tudományos gondolkodás mit bizonyított velük.¹⁵

Alapjában véve az elméleti tudás és a gyakorlatias gondolkodás közti távolság okozza, hogy sokan egyáltalán nem érdeklődnek a tudományok iránt. A tapasztalati szinten megrekedők egyrészt idegenkednek minden elvontságtól, amelynek nem ismerik fel az értékét, másrészt fölöslegesnek tartják azt a körülményességet, amellyel az elmélet vizsgálja az egyes jelenségek bonyolult összetevőit, meghatározottságuk sokféle kiterjedő összefüggéseit. A gyakorlati emberek problémáikra közvetlenül alkalmazható, egyszerű megoldásokat várnak, nem értik, miért kell annyi mindent figyelembe venni ilyenkor. Az sem világos számukra, hogy miért lehet valamit megfelelőnek tartani egyes helyzetekben, és alkalmatlannak vélni más körülmények között. Ezért kérdéses, alkalmazhatja-e az ismeretterjesztés a Pikler Gyula előadásában javasolt módszertani struktúrát, már csak

azért is, mert nehéz eldönteni, kinek a tapasztalatából lehet elindulni, és ha ezt valamilyen tipikus tapasztalat kiválasztásával el is lehet dönteni, lesz-e elég türelmük az alapos elméleti fejtegetések befogadására azoknak, akik egy probléma megoldásában érdekeltek.

Másik alapvető ellentét az elméleti és a gyakorlati gondolkodás közt abban van, hogy az első mindig speciális, tehát a valóság egyetlen problémakörének vonatkozásait elemző, a második pedig összetett. Ebből következik, hogy az elmélettel kínált magyarázatok a tapasztalati valóságnak és a problematikus helyzeteknek egyoldalú értelmezését adják, ami tovább erősíti a tudományoktól idegenkedők értetlenségét és közömbösségét. Az ismeretterjesztés képes lenne segíteni ezen, ha a komplexitás érdekében egyszerre több szakterület képviselőit szólaltatná meg, de ennek megszervezése többnyire meghaladja az ismeretterjesztést szervezők lehetőségeit, és inkább csak a szabadegyetemen fordulhat elő. (Ám még ott is kényelmetlennek látszik, hiszen nehéz egyeztetni a meghívandók idejét, nem is szólva arról, hogy a véleménycseréjük közben bizonytalan, sikerül-e szintetizálni a különböző irányból érkező megközelítéseket.)

Harmadik probléma az, hogy az ismeretterjesztés gyakorlata szívesen marad meg az egyedi alkalmak meghirdetésénél, mert bizonytalan abban, lesz-e elég jelentkező egy előadás-sorozatra, s ha igen, kitart-e az érdeklődésük a sorozat végéig? S ha mégis vállalkozik egy sorozat indítására, akkor is megtörténhet, hogy a sorozatot alkotó részek egymástól teljesen elkülönülnek, a korábban elhangzottakra nem építenek, az azokon elért hatást nem viszik tovább. Ez azért történik meg, mert az ismeretek átadói csak a közlést tartják fontosnak, azt már nem, hogy annak hatására hogyan is alakul a befogadók gondolkodása. Nem véletlen, hogy az előadók többsége nem is gondol arra, hogy amit elmondott, annak legyen valamilyen folytatása, például azzal, hogy az előadásának hallgatói olvasmányokkal egészítsék ki, amit hallottak. Azaz elindulhasson valamilyen önképző folyamat az ismeretterjesztő rendezvény hatására. Valószínű persze, hogy ilyen aktivitás csak a magasabb képzettségűektől várható, és azok közt is csak azoktól, akik már jártasak valamilyenre az adott témakör megismerésében. (Ilyen magatartás tapasztalható olyan szakkörök tagjainál, mint a csillagászati, ásványgyűjtő, numizmatikai, honismereti stb. körök működésében.) Minthogy az így kialakuló további tájékozódás újabb kérdéseket vethet fel, elképzelhető, hogy ezek tisztázására érdemes újabb ismeretterjesztő előadást, helyesebben konzultációt szervezni. Ismeretterjesztésünk gyakorlatából azonban teljesen hiányzik ennek a lehetőségnek a tudatosulása. Feltételezhetően azért, mert az ismeretek átvevőit pusztán passzív jelenlétükben igénylik az ismeretterjesztő alkalmak szervezői, számukra az a fontos, hogy a látogatottság biztosítva legyen. Ezt aránylag könnyű elérni a magasabb képzettségűek mozgósításával, lehetetlennek látszik az alacsonyabb képzettségűeknél. Ami azt is jelenti, hogy az ismeretterjesztésnek le kell mondania arról, hogy a társadalom egészét átfogja, a tudományokat – Bessenyei szavaival – „közönségesse” tegye.

Ha mégis próbálkozná a megközelítésükkel, akkor először is tisztázni kellene, hogy milyen ismeretszükségletek találhatók az életvilágukban, s mik azok a problémák, amelyeknek a megoldása érdekeltté tehetné őket bizonyos ismeretek átvételében. Nem annyira a tudományokat kellene tehát népszerűsíteni, hanem az élettapasztalatokhoz kapcsolódó gondolkodás felületességét a tudományok segítségével eltüntetni. Ehhez változtatni kellene az ismeretek szokványos átadását: az egyirányú kommunikáció helyett, ami az ismeretterjesztő előadásokat, cikkeket, könyveket és filmeket jellemzi, a párbeszédet kellene előnyben részesíteni. Vagyis olyan kis létszámú csoportokban lezajló beszélgetéseket kezdeményezni, ahol egyaránt vesz részt a művelődni akarók tapasztalata, problémadata, véleménye és a szakértő(k) magyarázata. Tény, hogy ilyet ma nálunk legfeljebb egy hosszabb folyamat (előadás-sorozat, tanfolyam) közben lehet megvalósítani, önálló

programként aligha. Amikor a múlt század 70-es éveiben a budapesti Kossuth Klub szabadegyeteme meghirdette „a szellemi munka technikája” c. témakört, a jelentkezők nagy többsége előadásokat várt, s amikor megtudta, hogy csak csoportos beszélgetések lesznek, amelyeken nekik aktívan kell részt venniük, a résztvevők száma hamar negyedére fogyott. S még ők sem értették, hogy a választott témát, amiről a csoport majd elemző módon beszélgetni fog, miért nekik kell meghatározniuk. Az egyik csoportban többen is megfogalmazták, a vezető szakember mondja meg, miről beszéljenek, mert ő ért hozzá, ők ebben tanácstalanok. Csak nehezen tudatosult, hogy a „tananyag” saját életük tapasztalati világa lesz, azaz olyan témát kell választaniuk, amit mindannyian jól ismernek, ennek ellenére mégis van benne tisztázandó rész. Valójában itt a franciáknál sikerrel alkalmazott „elme-edző” módszer hazai kipróbálásáról volt szó, amit addig nálunk senki sem ismert, és nem vitt át a gyakorlatba. Ezt az első próbálkozást nem is követte akkor folytatás, mint ha a szervezői és alkalmazói belátták volna, az „ismeretterjesztés” intenzív gyakorlatára nálunk nincs fogadókészség.

(Egy módszer, amit érdemes lenne kipróbálni) A francia *Peuple et Culture* (Nép és kultúra) nevű egyesületnél kifejlesztett módszer, az „entrainment mental” a következő feltevézésekből indul ki: a legtöbb ember tapasztalatait nem tudja elemezni, rendszerezni, értelmezni; noha ma már sok tájékozódási lehetőségünk van, sokan nem képesek megállapítani, hogy az információkból mi a lényeges, mit hogyan lehet belőle feldolgozni, arról nem is szólva, hogy nem tudják eldönteni, helyesen tájékoztatták-e őket; a tapasztalatok kicseréléséhez, összehasonlításához és értékeléséhez pedig fejlett kifejező készség kell, de sokan nem képesek magukat szóban és írásban világosan kifejezni.¹⁶ Az elme-edzés ezen akar segíteni egy három szakaszra osztott gyakorlati folyamattal. Az összejöveleket első szakaszában tisztázni kell, hogy mit jelent a kiválasztott téma valójában, a résztvevők mit tudnak róla, milyen tapasztalataik vannak. Tobias Brocher szerint az együttműködés sikere érdekében ezzel együtt azt is meg kell beszélni, hogy a csoport tagjai hogyan tudják tisztázni kapcsolatukat az egyéni sajátosságok és különbségek viszonylatában.¹⁷ Az anyagra vonatkozó megbeszélés és a személyi kapcsolatok feltárása szükségképp „egymásba fonódik”, csak így érhető el ugyanis, hogy a tudás elmélyítése viselkedésváltozással párosuljon. Ebben nemcsak a racionális, hanem az affektív folyamatok is jelentősek.

A második szakaszban „az anyag történeti vonatkozásait, majd az okok és következmények kategóriáiba való besorolását kell elvégezni”. Minthogy az összehasonlításnak és különbségtevésnek a csoporttagok kapcsolataiban is le kell játszódnia, ez egymás megértését is elmélyíti, és segíti az asszociatív gondolkodást. Most tulajdonképp az adott téma összefüggéseinek alapos elemzése történik meg a jelenségkör törvényszerűségeivel együtt. A harmadik szakasz arra keres választ: „hogyan lehet egy rejtett célt valóra váltani?” És hogyan tudják a csoport tagjai korábbi identitásukat megváltoztatni, hogy az megfelelően ennek a tevékenységnek?

Felismerhető a hasonlóság az elme-edző módszer és a Pikler Gyula előadásában felvázolt struktúra között: mindegyikben a tapasztalati valóság elméleti felbontása és új-jáalakítása a cél, azzal az eltéréssel, hogy az elmeedzés a feladatsort a csoportdinamika folyamatával köti össze. Azaz nem elégszik meg az ismeretek elmélyítésével, mert a magatartás változtatását is szükségesnek tartja. Valójában persze ez arra figyelmeztet, hogy az ismeretterjesztésnek ki kell lépnie hagyományos egyoldalúságából, az információk átvételén túl az emberek gondolkodás módját is meg kell változtatni ahhoz, hogy az ismeretek feldolgozása, elsajátítása eredményes legyen. Ehhez meg kell változtatni azt a „munkamegosztást”, amelyben csak az információk átadói lehetnek aktívak, a befogadói

pedig kénytelenek ehhez alkalmazkodni. A változást jelzi, hogy az „elme-edzés” épít a beszélgetésre, a vitára, és a résztvevőknek már a munka első szakaszában a választott témáról cikket kell írniuk, kis előadást kell tartaniuk, majd ugyanezt meg kell ismételniük a folyamat utolsó szakaszában. Ez utóbbit pedig meg kell előznie annak, hogy a témára vonatkozó olvasmányokkal egészítsék ki a csoportos megbeszélés eredményeit.¹⁸ Mindez bizonyítja, hogy a gondolkodás megváltoztatása az önállóság fejlesztésére irányul.

E módszer részletes bemutatásával talán érzékeltethető az a fordulat, amit a modern felnőttképzés elmélete a „résztvevő-központúság” fogalmával fejez ki, utalva arra, hogy az eredményesség érdekében tudomásul kell venni, az ismeretek átvevői éppolyan fontosak, mint az átadói, feltételezve, hogy az ismeretterjesztés a közműveltség fejlesztését akarja szolgálni. Azt, hogy időszerű vele foglalkozni, Merlin Donald megállapítása igazolhatja, amely az emberi gondolkodás történelmi fejlődéséről szól.¹⁹ Szerinte a természeti létben élő előembernek epizodikus tudata volt, azaz csak az adott helyzetre volt képes reflektálni. Ezt követte a mimikus tudat, ami gesztusokkal és arckifejezéssel végzett kommunikáció volt. A homo sapiens már tudott beszélni, eseményeket elmondani, ez volt a mitikus tudat kora. A modern társadalmakban terjedt el a teoretikus tudat, amely elvonatkoztatásokkal él, tehát átlépi a konkrétság fokát, és elvontan is tud gondolkodni. Bár ez a fejlettségi fok több évezred óta létezik, még ma sem jellemző minden emberre, jóllehet az alapjait a kötelező iskolai oktatás tanítja. Ez az elmaradottság teszi érthetővé, hogy miért idegen még ma is sok ember számára az a kultúra, amely absztrahál a művészetben, a tudományban, a filozófiában. Ők jobbra megmaradnak a mitikus tudat keretei között.

JEGYZETEK

- 1 Morus T.: *Utópia*. Officina, é. n. 41. o.
- 2 Bessenyei Gy.: *Válogatott írásai*. Magyar Helikon, 1961, 67. o.
- 3 Tuckett, A.: *Nagybritannia felnőttoktatása*. Felnőttoktatási és képzési lexikon. Magyar Pedagógiai Társaság, OKI Kiadó, Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 2002, 384–386. o.
- 4 Kelly Th.: *A History of Adult Education in Great Britain*. Liverpool University Press, 1970.
- 5 Novák J.: *A magyar népművelés története 1772–1919 között*. Tankönyvkiadó, 1962.
- 6 Gombocz E.: *A királyi magyar Természettudományi Társulat története, 1841–1941*. 16. o.
- 7 Az ekkor megtartott előadások: Stoczek József: „A villanydelejesség eróművi hatása”, Parragh Gedeon: „A fényképezés magnesium világításnál”, Szabó József: „Az égből hulló kövek”, Nendtvich Károly: „A legnagyobb hideg előállításának módjai”, Than Károly: „A légne-mű testek égési tünetényei”, Vámbéry Ármín: „A mohamedán nőkről Perzsiában, Török- és Tatárországban”.
- 8 Gombocz E.: i. m. 17. o.
- 9 *A szabad tanítás Pécssett tartott Magyar Országos Kongresszusának naplója*. Szerk.: Pályi S. – Vörösváy F. Franklin Társaság, Budapest, 1908. Reprint kiadás: *Dialog Campus*, Budapest–Pécs, 1997, 90. o.
- 10 Uo. 471. o.
- 11 Uo. 473. o.
- 12 Uo. 59–61. o.
- 13 Uo. 98. o.
- 14 Uo. 352. o.
- 15 Szewczuk, W.: *A művelődési anyagok recepciója*. In: *A felnőttnevelés és népművelés pszichológiai és andragógiai kérdései*. Szerk.: Durkó M. Tankönyvkiadó, 1974, 240–261. o.
- 16 Lengrand, P.: *Az elme edzése*. In: *Szöveggyűjtemény a népművelélmélet tanulmányozásához*. Szerk.: Maróti A. Tankönyvkiadó, 1968.
- 17 Brocher, T.: *Csoportdinamika és felnőttoktatás*. Tankönyvkiadó, 1975, 100–101. o.
- 18 Maróti A.: *Módszertan a felnőttek képzéséhez és tájékoztatásához*. Táncsics Kiadó, 1980, 117. o.
- 19 Donald, M.: *Az emberi gondolkodás eredete*. Osiris Kiadó, 2001, V–VIII. fejezet.

Magányos kultúra – magányos pénz

Egy percig sem szeretném rejtteni, hogy a fenti cím ötlete David Riesman „A Magányos tömeg” című munkájától származik. Mert mi is a magány? Olyan állapot, amikor a létező úgy válik el a háttérétől, hogy közben a kontextus része marad. Az ilyen elválás magában hordja a visszatérés kényszerét – ez a magányérzet – és lehetőségét. Például magányos az a gyermek, aki idő előtt szakadt el édesanyjától. A magány megoldható probléma. Ami pedig a kultúra és a pénz „magányát” illeti, mindössze arról van szó, hogy a kultúrának nincs pénze és a pénznek nincs kultúrája.

(A szerző mottója)

(Bevezetés) Valami baj van a kultúrával. Európában a kultúrát a közfelfogás a szabadidős tevékenységek közé sorolja. Sőt, luxusnak, fogyasztásnak, élvezetnek, szórakozásnak, kikapcsolódásnak, unaloműzésnek, szakmának, piaci árunak stb. tekinti. Alig vannak olyanok, akik létfontosságú és kemény munkának minősítik. Máig sem tudom, honnan erednek ezek a redukcionista hiedelmek, hacsak nem onnan, hogy a pihenőnapot az első kultúrák a legszorosabban összekötötték a kultúrateremtő vallási kultusszal (érdekes tény, de nem kuriózum, hogy az oroszok a vasárnapot a „föltámadás” szóval nevezték el). A kultúra napjainkra amolyan élvezetes jószággá lett, amit nem engedhet meg magának mindenki.

Ez a felfogás tükröződik a kultúra támogatásában. Beleértve a finanszírozását is. A modernitás előtti társadalmakban e szemlélet úgy érvényesült, hogy a kultúrát a szabadidővel rendelkező és nem a munkából élő rétegek sajátították ki. A nagy francia forradalom előtt az európai társadalmakra úgy tekintettek, mint amelyekben voltak élvezők és dolgozók. A kultúra szembekerült a munkával. Ezt a felosztást megörökölte a modernitás is. A kultúra ma éppen olyan alternatívája a munkának, mint a dologidőnek. Vagy szabadidő és kultúra, vagy munka és rabság. *Érdeemes leszögezni már a dolgozatunk elején, hogy minden, amit csinálunk kultúra. Így igen nagy bajba kerül az, aki például a kultúra-gazdaságtant definiálni szeretné. Szigorúan véve a kultúra-gazdaságtan és a közgazdaságtudomány mind logikai, mind empirikus terjedelmében egybeesik. Ez lehet fölháborító megállapítás, de alig vitatható. Illetve, ahol a kultúra-gazdaságtanon az általános gazdaságtudományok egy fejezetét értik, ott óhatatlanul egy leszűkített kultúra-fogalommal dolgoznak.*

A fentiek egyelőre csak durva leegyszerűsítések. De mielőtt tovább haladnánk, említést érdemel, hogy ezt az elterjedt redukcionista álláspontot – illetve annak egy gyenge változatát – adta közre a néhai Scitovsky Tibor is, a magyar származású USA-beli közgazdász „Az örömtelen gazdaság” című világhírű könyvében. Mégis ez a mű a múlt század végén a világ első száz legolvasottabb könyve között szerepelt (Scitovsky 1976).

A szerző mondanivalója nagyon röviden az alább következő állításokban foglalható össze. A kultúra mindössze csak egy unaloműző foglalatosság. Semmi köze a termeléshez. Mindazonáltal érdemes és tanácsos foglalkozni vele, mert színesíti az életet és megóv az unalomtól. Megdöbbentő ebben a teóriában az, hogy művelt alkotója – Scitovsky minden tekintetben a kultúremberek közé tartozott – tökéletesen tisztában volt az értékes

népművészet létezésével. A népművészetet viszont nemcsak a meleg, otthonos „Székely fonóban” űzik, hanem a piacra is kiviszik, ahol becses áruként kel el. Mármost akkor a kézi fonó-szövő háziasszony vagy a fonó-szövő mester nem alkotó művész, ámde a vevő már igen? A kérdés is abszurd.

Maradjunk még egy pillanatra a bennünket is nagyon érdeklő népművészetnél! A földműves nehéz életét a változó évszakok és a falusi közösség határozták meg. A parasztember többet alkotott és műélt a paraszti életben viszonylagos pihenést biztosító télen és csoportosan, mint a munkával agyonterhelt nyáron és magányosan. Közhely, hogy a pihenés mindig a fárasztó munka alternatívája. Akinek sokat kell állnia kimerítő munkája alatt, az vagy ülve, vagy fekvé pihen, aki ellenben sokat kényszerül ülni a munkahelyén, az a dinamikus mozgásban piheni ki magát. Aki rendszeresen az anyaggal dolgozik, az elvont gondolatok révén szabadítja föl magát a mentális és a társadalmi sztereotípiák rabsága alól. De hogyan jöttek létre az embert maga alá gyűrő mentális, társadalmi és majdan technikai sztereotípiák? Erre a kérdésre az alábbiakban különös figyelmet kell fordítanunk. Annál is inkább, mert itt bukkanunk rá ismételt az európai fejlődés fönt említett figyelemreméltó kettősségére.

(*A modern munka születése*) Lewis Mumford alapvető technikatörténeti művében mesterialien megvilágítja a munka történelmi gyökereit és születését. Szerinte a munka és a gép ikertestvérek. Ez már az ókori rabszolgára is igaz. Gondoljunk csak az antik hajókon evező szerencsétlenekre. Ami pedig a feudalizmust illeti, azokban az időkben mind a premodern munkát, mint a premodern gépeket a kolostorokban meghonosított mechanikus óraszerkezetek segítették létre akkor, amikor már nem bizonyultak elegendőnek az időjárás viszontagságainak kiszolgáltatott víz- és napórák. Mind a gép, mind a munka eredetileg ritmikus, idő- és térintervallumokhoz kötött mozgásokból áll. Fejlődésükben először az ember közelítette a gépet, majd a gép közelítette az embert (Mumford 1934). „A római gályákon üléseikhez láncoltan dolgozó rabszolgák, akik egy meghatározott limitált mechanikus mozdulaton kívül minden más mozdulatra képtelenek voltak, vagy a macedón falanx rendje, felvonulása és támadásmódja mind gépies jelenségek. [...] Ezen emberek mind isten teremtette gépeknek tekintették a testüket. De zajlott az ellenkező folyamat is: az emberi készségek mechanizálása, amely a mechanikus gépi utánzás útját készítette elő.” (Mumford, *ibid.* 41. o.)

A gépi civilizáció rohamos fejlődése ellenben egy hosszú időszakra megpecsételte a kultúra és a munka alternatív viszonyát annyiban, amennyiben az ikrek már nem csak elváltak egymástól, hanem egymás ellentéteivé, helyenként ádáz ellenségeivé váltak. Ez lett a gépi civilizációban élre tört, művelt Nyugat először diadalmát, utóbb a ma már bejósolható katasztrófáját előre vetítő fejlemény. *Mind a kultúra, mind a munka fogalma beszűkült.* Ennek következtében a kultúremler és a robotoló ember élesen szembekerültek egymással. *Két kollektív magány született: az uralkodó körök és a dolgozó rétegek kölcsönösen magukra maradtak.* A köztük kibontakozott ádáz küzdelem előszörre még fölemelte, de utána már letaszította kontinensünket.

A csúcs- és a fordulópontot az első világháború eseményei jelentették. Igaz, hogy az Újvilág megkísérelte a munka fogalmának és gyakorlatának kiterjesztését arra, amit reduktív értelemben kultúrának neveztek. (Lásd Thomas Mann, Lion Feughtwanger és Jack London időben szigorúan beosztott munkamódszerét!) Másoldalt pedig manapság a szűken értelmezett kultúra – jogosan – ismét a szűken értelmezett munka fölérendelt fogalmává kezdi fölküzdeni magát. Ennek ékes indikátora az a remek tanulmány, amelyet a rigai „International Centre for Science of Creatology” – melynek a tiszteletbeli

elnöke vagyok – küldött el nekem 2013 nyarán lektorálásra, de amelynek a Centre nem árulta el személyemnek – mint lektornak – a szerző nevét. A tanulmány és a rigai központ megérdemlik, hogy a címüket e helyen közreadjam. A tanulmány – egyelőre kézirat – címe: „The Gamification: Applications and Developments for Creativity and Education”. A Centre igazgatójának e-mail címe, ahol ez a tanulmány 2014-ben angol nyelven már megrendelhető lesz: Rita Bebre <rita.bebre@rpiva.lv>.

(*A nemzet mint archetípus – és a nyelv mint program*) Azonban ez a grandiózus kísérlet egyelőre nem sikerült. A munka és a kultúra fogalmi változatlanul tovább szűkülnek, növekszik a közöttük tátongó terjedelmes senki földje. Ennek jól érzékelhető káros következménye az elképesztő munkanélküliség és a rettenetes nyomor. Napjainkban nagyon sok szó esik a létezett kommunizmusok és szocializmusok kannibalizmusáról. Ám hovatovább napirendre kerülnek nem ingyen kapott rendszerváltásaink súlyos költségei is, ártatlan emberéletben számolva. A helyzet politikai oldalát csak egyetlen probléma erejéig érintve, fölmerül a kérdés, hogy vajon miért nem vették észre okos és képzett rendszerváltóink azt, hogy a néhai Liska Tibor életművében – elméletében és kísérleteiben – alapos kidolgozásra kerültek az emberi tőkére épített nemzeti burzsoázia létrehozásának esélyei még a szocializmusban. Ezek vajon képesek lettek volna gátat vetni a jóval erősebb külföldi pénztöke korlátlan beáramlásának, amely a második világháború méreteit felülmúlva pusztította a magyar gazdaságot (Liska, 1988)?

A válasz úgy hangzik, hogy a rendszerváltó elit kezdetben erősebbnek bizonyult élcsapatai alapvetően monetaristák és nemzetellenesek voltak. Nem magyarellenesek, hanem minden nemzetet – mint kiöregedett intézményt – radikálisan elvetők. Elméleti meggyőződésük és empirikus tanulmányaim szerint a nemzet korántsem átmeneti, időleges szüleménye az ipari-piaci társadalomnak, miként ezt Karl Marx tanította, hanem történelmi archetípus, amely azonnal létrejött, mihelyt a rokonságon – és csakis a rokonságon – épülő apró nemzetségek önmagukat meghaladó társadalmi egységekké nőttek. Minden egyéb között és fölött alapvető ismérvük a közös nyelv, amely kimutathatóan hordozza azt a természeti és társadalmi környezet által szigorúan determinált sajátos kulturális programot, amelyen a nemzetek megszületésüktől fogva munkálkodnak. Abszurditás azt hinni, hogy sokáig létezhet egy közös nyelvet beszélő, szervezetileg és politikailag egységes integrált világ-ország. De vajon miért?

A válasz napnál is világosabb. Azért, mert a hegyi, a szigeti, a sivatagi, a síkvidéki, a dombosági, a sarki, a mérsékelt égövi, a gazdag vagy a szegény ásványi kincsekkel, jó, avagy rossz termőföldekkel rendelkező stb. népek egymástól koronként élesen különböző flórával és faunával ismerkednek meg. Eltérőek mind az ott helyben megjelenő tények, mind az e tények között tartósan, vagy időlegesen fennálló relációk. Ezeket e népek más és más fogalmakba vonják össze. Továbbá az efféle absztrakcióik, valamint ezek – és tárgyi megnyilvánulásaik – kezelési szabályait más népek számára érthetetlen szó- és írásjelekben materializálják. Próbáljunk csak megalkotni egy olyan „Szép új világot”, melyben mindenki egy és ugyanazon a nyelven beszél, egyetlen kormánynak és egyetlen alkotmánynak engedelmessé válik! A spontán végeredmény ugyanez a tarka, nemzetekre bontott világ lesz, mint amelyben most élünk. De az egynyelvű, egyalkotmányú, homogén világ-ország és emberiség nem is kívánatos.

A különböző társadalmakat éppen a különbözőségeik, és az azokkal együtt járó versenyesek, konkurenciák, szövetségek és összeütközések – legyenek ezek katonaiak, gazdaságiak, jogiak, kulturálisak és így tovább – hajtották és hajtják előre. Ezek együttvéve képezik a történelem motorját. Amíg eme különbségek léteznek, addig létezik a *lényegét*

tekintve problémamegoldó történelem is. Aki ezeket a törvényszerűen létrejött különbségeket törölni szándékozik, az szomorú stagnálásra ítélné az emberiséget és valóban leáltaláná a történelmi folyamatot.

A Földön élő nemzeteket meg lehet változtatni, de a nemzeti tagolódást megszüntetni lehetetlenség. Mi több, katasztrofális ostobaság. 1987-ben, első amerikai (USA) utamon a New York State University College at Buffalo (Center for Studies in Creativity) egyik munkatársa, akiből később a Center igazgatója lett, abban látta az európai kreativitás titkát, hogy viszonylag kis helyen egymástól eltérő nemzetek sokasága él (Puccio 1987). Itt érdemes megjegyezni, hogy a súrlódások katonai megoldása sohasem az erő, inkább az intelligencia gyengéségének a jele.

Ugyanez a helyzet és kívánalom érvényes az úgynevezett „nemzetállamok” szintjén. Sem etnikailag, sem nyelvileg homogén nemzetállam nincs és nem is létezett soha. Ám az sem volna célszerű, hogy a jövőben valaha is létezzen. A román nemzetiségi politika a román kultúrát leépítő, voltaképpen Románia-ellenes politikai kurzus. A sok közül akár melyik európai országra is nézek, kis – adott esetben parányi – birodalmakat látok vezető etnikumokkal és etnikai kisebbségekkel, amelyek mindegyike egy szem a világ felé: föl számolja a provincializmusnak még a csiráit is.

Ahogy a természetben előnyös a biodiverzitás (Wilson 2006), ugyanúgy kívánatos jelenség az egyetemes multikulturalitás. Mindazonáltal szükség van az átfogó, nagy egyesítő princípiumokra és előírásokra is. A sokféleség és az azonosság eleddig nem meghatározott egyensúlyára van szükség. Számomra az igazi Európai Unió a 19. század második felében jött létre. Halálát az említett egyensúly fölborulása idézte elő. Az tény, hogy az Európát – majdan pedig az egész világot – egyesíteni szándékozó proletár princípium nem volt alkalmas a nemzetek sokféleségét egybetartani. Tehát rossz volt a kísérlet. Az Egyesült Európa elsüllyedt az első világháború örvényeiben és azóta sem támadt föl.

Amit ma EU-nak hívunk, nem tekinthető az antik, a feudális és a kora-polgári értékek méltó örökösének. Annál megdöbbentőbb, hogy a kontinens országai – mint lepkek a tűzbe – törek-szenek az EU-tagságra. Ez alól – ha politikailag nem is, de – a köznép érzületét tekintve a mai Oroszország sem kivétel. Holott ama országnak, amelyet a külső – gazdasági és imperialista, valamint belső – kívülről fizetett és sznobisztikus – erők többször taszítottak majdhogynem félgymarmati sorsba, volna egy jelentős missziója. Jelesül az európai és az ázsiai kultúrák szintézise. Ennek azonban akadálya a szibériai lakosság csekély száma. Mert amíg Oroszország sűrűn lakott európai része képes volt a nyugati kultúra hatásainak közvetítésére, addig Szibéria – éppen a lakosok csekély létszáma miatt – keleti vonatkozásban erre alkalmatlan.

(A kultúra lényege és születése) Watson kutatásai óta megengedett az a – jelen tanulmányunk megszületésének idejét megelőző – korábbi állításunk, miszerint a *kultúra – program, amely évtizedekre, évszázadokra és évmilliókra határozza meg a génjeitől az evolúció során nagyrészt megfosztott ember gondolkodását és viselkedését* (Watson 2003). Kétféle program fejlődött ki bennünk. A korábbi, és ma már a kisebbik: a gének által tartalmazott program. És egy másik, a jelentősebb: a kultúrának nevezhető mesterséges program. A mesterséges programok is kétfélék és kétféle módon jöhetnek létre. Az egyik program konstruktív, a másik destruktív. Egyéb megközelítésben az ember az, aki alkot és rombol, a másikban a szellem az, aki ugyanezt teszi. Az egyik szemlélet a vallásokhoz áll közel, a másik – a tudományokhoz.

A kultúra születése ma is titok. Bonyolítja a helyzetet, hogy a kultúrát egyebek között piaci jószággá is lefokozták. Ezáltal az emberiség nagy múlttal és drámai jelennel rendelkező, kis projektek sokaságává bontott grandiózus programját belökték a vulgáris cse-

rekereskedelembé. Ezzel még a milliárdos Soros György sem értett egyet (Soros 2001). Idekívánczik egy érdekes eset, melynek tanúja volt a jelen sorok írója is.

A múlt század nyolcvanas éveiben Liska Tibor a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem hatalmas, tömört termeiben népszerűsítette tanait. Az egyik alkalommal Liska tanár úr a kultúra területére merészkedett és ellentmondást nem tűrően kijelentette, hogy a kultúra bizony áru. Opponense, dr. Garai László, helyesen azt az ellenvetést tette, hogy a kultúra ugyan nem áru, de a *mai* piacgazdaságban árujellegét kap. Liska Tibor ebben merő szöcsavarást látott, mert számára a „jelleg” szó nem volt értelmezhető. Holott a dolog teljesen világos.

Tudniillik, vannak dolgok, amelyek dologi, digitális, megszámlálható természete megengedi, sőt igényli is, hogy áruvá legyen. Ilyen például a kenyér, a cipő, a lakás és számtalan hasonló entitás. Azonban egy hazáját védő katona identitása kizárja hadierejének áruba bocsátását. Ha mégis megteszi, akkor az ilyen embert – ha leleplezik – árulónak nevezik és börtön, vagy főbelövés a bére. Ez a helyzet a kultúrával is. A kultúrát *ma* csupán erőszakkal lehet piacósítani. A „lényeg” – a dolog természete, a „jelleg” viszont az, amit kívülről adunk hozzá.

Szeretném kihangsúlyozni, hogy az imént mondottak szigorúan csak a *MAI* piacgazdaságokra érvényes ítéletek. A *mai* piacgazdaságok ugyan a fejlődés legújabb – mi több a történelem betetőzését, a történelem végét jelentő legmagasabb – fejleményekként mutatják be magukat. Holott távolról sem tekinthetőek a történelemben megjelent számtalan piacgazdaság egy új reneszánszának. Végeredményben mindössze gyenge ismétlődések. Csak a ruházatok korszerű. Leszámítva néhány olyan csodálatos, de befejezetlen eredményt, mint az informatika.

Nem új találmány sem a csere, sem a pénz, sem a piac (a maga konkrét és elvont formáiban), sem a vállalat, sem a monopólium, sem a reklám, sem a terminológia, sem a felhalmozás, sem a tőke, sem a spekuláció, sem a proletariátus, sem a pénzember, sem a tőzsde és így tovább. Az egyik – vitán felüli – újdonság, az informatika megjelenése. Ez azonban növelte a mai, rosszul szabályozott piacgazdaságok dinamikáját, amivel feltehetően rontotta a gazdasági morált és gyengítette a jog elkötelezettségét az igazság iránt.

Hogy össze tudjuk hasonlítani korunkat a valódi – azaz első világháború előtti – Egyesült Európával és véleményt alkothassunk a „két EU” közötti különbségekről, egy hosszú Stefan Zweig idézet elolvasására hívom meg olvasómat. Az alábbi részletet Zweig „A tegnap világa” című visszaemlékezéseiből vettük. Az időszak, amelyről szól, az első világháború előtti Osztrák–Magyar Monarchia. „Míg tehát nagyapám – írja Zweig – mint a korai korszak jellegzetes képviselője még csak a készárúk viszonteladásának szentelte erejét, apám a leghatározottabban az új idők fia volt, Észak-Csehországban ugyanis harminchárom éves fejjel megalapított egy kis szövőgyárat, mely az évek során lassan, de biztosan igen tekintélyes vállalkozássá terebélyesedett.

Mert bár a kor erős konjunktúrája igen nagy csábítást jelentett, azokat az időket mégiscsak ez az óvatos előrehaladás jellemezte. Megfelelt ez a felfogás egyébként is az én apám visszafogott s cseppet sem mohó természetének. Vérévé vált a kor hitvallása – »safety first« –, fontosabbnak tartotta, hogy biztonságos és »szolid« – megint ama kor egyik kedves szava – legyen a vállalkozása, önálló tőkével, s ne bankkölcsönökkel vagy jelzálogkölcsönökkel növekedjék kétesen. Hogy a nevét soha senki sem láthatta adóslévén, váltón, s ő maga a bankjának – persze a legszolidabbnak, a Rothschildékénak, a Hitelintézetnek – mindig csak a követel oldalán állt, ez volt élete egyetlen büszkesége. Viszolygott a legkisebb üzleti kockázattól is, és soha életében nem társult idegen üzletekbe. S ha ennek ellenére mind gazdagabb és gazdagabb lett, ezt nem holmi vakmerő spekulációknak vagy különös fontosságú műveleteknek köszönhetette, hanem annak, hogy jól igazodott ama kor általános óvatosságához, mindig csak a jövedelmének egy bizo-

nyos részét élte fel, így évről évre mind tetemesebb összegeket rakhatott az alaptőkéhez. Mint nemzedékének legtöbb tagja, apám is gyanús tékozlónak tekintette az olyan embert, aki gond nélkül elköltötte bevételeinek a felét anélkül, hogy közben – ez is a biztonság korának állandó kifejezése – »a jövőre gondolt volna«. Hála a nyereség ily állandó félre-rakosgatásának, a fokozódó prosperálás e korszakában – amikor egyébként az államnak eszébe sem jutott, hogy akár a legbusásabb jövedelmekből is pár százaléknyi adónál többet csippentsen le, másrészt az állami és ipari értékpapírok hatalmasan kamatoztak – a vagyonosoknak a fokozatos gazdagodás tulajdonképpen passzív teljesítmény volt csupán. Éspedig kifizetődő; szó sem volt még arról, amit inflációs időkben a takarékoskodók orv meglopásának nevezhetünk manapság, a szolidárnak nem kellett félnie, hogy rászedik, és éppen a legtürelmesebbek, akik nem spekuláltak, azok voltak a legnyereségesebbek. Apám a kornak ehhez a szemléletéhez oly jól alkalmazkodott, hogy már ötvenévesen, nemzetközi mértékkel mérve is igen gazdag embernek számított. Családunk életvitele azonban csak igen tévóváza követte a gyorsan növekvő vagyon nagyobb lehetőségeit. Apró dolgokban érződött a fokozódó kényelem: kisebből nagyobb lakásba költöztünk, tavaszi délutánokra kocsi béreltünk, hálókocsi-másodosztályon utaztunk, ám azt a luxust apám csak ötvenévesen engedélyezte magának, hogy anyámmal egy téli hónapra Nizzába utazzon.” (Zweig, 1976-os kiadás. 21–23. o.)

Vessük össze a fentieket a mostani időkkel! Az általános hanyatlás több mint szembe-szökő. Még az is fölmerülhet, miszerint korunk távolról sem az újjászületés, hanem az „új” piacgazdaság sebes hanyatlásának a korszaka. Igen nagy kár, hogy Marx elsősorban a primitív, strukturálisan tiszta és egynemű manchesteri kapitalizmust tanulmányozta és nem a komplexebb, kiegyensúlyozottabb, becsületesebb félfeudális, pozitív értelemben konzervatív és értékmegőrző közép-európai társadalmakat. Ezzel ugyanis elkerülhette volna az idő ama leegyszerűsített lineáris szemléletét, amely egészében cseréli le a múltat és nem hagyja érvényesülni a hagyományos értékeket.

Mert ott, ahol ezzel szemben az idő párhuzamosan futó tendenciák egymásra hatása, együtt tudnak élni a múlt rekvizitumai és a jövőbe mutató innovációk. Nota bene, a lineáris időfogalom jóval Marx előtt erősödött meg a mennyek országát a jövőre cserélő Nyugaton. Miben hozott még változást a legutóbbi rendszerváltás? Számomra úgy tűnik, abban a türelmetlenségben, amellyel mai monetarizmusát ki szeretné terjeszteni a természete szerint analóg kultúrára, amelynek csupán a hordozói digitálisak.

(A kultúra gazdaság központi problémája) Az én olvasatomban a kultúra-gazdaságtan leg-főbb problémája a kultúra és a mai pénz inkompatibilitása. A jelenlegi pénz – mint fent említettük – csak a kultúra hordozóit képes mérni, mert itt közös a megszámlálhatóság. Csak néhány példa erre: jól megszámlálhatóak a tudományos közlemények, a publikációk oldalszáma, a megvásárolt festmények száma, egy zeneszerző termelékenysége, az idézettség mértéke, a színházlátogatók és a turisták létszáma, egy egyetem hallgatóinak tömege, a tanár által teljesített órák, a tapsorkán hossza és hangereje, az előadások és így tovább.

Azonban mindezen mutatók jelentését még senki sem tisztázta. Létezik egyfajta – sehol sem igazolt – gyakorlat, amely ezeket a természetükben adminisztratív mutatókat úgy kezeli, mintha volna valami jelentésük, illetve jelentőségük akár az árújellegűvé tett kultúra értékelésében. Valami homályos kapcsolat lehetséges a kultúra és hordozói között, de eleddig még csak meg sem próbálták tudományosan tisztázni e kapcsolat mibenlétét.

E mutatók nemcsak üresek elméletileg, hanem gyakorlatilag ráadásul még manipulálhatóak és károsak is. Tudniillik, arra buzdítják a szakmák, műfajok, tudományok, művészetek, filozófusok, vezetés stb. képviselőit, hogy mind önmagukat, mind munkatársaikat,

mind előjáróikat, mind pedig a beosztottaikat ezekkel a formális indikátorokkal értékeljük. Az értelmiségi rétegeknél ezektől az indikátoroktól a munkahely megőrzése is függ.

Az eredmény a kultúra totális elszennyeződése lesz. „Meg nem gondolt gondolat (ok)” (József Attila, „Ős patkány terjeszt kórt” című verséből idézve) áradata önti el a modernizmus eddig élen járt társadalmait. Nem elég, hogy a demográfiai problémáink megoldására számtalan durva létszámcsökkentő program született (Drábik 2002; 2003), még mi, belsőleg független értelmiségiek, is hozzájárulunk az ellenkultúra növeléséhez. Egy rövid megjegyzés az ellenkultúra kérdéséhez: A demográfiai problémát természetesen meg kell oldani, de nem mindegy, hogyan. Mert ha a megoldás amorális lesz, a győztes megoldók egymás ellen fordulnak és egymást falják föl begyakorolt amoralitásukkal és eszközeivel.

(*A kultúra mérése*) A probléma tehát magának a kultúrának, a kollektív programnak – és nem pedig a hordozóinak – autentikus értékelése, vagy – ha úgy tetszik – mérése. A kérdés egyfelől bonyolultabb, másfelől egyszerűbb, mint gondolnánk. A pénz, amellyel eddig kísérleteztek – legyen az faháncs, bőr, ökör, arany, papírpénz, lokális (kék frank) stb. – úgymond egyetemes mérőeszköz. De akkor miért nem tudja megmondani, hogy mekkora egy élmény, milyen jelentős egy dráma, mekkora horderejű egy gondolat és így tovább. Miért nem meri vállalni a kultúrának nevezett program tartalmi értékelését?

A válasz ezúttal sem bonyolult. Feltehetően arról van szó, hogy a ma létező pénz nem A Pénz, hanem annak csak egyik változata. A klasszikus közgazdaságtan behatóan foglalkozott története során az általános egyenértéknek használt eszközökkel. A köztudatban a pénz fejlődése megállt a fém-, majd a papírpénznél, holott az óta is történt haladás ezen a területen. Nem lévén pénzügyi szakember, e kérdésről csak annyit tudok, amennyit a gyakorlati élet rám kényszerített. Ismerem még a virtuális pénzt, és van egy csekély tudásom a pénzhelyettesítőkről, ami egy bizonyos értelemben valaha a papírpénz is lehetett.

Orcátlan merészség ezzel a száználmas fölszereléssel vágni neki a kultúra mérésének a problémájához pénzügyi oldalról. Mégis meg kell tennem, akár mint provokációt, hogy előre döc-cenjünk abból a tehetetlenségből, amelybe a valódi pénzügyi szakemberek kerülnek, amikor találkoznak a kultúrával. Olyankor az általános egyenértékről kiderül, hogy a *mai* általános egyenérték korántsem általános. Mert tökéletesen alkalmatlan a kultúrát piaci jószágként kezelni, amiről meggyőz bennünket a piacositott kultúra hovatovább általánossá váló nyomora. Olyannyira, hogy ha a kultúrának ma van valami baja, az éppen a piacositásával függ össze. De csak ma. Talán mégis létezik olyan út, amelyen haladva a kulturális programok összehasonlíthatóvá és így értékelhetővé válnak? Ehhez az kell, hogy közelebbről vizsgáljuk a kultúra és a *mai* pénz *sui generis* természetét. Mind a kettőre e tanulmányban már utaltunk, de most azon a szálon haladunk tovább, amely a kettő megfelelését vagy meg nem felelését érinti.

A kultúra – mint említettem – alapjaiban analóg természetű. Például az érzelmek legjobb kifejezője a zene, számomra elsősorban a vonós és a fűvós – és csak kevésbé az ütő- és a húros – hangszerek. Analóg jelenségek adekvát leképezése csupán analóg módon lehetséges. A mai pénz azonban nem analóg, hanem digitális. Hogy ezt a problémát egy fokkal részletesebben tárgyaljuk, forduljunk az általános méréselmélethez, amelyet a múlt század közepén egy jelentős amerikai pszichológus, Stanley Smith Stevens hozott létre (Stevens 1951). Ennek a méréselméletnek érdekes sajátossága, hogy a nominális mérés fogalmának bevezetésével megszüntette a minőség és a mennyiség közötti áthidalatlan különbséget. A nominális mérés bevezetése révén a minőség a mennyiség alesete lett. Ezzel – legalábbis időlegesen – megszüntette a digitális és az analóg jelenségekre alkalmazható metafogalom bevezetésének a szükségességét. Egyébiránt az úgynevezett nominális mérés, amely azonos a megnevezéssel, korántsem tekinthető pusztán névleges mérésnek.

Mármost miért nem abszurdum ez a mérésfajta? Nos, azért, mert a *megnevezés lehet értékelés* is: szép, jó, erős, nagy, megható és így tovább. A nominális mérés tehát valóban rossz kifejezés, amennyiben névleges és nem valódi mérést jelent. Mindazonáltal a nominális mérés potenciálisan a kettes számrendszerrel tart közeli kapcsolatot. Függetlenül attól, hogy e lehetőséggel nem szoktak élni az esszéírók.

A következő – magasabb – mérési eljárás a rangsorok képzése: szebb, jobb, erősebb, nagyobb, meghatóbb stb. A mérés harmadik nivója már azt is megmondja, hogy *mennyivel* szebb, jobb, erősebb stb. az egyik dolog a másiknál. A negyedik mérési szinten már az is megragadható, hogy valami vagy valaki *mennyiszor* különbözik egy másik tárgytól vagy jelenségtől. Ezt a szintet csak olyan entitások érik el, amelyek a teljes hiánnyal – a zérus értékkel is – rendelkeznek. Az intelligencia például nem mérhető a negyedik szinten, mert olyan nincs, hogy valaki minden értelemről meg legyen fosztva.

Az itt sebtében előadott vázlat minden természet- és társadalomtudományban közzismert. Azonban a pénzzel – mint értékmérővel – az én korlátozott ismereteim szerint nem siettek kapcsolatba hozni. Holott a statisztika a közgazdászok kenyere. Ámde tudtommal eddig senkinek sem jutott eszébe, hogy a hagyományos műelemzések akár pénznek is számíthatnak a maguk meghatározott helyén.

Széchenyi, Tolsztoj, Einstein, Homérosz és számtalan géniusz műveiről több könyvtárnyi irodalmat hoztak össze. Ezek – ha úgy tetszik – mind nominális mérések, azaz pénzek. Shakespeare nagyobb drámaíró volt, mint Ibsen. Ez már rangsorolás. Azaz az én laikus szemléletemben analóg pénz. De az ellen minden épeszű értelmiségi tiltakozna, hogy az említett vagy az ehhez hasonló esetekben fölmerüljön akár a *mennyivel*, akár a *mennyiszor* kérdése. És ekkor jön a mai piacon a mai pénzek bravúrja, amikor ezek igényt tartanak arra, hogy megoldják „a *mennyivel* és a *mennyiszor* jobb vagy rosszabb ez a mű a másiknál” problémáját. A voluntarizmus abszolút példáival kerültünk szembe.

A bonyolultabb szerkezetű Osztrák–Magyar Monarchiával kulturális területen versengő egyszerűbb Franciaországban elsősorban a műkereskedők vélték megállapíthatni, hogy mi mennyit ér, amivel ki tudja hány értékesebb művet szorítottak ki az eladásból. Azaz a versenyből. Milyen eljárásnak tekintjük ezt? A trianoni béke azután megoldotta a verseny problémáját, a nemzetközi diplomáciára és a fegyverekre bízva a döntést. És ezt milyen eljárásnak tekintjük?

Ami a lesajnált félfeudális Közép- és Kelet-Európát illeti, itt is volt műkereskedelem. De diktálni nem akart. Vajda János – aki nem csak legendás költő volt, hanem kiváló fizikumú honvéd is 1848-ban, még ellenzéki íróként is jól keresett a közép-európai monarchiában, jobban, mint számos aulikus, politikailag lojális költő és újságíró. Tolsztoj birtoktesteket tudott vásárolni szerzői honoráriumaiából. Nagyon jól keresett Stefan Zweig is, amíg nem jelent meg a színen Adolf Hitler.

De ezek a keresetek is csak az analóg mérés elvét követték. Eszükbe sem jutott az, hogy egzaktul állapítsák meg a művek értékét. Nota bene, egy intervallum skálát percekben belül rangsorskálaként lehet használni, csak el kell tekinteni az intervallumoktól. Egy Széchenyi méretű embert viszont nem lehet megfizetni. Azt a rendkívüli hasznot, amit a lelkiismeretes és tehetséges alkotók hoztak, nos, azt több ezer Rothschild méretű vagyon sem tudná megfizetni. Itt fölmerül a kérdés, vannak-e a kultúra és a közgazdaság történetében használható elgondolások arra nézve, miként lehetne a jelentős programok létrehívóit méltányosan dotálni?

Számomra az alkotás termékeinek igazságos megfizetése lehetetlenség. Nincs olyan domináns dimenzió, amelyen a művek összehasonlíthatóak lennének. Ha csak nem vesszük azt, hogy ki milyen közel áll egy uralkodó politikai kurzushoz vagy a tömegízléshez. Annyit azonban kikutathatunk, megállapíthatunk, hogy ki mennyi időt és erőfeszítést for-

dított eredményeinek elérésére. Magát az időszámításunk előtt első században élt Gaius Cilnius Maecenas, a nagy római műpártolót sem foglalkoztatta az, hogy támogatottjainak a munkáit pontosan megmérje. Helyette megelégedett azzal, hogy remekművek alkotói, akiknek élni és dolgozni kell. Támogatásával a támogatott megélhetési és érvényesülési gondjait csökkentette.

Ezzel az egyszerűnek kinéző tettel egy 19. századi elmélet gyakorlati előfutárának bizonyult. A neve szerint munkaérték elmélet David Ricardótól származik (Ricardo 1817), aki nem az eredményt, hanem a befektetett munkát mérte a teljesítményre fordított idővel. A munkaérték elméletét nem sokkal Ricardo után az a felelőtlen – de a sok tekintetben zseniális – Marx tette népszerűvé, aki hatásosan, de hosszú távon sikertelenül sürgette a legműveletlenebb osztály, a proletariátus globális világhatalmát.

Ha ezt az elméletet a kultúra-gazdaságban alkalmazzuk, akkor nem a terméket, hanem a munkaerőt fizetjük meg. De abban már nem követjük a klasszikus közgazdászokat, hogy gondosan méregetjük a művészek és a tudósok munkára fordított idejét. Mert tudniillik az alkotó munkában nem áll főt a munkára fordított idő és a teljesítmény szoros pozitív korrelációja. Sőt, néhány leonardói és flauberti típus kivételével, a tehetségtelen nagyobb időráfordítással dolgozik, mint a tehetséges, akinek egy-egy alkotása századokkal előzi meg korát. Röviden összefoglalva, helyesebb, ha szerény, de méltányos fizetést adunk a mesterséges programok, azaz a kultúra fejlesztőinek anélkül, hogy rábíznánk őket a piacok rendre inkompetens vagy másodszándékú szereplőire. Értékeljük egymást a fölfedezések, a föltalálások, a gyakorlati alkalmazások és a művészet munkásai. Mert akik inkompetensen csak a kész műveket „értékelik”, azok befolyásolni is szándékozzák azokat. Ezzel elrabolhatják az alkotóknak de jure is kijáró – ám ténylegesen még a lelkiismeretükkel is korlátozott – szabadságát. Ami egyébként minden felelősség tudattal rendelkező – és csakis ilyen – embert megillet.

HIVATKOZÁSOK

- Drábik János (2002) *Uzsoracivilizáció. A kamatkapitalizmus új világrendje. I. kötet.* Gold Book Kft. Magyarország.
- Drábik János (2003) *Uzsoracivilizáció. A kamatkapitalizmus új világrendje. II. kötet.* Gold Book Kft. Magyarország.
- Liska Tibor (1988) *Ökonosztát. Felkészülés a mechanizmusreformra.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Mumford, L. (1934) *Technics and Civilization.* Harcourt, Brace and Company, New York. (Mivel a könyv magyar fordítása – ha van – nem került a kezembe, e tanulmány szövegébe én ültettem át magyarra az ott idézett részt. MBI)
- Puccio, G. J. (1987) Szóbeli közlés. Buffalo, New York.
- Ricardo, D. (első kiadása angolul: 1817) Magyar kiadás: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- Scitovsky, T. (1976) *The Joyless Economy.* Oxford University Press, New York, London, Toronto. Magyarul „Az örömtelen gazdaság” címmel jelent meg 1990-ben, Budapesten, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában.
- Soros György (2001) *A nyílt társadalom, avagy a globális kapitalizmus megreformálása.* Scolar Kiadó, Budapest.
- Stevens, S. S. (1951) (ed.) *Handbook of Experimental Psychology.* John Wiley and Sons, Inc., New York. Chapman and Hall, Ltd. London.
- Watson, J. D. and Berry A. *DNA: The Secret of Life.* (Magyarul megjelent: DNS az élet titka, HVG Kiadó, Budapest, 2004)
- Wilson, E. O. (2006) *The Future of Life.* Abacus, Time Warner Book Group, UK, Brettenham House, London.
- Zweig, S. (1976-os zürichi kiadás) *A tegnap világa.* Magyar kiadás: 2008, Európa Könyvkiadó, Budapest. (A szövegben szereplő oldalszámok a magyar kiadásból.)

Válságok és válságkezelők: a neoliberális gondolkodás problémái

Sok közgazdász van azon a véleményen, hogy a 2007–2008-ban kitört gazdasági válságot a neoliberalizmus által a pénzügyi piacokon lehetővé tett teljes szabályozatlanság okozta. Ezek után várható volt, hogy egyre népszerűbbeké váljanak a szabályozást követelő gondolatok. Ennek jelei hamar mutatkoztak is, hiszen a bankok megmentése hatalmas költségvetési injekciókkal történt, ami állami beavatkozás volt a javából. Vagyis éppen ellentéte volt az állam szerepét a gazdaságban minimalizálni akaró neoliberális nézeteknek. Azonban gyorsan kiderült, hogy a neoliberalizmus eszméi erősen tarják magukat, nemcsak továbbélnék, de még nagyobb hangsúlyt is kapnak. De mi is a neoliberalizmus? A híres francia szociológus, Pierre Felix Bourdieu¹ (1930–2002) így jellemezte a neoliberalizmust: „a piac mindenhatóságát vallja, mert az elvezet a gazdasági hatékonysághoz. Ezért követeli az adminisztratív és politikai korlátok eltörlését a tőke és az egyéni profit maximalizálás útjából. Kiáll a nemzetállamok gazdasági érdekek alá rendelése, a központi bank függetlensége mellett. Tiltja a piacok szabályozását, fellép a költségvetési hiány ellen, és követeli a közszolgáltatások általános magánosítását, tovább a köz- és szociális kiadások minimalizálását.”

A szerző szerint a neoliberalizmus eszméi dogmák, amelyeket hívei nem engednek vitatni. Beszélni róluk csak az ortodoxia által engedélyezett határok között megengedett. Ilyen dogmatikus eszme a „hatékony piac” hipotézise. Hiszen, ha valóban hatékony lenne a piac, ha szabályozni tudná a gazdaságok működését, akkor nem lennének válságok.

Egy frissen megjelent könyv² szerint a neoliberalizmust legegyszerűbben úgy lehetne jellemezni, hogy az a „kisméretű kormány” és a szabadpiac ideológiája. A klasszikus liberalizmus gondolkodói a 18. század végén hasonlóan hittek. Azt hirdették, hogy az államnak csupán éjjeliőr szerepet kell vállalnia. Legfontosabb dolga pedig az kell, hogy legyen, hogy minden eszközzel támogassa a piac hatékony működését.

A neoliberális iskola későbbi híres követői is valamennyiben hasonló elveket vallottak. Az elméleteket politikai gyakorlatok is követték. Közülük a leghíresebb kettő a „thatcherizmus” és a „reaganizmus”, de voltak követőik Ausztráliában és Új-Zélandon is. Érdeemes arra is felfigyelni, hogy eredetileg az angol nyelvterületekre volt a leginkább jellemző a neoliberalizmus fenntartások nélküli elfogadása. Viszont a neoliberalizmus gyakorlata máshová is áterjedt, mégpedig elsősorban az olyan nemzetközi intézmények, mint a Nemzetközi Valutalap (IMF) és a Világbank (VB) közvetítésével. Ennek nyilvánvaló bizonyítéka a rendszerváltó közép- és kelet-európai országokra kényszerített úgynevezett „Washingtoni Megállapodás” (Washington Consensus), amely az IMF, a VB és az USA pénzügyminisztériuma között kötött meg, és amelynek legfőbb célja az volt, hogy a rendszerváltást a neoliberális ideológia mentén vezényelte le. A Washingtoni Megállapodás legfontosabb tételei a következők voltak:

- az állam vonuljon ki minél jobban a gazdaságból, és csupán az üzleti élet működésének megkönnyítésére összpontosítsa tevékenységét,
- a lehető legteljesebb legyen a privatizáció és a liberalizáció,
- az adók csökkentése a cégek számára,
- költségvetési megtakarítás az oktatás, egészségügy, kultúra és szociális ellátások területén.

De visszatérve a 2007–2008. évi gazdasági válságra, a világ megtapasztalhatta, hogy milyen nagy a pénzügyi szektor hatalma. A „Wall Street”³ cégeinek befolyása a politikai döntéshozókra nagyobb, mint bárki másé. Miközben a 2008-as válságot a bankszféra okozta, mára az életben maradt bankok nyereségesebbek, mint valaha voltak. Közben pedig a bankok megmentésének következményei, a megszorítások, amelyek keretében a felelőtlenül gazdálkodó pénzügyi szereplők megmentésére költött hatalmas összegeket adóemelések és költségvetési kiadás csökkentés formájában a lakosságtól veszik vissza a kormányok, még mindig folyamatban vannak egyes országokban.

A válságra adott megszorításos válasz kialakításában figyelemre érdemes az Európai Unió vezetőinek állásfoglalása. A válság kitörése után ugyanis mintha a Washingtoni Megállapodás megújulását láttuk volna az úgynevezett „Trojka” létrejötté és működése során. A Trojka, azaz „Triumvirátus”, vagyis a „hármak csoportja”, amely az IMF és az Európai Központi Bank és az Európai Bizottság képviselőiből állt össze a legkeményebb neoliberális politikát kényszerítette, és kényszeríti a mai napig a válság miatt bajba került déli országokra. Az Európai Bizottság szerepét az idők folyamán szinte teljesen átvette Németország és elnöke Angela Merkel. A Trojka a kínált mentőcsomagokért cserébe a Washingtoni Megállapodásban szereplőkhöz nagyon is hasonló lépéseket követelt: privatizációt, liberalizációt, az állami kiadások csökkentését. Nem véletlen, hogy a 2007–2008-ban indult gazdasági válság még 2013-ban is éreztette hatását Európa leginkább válság sújtotta, eladósodott országaiban. Az egyedüli abszolút kivétel Németország, alacsony munkanélküliséggel és kiemelkedően magas exporttal, vagyis jól működő gazdasággal. Ugyanakkor – ahogyan azt a görögök, portugálok gyakran a szemére vetik – kevés szolidaritással a krízis sújtotta mediterrán országok irányában. Németország inkább a megszorítások továbbvitelének a híve ezekben az országokban. Továbbá fenntartja a jogot arra, hogy ellenőrizze is a megszorítások végrehajtását. Feltűnő viszont, hogy a német vezetés, jelentős támogatásokkal, gondosan megóvta a hazai ipart a válságtól, egyáltalán nem követve a saját maga által más országokra rákényszerített neoliberális gyakorlatot. Ennek kapcsán érdemes arra is felfigyelni, hogy az állam „éjjeliőr” szerepét hangsúlyozók azt nem bírálják, hogy a fejlett országok kormányai továbbra is aktívan beavatkoznak nemcsak saját országuk, de a világ más országainak gazdasági ügyeibe is azért, hogy saját nemzeti cégeik érdekeinek érvényesülését előmozdítsák. Magyarország erről a neoliberális útról tért le akkor, amikor meghirdette az „unortodox” gazdaságpolitikát.

De mit is értsünk „unortodox”, azaz nem szokványos, az úgynevezett „mainstream”, „főáramú” megoldásoktól eltérő gazdaságpolitikán? Ennek megvilágításához induljunk ki a gyakorlatból!

Magyarország előrehozta az IMF tartozások kifizetését, és ezzel egyben megszabadult attól a veszélytől, hogy a gazdaságpolitikát az IMF neoliberális elvei szerint alakítsa. Az ellenzék ezt a lépést szigorúan pénzügyi szemüvegen keresztül bírálta azt hangsúlyozva, hogy gazdaságilag nem racionális lépés az olcsóbb és biztos IMF hitelt felcserélni a drágább és bizonytalanabb piaci alapú finanszírozással. Azonban elhallgatta, hogy ha nem ezt tette volna a kormány, akkor Magyarország mára egy csoportba kerülhetett volna a drámai gazdasági veszteségeket és 20% fölötti munkanélküliséget elszenvedő déli államokkal. Az IMF szokásos neoliberális irányvonala mellett ugyanis elsősorban a társadalomra kellett volna hárítania a válság összes terheit.

A magyar kormány „unortodox” gazdaságpolitikájának lényege viszont az volt, hogy a gazdasági gondok megoldásába nemcsak a társadalmat, hanem az üzleti szférát is bevonta. Ez erkölcsileg is elfogadhatóbb megoldás volt, hiszen azt hangsúlyozta, hogy jó időkben a cégek jelentős profitokat termeltek és vittek el Magyarországról, indokolt ezért,

hogyan baj van, akkor szálljanak be a nehézségek elhárításába is. De melyek is a legszembeütőbb különbségek a neoliberális és az „unortodox” gyakorlatok között? A legtipikusabb különbségeket látjuk az 1. táblázatban.

Ortodox és unortodox megoldások	
<ul style="list-style-type: none"> • cégek adóinak minimalizálása, a terhek állampolgárookra hártása • minden privatizálandó • az állam dolga a cégek tevékenységének maximális segítése (a cégeknek kedvező munkaügyi és fogyasztóvédelmi valamint környezetvédelmi szabályozással, minél olcsóbb munkaerővel) • az államtól független Központi Bank • az oktatást az üzleti érdekek szolgálatába kell állítani (azt tanulják az emberek, ami a cégeknek éppen kell) • a migráció maximális bátorítása (a munkaválaló menjen oda, ahol a munkalehetőség van) • egy ország eredményeit elég a pénzügyi mutatókkal mérni • a munkanélküliség csökkentése az üzleti szféra támogatásán keresztül oldandó meg • a nemzeti ügyekkel szemben el kell fogadni a globális cégek érdekeinek elsődlegességét 	<ul style="list-style-type: none"> • kiegyensúlyozott adórendszer, a cégek és a lakosság fizessen kevesebb adót, és ezzel ösztönözni lehessen a beruházásokat és a fogyasztást egyaránt, hozzájárulva így a gazdaság növekedéséhez. • az állami tulajdonnak van létjogosultsága, ezért nem ördögtől való egy magáncég állam általi megvásárlása • a központi bank nemcsak az infláció kordában tartásáért felelős, de saját eszközeivel segítheti az állam gazdaságpolitikájának megvalósulását is • az oktatás területén nem a tudásszintet kell levinni a mindenkori üzleti igények szintjére, hanem az üzleti igényeket kell terelni a magasabb szintű tudás felhasználása felé • az állam aktív szerepet vállal a gazdasági szerkezet alakításában, a nemzeti érdekek megfogalmazásában és érvényesítésében • válság esetén az állam bevonja az üzleti szféra erőforrásait is a válság megoldásába (például különadókkal) • a munkanélküliség csökkentéséhez közmunkaprogramok szervezése

1. táblázat. Ortodox és unortodox gazdaságpolitikai megoldások

Úgy tűnik, hogy a neoliberális vonaltól való elrugaszkodása jó választás volt, hiszen Magyarország elkerülte a déli országok gazdasági válságát. A gazdasági növekedés, ha gyengén is, 2013-ban beindult, a munkanélküliség és az infláció csökken. Tennivalók persze bőven maradtak. Az egy főre jutó magyar GDP 2012-ben elérte az EU-s átlag 67%-át. Igaz a cseh, a szlovák, a szlovén, az észt és a litván adat jobb. Sorrendben 81, 76, 84, 71 és 72%. De ennél elgondolkodtatóbb tény, hogy ugyanakkor az életszínvonalunk az EU-s átlag 30%-a körül van. Ez köszönhető részben a hatalmas államadósnak, részben pedig annak, hogy a nemzeti jövedelmünk jelentős hányadát teszi ki a külföldi cégek profitja, amit kivisznek az országból. Az életszínvonal felzárkóztatása pedig nem várható a neoliberális gondolatokból, politikai mozgalmaktól és gazdaságpolitikai gyakorlattól. Ezt a mindennapok gyakorlata igazolja. Hiszen láthatjuk ezen eszmék romboló hatásait, a jövedelem különbségek drámai növekedését, a munkanélküliséget, a kultúra és a mindennapi élet piacosodását, a nemzeti értékek és érdekek háttérbe szorítását a neoliberális ideológiát és gyakorlatot elfogadó országokban.

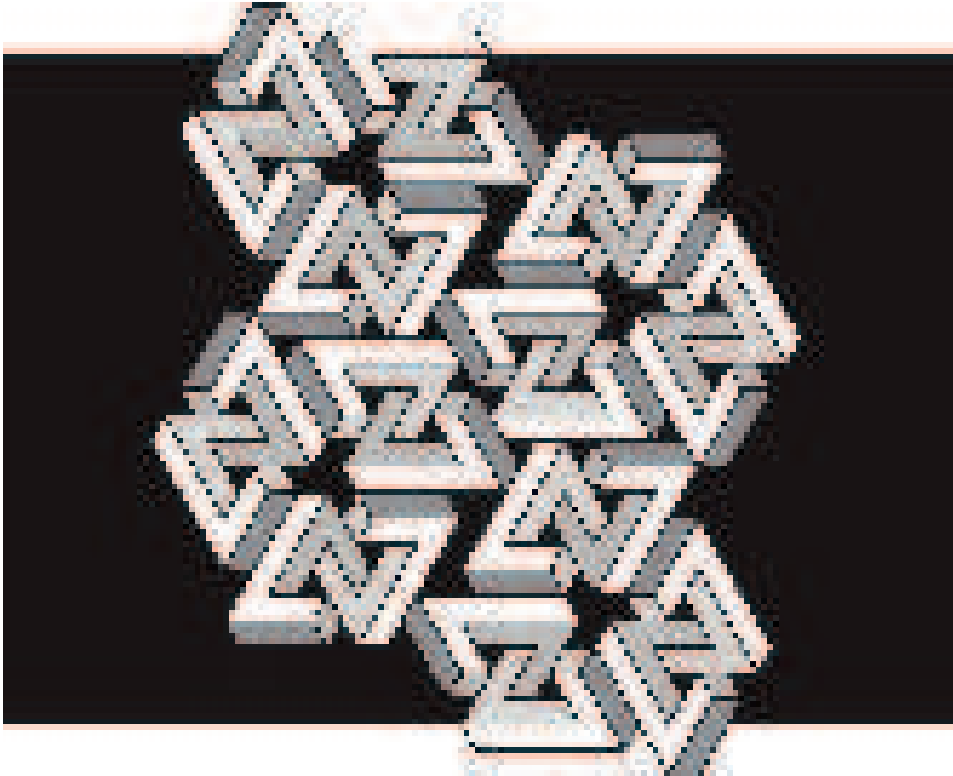
Magyarországnak tudatos építkezésre, a gazdasági szerkezet korszerűsítésére, a versenyképesség növelésére van szüksége. Ez pedig nem képzelhető el az állam aktív és

tudatos szerepvállalása nélkül, vagyis a neoliberális eszmével szakító „unortodox” gazdaságpolitika nélkül.

Végül is, ha röviden szeretnénk megfogalmazni az „unortodox” gazdaságpolitika lényegét, akkor azt mondhatnánk, hogy az jelenti az állam aktív szerepét a gazdaságban, és ezen keresztül a nemzeti érdekek jobb érvényesíthetőségét.

JEGYZETEK

- 1 Bourdieu, P. F: L'essence du néolibéralisme. Le Monde diplomatique. 1998. március.
- 2 Cahill, D., Edwards L., Stilwell F.: Neoliberalism. Beyond the Free Market. Edward Elgar Publishing Ltd. Cheltenham. Nagy-Britannia, 2012.
- 3 Az amerikai pénzügyi központ New Yorkban.

Hitler egykori bizalmasa a Kreml szolgálatában

Máig igen keveset tudunk arról, hogy a szovjet állambiztonsági hírszerzés berlini hálózata (INO) és a katonai hírszerzés (GRU) embereinek a weimari köztársaság éveiben miként sikerült sorra beépülni a német szélsőjobboldali félkatonai társulatokba. Köztük volt a „Consul szervezet” nevű terrorista különítmény, valamint az SA, más néven *Sturmabteilung*, vagyis az a náci félkatonai alakulat, amely néhány ezer fős barnainges, többnyire leszerelt katona és alvilági bűnöző közösségéből 1933-ban több milliós, amorf erővé duzzadt. A szélsőjobboldal táborában felbukkanó szovjet titkos ügynökök szinte kivétel nélkül német kommunisták voltak. Nem jelentett túl nagy gondot számukra, hogy beszivárognak az ellenfél soraiba, hiszen az egymással farkasszemet néző népes széktáborok között volt némi átjárás. A két fél paramilitaris szervezetei is részben hasonló társadalmi rétegekből verbuválódtak: egykori frontkatonák és alacsonyabb beosztású tisztek, a gyárkapukon kívülre került munkások, középrétegek lecsúszott képviselői alkották e kört. És sokan azok közül, akik Erich Maria Remarque regényhőseihez hasonlóan az első világháború utáni „elveszett nemzedékhez” tartoztak. „Gyöngyhalászatot folytatunk a sok sérült lélek között”, hallottam egyszer Berlinben a szovjet hírszerzés egykori „ásztól”, Jász Dezsőtől (Juan de Pablótól), aki egy rádióamatőrök számára készült lap szerkesztőjeként vetette meg a lábát a weimari Németország fővárosában.

Voltak azért alapvető különbségek, sőt kibékíthetetlen ellentétek is a két legjelentősebb német félkatonai szervezet, a náci SA és a kommunista Vörös Frontharcosok Szövetsége (a *Roter Frontkämpferbund* tagjai) között. A barnainges különítmények vezetői közül az 1920-as évek végén egyre több aranyifjú és elszegényedett arisztokrata bukkan fel, köztük August Wilhelm (Aiwi) Hohenzollern, a hollandiai száműzetésben élő trónfosztott utolsó német császár, II. Vilmos másodszülött fia. A kommunista félkatonai antifasiszta alakulatokhoz viszont a gazdasági világválság éve alatt számos szabad szellemű egyetemista és állástalan értelmiségi csapódott egy idő után, főleg a *kommunista Mekkáról*, vagyis a vörös Moszkváról világszerte terjesztett propaganda nyomán. Ennek ellenére azonban nem jelentett szenzációt, ha az 1920-as évek végén vagy az 1930-as évek elején valaki átlépett az egyik táborból a másikba. A polgárháborús légkört idéző zavaros esztendőben megesett, hogy jó néhány „baloldali nemzetiszocialista” – a szerintük szociálisan nem elég érzékeny és radikális, „nem igazán forradalmi” hivatalos hitleri vonalvezetést kárhóztatva – csatlakozott a baloldali vezetésű szakszervezetekhez, vagy beállt a német kommunista párt irányítása alatt álló Vörös Frontharcosok Szövetsége tagjai közé. Az átállás egyik kötelező stációja az volt, hogy tüntetően el kellett fogadni Hitler akkori fő „baloldali” náci riválisa, Gregor Strasser és testvére, a magát „bolsevik nemzetiszocialistának” nevező Otto zagyva, „vörösbarna” ideológiáját. Innen a nemzetiszocialista „szökevényeknek” csupán egy lépést kellett megtenni, hogy immár a manifeszt politikai baloldalon keressenek otthont maguknak. Amint ezt az eseményeket egykor közvetlen közelről figyelő Jász Dezső mondta, a horogkeresztes lobogót elhagyó „baloldali” nemzetiszocialista német munkáspártiak száma minden bizonnyal sokkal nagyobb lett volna, ha az óvatos német kommunista vezetés még szélesebbre tárja ki előttük a kaput.

A weimari köztársaság éveiben a német politikai palettán végig megfigyelhető volt egy ellenkező irányú mozgás is. Az 1920-as évek közepére eső rövid konszolidációs időszakról eltekintve a baloldali és szélsőjobboldali radikális szónokok a forrongó ország

nagyvárosaiban gyakran *ugyanazt* a lázongó, erőszakra hajlamos hallgatóságot célozták meg, szinte azonos jelszavakkal. „Egészen barbár módra kellett akkor cselekednünk, új szelek fújtak. [...] Az én akkori pártom kilencven százalékban baloldaliakból állott. Csak olyan embereket tudtam használni, akik már verekedtek”, emlékezett erre Adolf Hitler 1941 novemberében. A világ későbbi eseményeinek fényében érthetetlen „csereszabatos-ságra” vezethető vissza, hogy a kommunista funkcionáriusokkal kegyetlenül leszámoló náci vezetés az 1930-as években nemegyszer afféle menekülőösvényt biztosított azoknak a mezei „vörös frontharcosoknak”, akik anyagi gondokkal küszködve, gyarló karrierizmusból, de leginkább félelemből a hitleri uralom megragadása (a *Machtergreifung*) idején csatlakoztak az SA-hoz. Ez a folyamat szembetűnően felgyorsult 1933 forró nyarán, amikor egész berlini Vörös Frontharcos közösségek barna inget öltöttek, búcsút mondvá korábbi jelképeiknek és elveiknek. A német főváros kávéházaiban pattogó tűzként terjedt az adoma: „Olyanok ezek a baloldali köpönyegforgatók, mint a félig sült bélszín: kívül barnák, belülről vérvörösek.”

A korábban vörös zászlók alatt menetelő egykori első világháborús katonák és tisztek, akárcsak az SA-ban egyszer csak „otthonra találó” munkanélküliek egyik pillanatról a másikra hirdetni kezdték környezetükben az ordas eszméket, harsányan kérkedtek antiszemitizmusukkal, és helyeselték az új világháborúra való készülődést. Akadt azonban néhány olyan kettős életet élő kommunista is, aki felső pártutasításra megpróbált beépülni a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt soraiba, vagy éppen a gombamód szaporodó nácibarát szatellit szervezetek valamelyikébe. Jász Dezső elbeszélése szerint a moszkvai hírszerző központtal szorosan együttműködő német kommunista illegális felderítő apparátus által külön tanfolyamokon felkészített ügynökök még korábban, az 1920-as évek végén megvetették a lábukat az SA-val egy ideig sikeresen versengő, nem annyira Hitlerhez, mint inkább a német ultrakonzervatív monarchista politikusokhoz húzó *Stahlheimben*, az Acélsisakban.

(*Kicsoda ön, Ernst Henry?*) A kevés számú publikált forrásból kitűnően a Németországban tevékenykedő szovjet mesterkémekek, valamint a Komintern illegális hírszerző részlegének (az OMSZ-nak) az emberei Adolf Hitler hatalomra kerülése küszöbén a nemzetiszocialista munkáspárti vidéki közösségekben, sőt a központi náci pártapparátusnak otthont adó müncheni Barna Házban rengeteg bizalmas értesülést gyűjtöttek össze a dolgok valódi állásáról. Az információt külön futárszolgálattal azonnal továbbították Moszkvába. Ám a német helyzetet közelebbről nem ismerő Joszif Sztálin és a bolsevik párt vezetése – amely még az 1920-as évek végétől dróton rángatta a velük nagyon alázatós német kommunista vezérkar befolyásos részét – végig téves következtetéseket vont le a kazalnyi jelentésekből. Elsősorban azért, mert alábecsülték a nemzetiszocialisták tartós berendezkedésének esélyeit.

Az 1970-es évek végén, majd a következő évtized közepén számos érdekes részlet megtudtam erről az Ernszt Genri (Ernst Henry) álnevet használó népszerű szovjet külpolitikai újságíróval folytatott moszkvai beszélgetéseim során. Ez az alacsony, higanymozgású, gyors beszédű ember, jóval túl a hetvenen úgy viselkedett, mint egy lelkes kamasz. Bizalmasan elmondta, hogy valójában Szemjon Rosztovszkijnek hívják. Ami csak részben volt igaz: a szovjet *paszportban*, vagyis a belső útleveleként szolgáló személyi igazolványban élete végéig szereplő nevet az OMSZ útlevelesztályának munkatársai írták be 1922-ben, valaki másnak a valódi irataiba. Ekkor a németet anyanyelvi szinten beszélő, „Leonyid elvtárs” fedőnévre hallgató ifjúmunkás aktivista éppen futárszolgálatot teljesített Moszkva és Berlin között. Ám 1904-ben, amikor a poros, elhanyagolt Vityebszk

városában, légvonalban közel az ifjú Marc Chagall későbbi műterméhez meglátta a napvilágot, még Leonyid Hentov volt a becsületes neve.

A roppant termékeny újságíró egyik találkozásunk alkalmával önkritikusan felszólított, hogy ne nagyon mélyedjek el a nemzetközi terrorizmussal és a németországi neonáci veszályllyel foglalkozó műveibe. Ellenben kölcsönadta a *Hitler Európa felett* (1934) és *Hitler a Szovjetunió ellen* (1936) című, Londonban már Ernst Henry néven közzétett, ragyogó elemző készségről tanúskodó régi munkáit. Ezek az európai demokráciákra leselkedő súlyos veszélyről szóló politikai utópiák voltak, amelyek méltán arattak sikert világszerte. A könyveit forgató Adolf Hitler annyira meggyűlölte a szerzőt, hogy 1940-ben feltétette a nevét a Nagy-Britannia lerohanását követően kivégzendő veszedelmes ellenségek listájára.

Ernst Henry megemlítette nekem, hogy az anyaggyűjtés során alaposan átnézte a magyar Revíziós Liga német és angol nyelvű kiadványait. Művében azonban azt a téves következtetést vonta le, hogy a Budapest dédelgetett álma nemcsak a Trianonban elveszített területek visszaszerzése, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia helyreállítása volt. Tévedett az 1930-as évek közepén abban is, hogy úgy látta, az általa előrevetített Moszkva-ellenes német–lengyel katonai összefogás hamarosan véres valósággá válik. Ezzel a felfogással nem állt egyedül: a tézis sokban megegyezett a legtöbb jeles szovjet katonapolitikus, így Mihail Tuhacsevszkij véleményével. Még a sztálini korszak kultikus játékfilmje, a *Ha majd holnap kitör a háború...* című, érdekes korabeli híradórészlettel illusztrált *kollektív* alkotás is úgy kezdődött, hogy a német csapatok a Szovjetunióval határos több országgal együtt, szövetségben robbantják ki a második világháborút. (Az 1938-ban készült filmnek különös módon nem tüntették fel a rendezőjét, egy „munkabrigád” műve volt.)

A Wehrmachtnek a Szovjetunió elleni jövőbeni sikertelen lerohanásával foglalkozott Ernst Henry második könyve. Noha a szerző soha nem kapott komoly katonai kiképzést, a korabeli német geostratégiai publikációkat elemezve kivételes empátiával megérezte és leírta ebben a későbbi Barbarossa-terv számos komponensét. Az orosz fordításnak köszönhetően a könyv az év – még hozzá az 1937-es év! – slágere lett a szovjet könyvpiaccon. „Csoda, hogy nem dugtak érte börtönbe. Mindenesetre elkerültem, hogy haza kelljen utaznom, betegséget szimuláltam”, mondta nekem nevetve. Közel másfél évtized múlva azonban, amikor Moszkvában bilincs csattant a szerző csuklóján, ugyanez az antifasiszta mű az ellene felhozott súlyos terhelő bizonyítékok között szerepelt. A Lubjanka nyomozói a sztálini antiszemita kampányba belekevert Ernst Henryből 1953 kora tavaszán ugyanis megpróbálták kiverni, hogy a Wehrmacht vezérkara, jelesül a német katonai hírszerzés, az Abwehr megbízásából ragadott egykor tollat.

A második világháború előtti idők egyik legsikeresebb szovjet hírszerzője a börtön betonpadlóján járta végig a maga damaszkuszi útját. Az évek folyamán nemcsak a zsrnok Joszif Sztálin, hanem a nevével fémjelzett totális rendszer kemény és szenvedélyes ostorozója lett. Magánzárkájában lepergett előtte korábbi életének számos ellentmondásos epizódja, és vívódásai hatására hallucinálni kezdett. Egyszer pedig az őt megalázó örökkel összeszólalkozva azt kiabálta, hogy valahol utat tévesztett. Következetesnek bizonyult: alig egy évvel a rettegett diktátor halála után, mihelyt elhagyhatta a börtönt, tudatosan vállalta az ellenzéki szerepet – persze csak a fennálló rendszer korlátain belül.

A kalandos sorsú tollforgatónak, aki élete végén igyekezett könnyíteni a lelkén, alighanem szüksége volt egy külföldi, s ezért bizonyos fokig kívülről beszélgetőtársra, akiben megbízhatott. Nagyon őszinte volt velem, de fokozatosan rájöttem, hogy élete legnagyobb titkairól nekem sem beszélt, bár néha célzásokat engedett meg magának

egykori titokzatos foglalkozására. Elmondta, hogy milliók által ismert írói nevét H. G. Wells kedvese, a híres/hírhedt szovjet kémmő, Maria Budberg bárónő – korábban évekig Makszim Gorkij élettársa – tanácsára vette fel az angol fővárosban, ahol az 1930-as években gyökeret eresztett. Büszkélkedett azzal is, hogy a második világháború alatt a fiatal Petar Karagyorgyevics volt belgrádi uralkodótól Moravec ezredesig, Eduard Beneš főtanácsadójáig nem volt olyan neves külföldi emigráns Londonban, akivel ne találkozott volna valamelyik szálloda halljában. (Az ezredes *in partibus* a „csehszlovák” hírszerzés feje volt, egyben a szovjetek egyik fontos londoni segítője. Memoárkötetét a legközelebbi angliai utamon megszereztem Ernst Henry számára, ő pedig viszonzásul megajándékozott a *szamizdatban* terjedő egyik Sztálin-ellenes pamfletje eredeti kéziratával.)

Sokat megtudtam tőle a közelmúlt titkairól is. Egyebek mellett azt, hogy miként sikerült összegyűjtenie 25 világhírű szovjet tudós, művész és író – köztük Andrej Szaharov akadémikus, Maja Pliszeckaja balett-táncosnő és Szergej Obrazcov bábművész – aláírását az általa papírra vetett kiáltványra, és hogyan szivárogtatta ki e tiltakozó levél szövegét a nyugati médiába 1966-ban, amikor a tudomására jutott, hogy Brezsnyev és köre rehabilitálni akarja Jozsif Sztálint. Még azt is elmondta, hogyan figyelik, és milyen kicsinyes retorziókat alkalmaznak vele szemben a szovjet belügy emberei. „Am ezeknek a tohonyáknak, akik őrnagy vagy alezredesi rangban szaladgálnak utánam, nehéz utolérni engem, a régi illegálist. A moszkvai sikátorokat hosszú sétáim során legalább olyan jól megismertem, mint a londoni Soho szűk utcáskáit. Pedig az angol *iscsejki* (fogdmegek) ügyesebbek a mieinknél”, mondta, és jóízűen felkacagott. Majd legyintett, és elcsendesedett.

Minden találkozásunk alkalmából valami szellemes történetet hallottam tőle a két világháború közötti Londonról, ahová annyira vágyott, de soha többé nem mehetett vissza. Én éppen ottani tevékenységének titkos részleteire voltam igazán kíváncsi. Amikor azonban idáig eljutottunk – a legváratlanabb pillanatokban, fáradtságra hivatkozva – félbeszakította a beszélgetést. A jelek szerint ez a téma maradt számára a legféltebb *titkok titka*. Érthető módon, hiszen amint nemrég kiderült, Ernst Henry volt Nagy-Britanniában a *cambridge-i ötök*, Donald Maclean, Kim Philby, Guy Burgess, Antony Blunt, John Cairncross egyikének-másikának a kapcsolattartója, nem sokkal az után, hogy a szovjet szolgálatok beszervezték őket. Az 1950-es évek közepén pedig, mivel bizonyos fokig felelősséget érzett a további sorsukért, segített a biztos letartóztatás elől Moszkvába kimenekülő Guy Burgessnek és Donald Macleannak, hogy akklimatizálódjanak a számukra szokatlan, és korántsem kellemes új moszkvai körülmények között.

(*Egy nemesi sarj a „csőcselék” élén*) Érdekes, hogy ha nem az angliai, hanem jóval korábbi németországi korszakát hoztam szóba, Ernst Henry nem gubózott be, sőt valószínűleg szárnyakat kapott. Érthető módon, hiszen amint az nemrég ugyancsak ismertté vált, az 1920-as évek közepén, fiatal kora ellenére Berlinben ő mozgatott néhány ottani *fünfgruppen*-t. Vagyis a szigorúan öt főből álló – főleg német kommunistákat tömörítő, de néha másokat is befogadó – titkos közösségeket. Ezek a szovjet hírszerzőket kiszolgáló *nucleum*-ok mindig csak egy konkrét felső kapcsolatra voltak bekötve. Ezáltal igyekeztek minimalizálni Moszkva emberei a lebukás lehetőségét.

Amikor megismerkedtünk, Ernst Henry a sztálini külpolitikát bíráló kéziratot dolgozott, egy esetleges kiadás reménye nélkül. Szó szerint feljegyeztem néhány mondatát: „Hitler pártjának megerősödésével párhuzamosan a berlini hatalmi folyosókon már az 1920-as évek végétől érlelődött a Szovjetunióval szembeni rapid külpolitikai fordulat. A szovjet diplomaták és az ott dolgozó hírszerzők jól tudták, hogy bármikor kezdetét veheti a szovjet–német kereskedelmi kapcsolatok szinte teljes leépítése, valamint a két

ország közötti titkos katonai együttműködés gyászos lezárása.” Az időközben nyilvánosságra került titkos korabeli dokumentumok lényegében igazolják Ernst Henry szavait. A szovjet nagypolitika alakítói és berlini titkos informátorai valóban két malomban örültek az 1930-as évek elején. A Kremlre olykor közvetlenül bekötött németországi katonai és civil hírszerző hálózat még a világ számára tragikusnak bizonyult 1933-as esztendőben is „körkörös védelemre” rendelkezett be. Moszkva néhány talpraesett ügynöke éppen ez idő tájt próbált beépülni az Adolf Hitler személyes testőrségéből alakult, eleinte kis létszámú SS-be, vagyis a *Schutzstaffel*-be, a náci rendszer büneinek később emblematikussá vált intézményébe. Egy kiváló szovjet ágens, a pénzért dolgozó, korántsem baloldali Willy Lehmann pedig a hírszerzés/elhárítás szakzsargonját idézve „vakondként” húzta meg magát a német politikai rendőrség, a *Geheime Staatspolizei* soraiban, vagyis a Gestapo berkeiben, amelyet a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt második embere, az Adolf Hitler 1933. évi hatalomátvételét nagyrészt levezénylő Hermann Göring hozott létre. Mindez arra utal, hogy a szovjet hírszerzés németországi irányítói előrelátóan, jó előre kivetették hálójukat. Már akkor megkísérelték infiltrálni Hitler környezetét és a náci pártvezetést, amikor a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt még nem túl jelentős politikai alakzatnak látszott: 1928-ban csupán egy tucat képviselővel rendelkezett a Reichstagban.

A szovjet hírszerző hálózat e németországi sikersorozata egészen 1936–1938-ig tartott. Akkor Sztálin börtönbe vettette, nem ritkán kivégeztette a másik oldalnak való kémkedéssel gyanúsított legfelkészültebb, tapasztalt felderítőit. A tragikus fordulat nyomán a moszkvai centrumban és a németországi terepen is jószerivel megbénult a munka. A berlini szovjet civil rezidentúra mintegy másfél évig alig működött, az illegális katonai hírszerző hálózatot lényegében szélnek eresztették. Még a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötése előtt sem állt helyre a németországi szovjet felderítés korábbi, olajozottan működő infrastruktúrája. 1939 késő tavaszán és nyarán Grigorij Asztahov, a berlini követség tanácsosa hónapokon át egymaga helyettesítette a nagykövetet és az NKVD-rezident, mivel Sztálin parancsára mindkettőjüket indokolás nélkül visszarendelték Moszkvába. A Lubjankán akkor már régóta gyanúsnak tartották a korábban a „német fronton” tevékenykedő, elcsapott kapcsolattartókat és régi ügynököket. Így nem csoda, hogy amikor a Kreml urai 1939 végén úgy döntöttek, ismét aktivizálni kell a németországi hálózatot, a lerombolt struktúrák újjáépítése a vártnál nehezebbnek bizonyult.

Érdekes ugyanakkor, hogy éppen 1939 elején bukkantak rá az INO „gyöngyhalásza” a szovjet hírszerzés valaha volt egyik legfontosabb német kapcsolatára, Walther Franz Maria Stennesre (1895–1989). A korábban nemegyszer a szó szoros értelmében vérben gázoló katonatiszt életútjára érdemes felfigyelnünk, mert egy Adolf Hitler környezetéből elszármazó, a Führerrel jó viszonyt ápoló, később pedig szembeszálló, majd fél tucat ország kémhálózatával kapcsolatba került, színes egyéniségként, rövid időre bár, de történelmi szereplővé vált. Behálózására a Berlintől igen csak távoli Sanghajban került sor. A milliós kínai nagyváros nemzetközi övezetében élő férfi az 1930-as évek közepén Csang Kaj-sek egyik fő hírszerzője volt. Máig nem tudjuk, hogy ő maga jelentkezett-e a sanghaji szovjet felderítők valamelyikénél, vagy fordítva történt. A kevés számú forrásból életpályáját rekonstruálni igyekező kutatók úgy tudják, hogy Stennes kapitány – aki Kínában ezt a szerény rangot használta, noha Csang Kaj-sek katonai tanácsadójaként a *tábornok úr* megszólítás dukált volna neki – eleve kikötötte, semmiféle javadalmazást nem kér a Lubjankának nyújtandó segítségért. Leszögezte azt is, hogy nem ír alá olyan iratot, amely a beszervezését bizonyítja. Ezzel az óvatossággal mintegy biztosította maga számára a „befolyási ügynök” státusát, jelezvén, hogy sokkal több és különb a pénzért dolgozó „közönséges” informátoroknál. De döntésében szerepet játszhatott az is, hogy

kínai gazdái, netán a nyugati demokráciák sanghaji rezidensei által jól megfizetett emigránsként Stennes, egyáltalán nem mondott le a hazai közéleti karrieréről. Számos jele van annak, hogy miközben megszervezte Csang Kaj-sek kétezzer fős testőrségét, kulcsszerepet játszott a Japán elleni hírszerző akciókban, sőt a kínai diktátor tíz modern repülőgépből álló flottájának intendánsa is volt, valamennyi lépését a remélt diadalmas berlini visszatérésnek rendelte alá.

A valaha komoly hivatalokat elfoglaló Stennes család (eredetileg Hinkler-Stennes volt a nevük) katolikus és ősi nemesi gyökerekkel rendelkezett, amivel a messzi Távol-Keleten tiszteletet váltott ki az ottani elit tagjaiból. Ráadásul nyalka megjelenésével, szellemes, lehangoló, magabiztos stílusával és nem utolsósorban a Hitlerhez meg a német diktátor szűkebb köréhez fűződő régi kapcsolatainak mintegy foghegyről történő emlegetésével Walther Stennes frenetikus hatást gyakorolt a sanghaji társaságra. Miután pedig Pearl Harbort követően a japán katonaság bevonult a népes metropolis nemzetközi övezetébe, és a százados átmenetileg a megszállók „védelme”, valójában házi őrizete alá került, új fogva tartóival különös alkut kötött: vállalta, hogy informálja Tokiót a Berlinben hatalmon lévő náci politikai titkairól. Cserében azt kérte, hogy csak „módjával” korlátozzák a szabadságát.

A Kínában ekkor roppant aktívan tevékenykedő, de többnyire még tapasztalatlan szovjet hírszerzők képtelenek voltak eligazodni Stennes bonyolult pókerjátszmáiban. Miután az ő eszükön is túljárt, lelkes *objektívka*-kat, „felmérő”, „ténymegállapító” jellemzéseket készítettek róla, amelyek nyomán a moszkvai központban – noha a Nagy Terrort követően a belügyi népbiztosság vezetői szinte mindenkiben „provokátort” és *podsztat* (dezinformációval foglalkozó kettős ügynököt) sejtettek – engedélyt adtak a beszerzésére. Az új szuperügynök az elismerő *Drug*, vagyis a „Jóbarát” fedőnevet kapta a moszkvai csinovnyikoktól, noha a Lubjanka lyukkártyás adatbankja számos kompromittáló adatot tartalmazott az egykor véreskezű SA-parancsnokról. A szovjet hírszerzés irányítóinak a sárga újságkivágásokból tudniuk kellett, hogy az 1920-as években Stennes bűnrészes volt egy társa meggyilkolásában. Hogy több vonatszerelvényt robbantott fel a francia és belga csapatok által megszállt Ruhr-vidéken, közben német „szabadcsapatokhoz” csatlakozva számos lengyel őrbódét tett tönkre Németország keleti határain. Hogy 1920 márciusában egyenruhás rohamosztágosok parancsnokaként Berlinben belelővetett a fegyvertelen baloldali felvonulók tömegébe.

Lavrentyij Beriját az új ügynök véres múltja egy cseppet sem zavarta. Éppen ellenkezőleg, kapóra jött neki, mivel az új szovjet belügyi népbiztos akkoriban kezdte kiépíteni az INO berkeiben a saját külön hírszerző csapatát. Még az is előfordult, hogy továbbította Joszif Sztálinnak a Kínában dolgozó „Jóbarát” német vonatkozású – számos tekintetben perdöntő – információit. Mivel pedig a Sanghajba telepített, Stennest időről időre felkereső fiatal szovjet hírszerzőkkel a moszkvai központ a jelek szerint nem sokra ment, 1941 legelején Berija utasítására a szovjet hírszerzés ászát, Vaszilij Zarubint küldték Kínába az ő kapcsolattartójának. A Mennyei Birodalomban Betty néven dolgozó férfi egyik onnan küldött jelentése nemrég vált publikussá: „Jelentem, a »Jóbarát«-tal való találkozás normálisan zajlott le. Beszélgetésünk során az illető elmondta, hogy Hitler készül a Szovjetunió elleni küzdelemre, és nekünk azonnal meg kell tenni a megfelelő előkészületeket. »Jóbarát« közölte velem továbbá, hogy Richard Sorge, a Frankfurter (Allgemeine) Zeitung tokiói tudósítója, aki nemrég látogatott Sanghajba, elmondta neki, mennyire végletekig feszültek a szovjet–német kapcsolatok, s az elkövetkező hónapokban a két ország között fegyveres konfliktus várható.”

Korábban „Betty” éveken át mély illegálitásban, hamis iratokkal, prosperáló üzletember álcájában a berlini, majd a párizsi szovjet titkos hírszerző hálózat erőssége volt. A második világháború alatt pedig washingtoni rezidensként diplomata fedésben a szovjet

atomkémkedés egyik főszereplője lett. Kortársai szerint „a nagy terror” tisztogatásait csupán a szerencsésének köszönhetően úszta meg: életben maradt, de lefokozták, és huszonéves gyakoronokok mellé helyezték tutornak a központ angolszász részlegébe. Vitalij Pavlov tábornok, a szovjet illegális hírszerzés egykori vezetője az 1990-es évek közepén készült videointerjúnk során elmondta nekem, hogy ő maga „egészen zöldfülű volt”, amikor utolsó éves mérnökhallgatóként „egy gyorstalpaló elvégzése után”, „hallatlanul gyenge angol tudással” a Lubjankára került, ahol főnökei hamarosan „helyzetbe hozták”. Könnyes szemmel tette hozzá: „végtelenül hálás vagyok akkori beosztottamnak, Vaszlij Zarubinnak, aki nem érezte velem, hogy fényévnyi magasságban áll fölöttem. Nagyon sokat segített nekem.” Ugyancsak szuperlatívuszokban nyilatkozott nekem Zarubinnól egy másik szovjet veterán hírszerző, Alekszandr Fekliszov, a Rosenberg-házaspár egykori kapcsolattartó tisztje: „Az egyik legszerényebb ember volt, akiket a mi struktúráinkban megismertem. Pedig nagyrészt neki köszönhető, hogy tudósainknak olyan gyorsan sikerült létrehozni az atombombát.”

A valóság, persze, nem ilyen megható. A szovjet hírszerzés története azt tanúsítja, hogy a sztálini korszakban gyakran a legvéresebb és leppiszkosabb munkát bízták a hazarendelt hírszerzőkre. Nem véletlenül. Például Borisz Berman, az egykori berlini rezidens, köztársasági állambiztonsági népbiztosként szó szerint a fél belarusz értelmiséget, párt- és államparátusát kiirtotta, hogy Sztálin iránti hűségét, odaadását bizonyítsa. Az 1920-as években fél tucat ország titkos szovjet hírszerző hálózatát sorra irányító Szemjon Firin hazarendelését követően, a következő évtized első felében a gulágépítkezések hírhedten kegyetlen főnöke lett. Igyekezete azonban se Bermant, se Firint nem mentette meg a kivégzéstől, akárcsak szinte az összes többi szovjet mesterkémet, aki a megtorló gépezet fogaskerekei közé került. Vaszilij Zarubinnak is „bizonyítania” kellett, hogy életben maradjon. Meg is tette: 1940 tavaszán, a katyáni és más szovjet titkos haláltáborok lengyel foglyait – több mint húszezer embert! – az NKVD hóhérai az ő közvetlen irányításával mészárolták le.

Nem csoda tehát, hogy sem Zarubinnak, sem Berijának és munkatársainak nem okozott különösebb fejfájást a „Jóbarát” véres múltja. Bizonyos értelemben még növelte is a Hitler elől megszökött Walther Stennes ázsióját a Lubjankán, hogy a férfi az 1920-as években Észak-Németország nagyvárosaiban, majd az antant államok fegyveresei által megszállt Ruhr-vidéken, végül pedig a puskaropogástól zajos sziléziai lengyel határhoz közel eső keleti német tartományokban számtalan terrorcselekmény, gyilkosság eltervezője és végrehajtója volt. Az első világháború alatt amúgy kivételes bátorságával kitűnt, többször megsebesült, magas kitüntetései büszke főhadnagy ekkor már nem titkolta, hogy akkor érzi jól magát, ha békeidőkben is *rohamosztagos* akciókat hajthat végre, ezzel is felhívva magára a további pályáját meghatározó német politikai elit figyelmét.

Ehhez persze a weimari időkben nem volt túl nehéz ideológiát gyártani a császári haderő struktúráiból indult Stennesnek, aki arra hivatkozhatott, hogy nem tud belenyugodni a Németországot területileg megcsonkító, gazdaságilag tönkretévő és megalázó világháborús vereségbe. A versailles-i békekötést követően – amelynek paragrafusai nem engedélyezték az európai kontinens nemrég még legerősebb államának, hogy korszerű haderőt tartson fenn –, a nemzedéktársaihoz hasonlóan revánsra vágyó Walther Stennes „Stumpf kapitány” álnéven egyre fontosabb szerepet játszott a „Fekete Reichswehrben”, a weimari korszak bújtatott katonai egységeiben. Ezzel egyidejűleg, egészen 1922 közepéig, felelős állást töltött be a köztársaság békéjének és nyugalmanak védelmére létrehozott német politikai rendőrség kötelékeiben. Az első világháború lövészárkait hozzá hasonlóan megjárta hivatali főnökei a tettek emberét látták benne, és elismerésük jeléül rendőr századossá léptették őt elő. De megrendült a helyzete, amikor kiderült, hogy a *Bund der Ringmannen*

titkos testület tagjaként részt vesz az ún. *éjszakai bírósági eljárásokban*, amikor az „ítélőszékek” ősi német hagyományokra hivatkozva állítólagos bűneik miatt – többnyire politikai alapon – többeket halálra ítéltek és kivégeztettek.

A munkahelyéről történt botrányos távozás idegileg kikészítette Walther Stennest, ám nem változtatott sem szélsőséges elvein, sem a mentalitásán. Valóban, mintha több különböző jellem rejtőzködött volna benne. Néhány egykori bajtársa évtizedek múlva is mint melegszívű, jó szándékú emberre emlékezett rá. Politikai ellenfelei ugyanakkor kegyetlen, ravasz, Janus-arcú akarnoknak tartották. Érdekes módon még náci érzelmű korábbi barátai, így Joseph Goebbels is felrótta neki, hogy köpenyegfordító és szövetségesként elképesztően megbízhatatlan. A náci propagandafőnöknek az utókor számára vezetett naplójában Stennes sokáig úgy szerepelt, mint a „főhősök” egyike, ám 1930. augusztus 30-án ezt jegyezte fel: „A háttérből, mint egy pók szövögeti a hálót. [...] Stennes áruló. Pénzt és hatalmat követel.”

Ebben volt némi igazság. A leendő szovjet ügynöknek rendkívüli, ám ellentmondásos fizikai, lelki és jellembeli adottságai voltak. Nagy táskájában Parabellumot rejtgetett, és az öklével is hatalmasakat ütött, amikor emberei a nagyvárosok járdáin összecsaptak kommunista és szociáldemokrata ellenfeleikkel. A leszámolásnak más formáit is előszeretettel alkalmazta: a legeldugottabb kocsmákban éppúgy, mint drága szállodák különtermében folyamatosan intrikált a saját (gyakran cserélődő) elvarátai ellen. A lenről jött SA-tagok körében az éhező munkanélküliek gondjait ecsetelte, és a náci „Barna Ház” irodistáinak dözsolése miatt háborgott. Miközben a weimari idők egyre fontos szereplője lett, elkezdte változtatni a külsejét: amint kilépett a gazdagok csillogó világából, kopott kabátot vett fel, és külvárosi parkok padjain ücsörögve a neki dolgozó állástalan utcai spiclikkel találkozott, hogy kifaggassa őket, milyen a hangulat a környező épületek lelakott bérlakásaiban. De ha maradt némi szabadideje, újra szmokingot öltött, és a berlini Adlon hotel teraszán bókolt a csipkés ruhát viselő nagyvilági dámáknak. Alighanem ez volt az igazi énje.

A náci párt közkatonáinak sokáig fogalmuk sem volt arról, hogy a snájdig katonatiszt akárcsak hal a vízben, lubickol a berlini szalonokban, ahol már csak előkelő származása miatt is szívesen fogadták őt. Stennes közeli rokona volt ugyanis Heinrich Brüningnek – a politikai centrumhoz sorolható parlamenti képviselő 1930 és 1932 között a kancellári posztot töltötte be – és Karl Jozef Schulte kölni érseknek. Mégis, a századosról egy idő után azt beszélték, hogy „olyan mindenki után koslató fajta”. Az 1920-as évek közepétől a weimari köztársaság hatalmi folyosóin még jobban elfogyott körülötte a levegő, amikor kiderült, hogy nem a parlamenti pártok soraiban képzelel el a politikai jövőjét, hanem a fegyveres lázadás bűvöletében élő, duhajkodó radikális jobboldalhoz köti a pályáját.

Am ennek az éles és merész kanyarnak is megvolt az oka. A császári idők kiérdemesült tábornoki kara ugyanis, amely az antant országok tilalomfáit ledöntve ekkor már javában – legálisan és illegálisan is – építette a Reichswehr-t, időközben kényszerűségből ugyan, de megteremtette a modus vivendit a weimari köztársaság demokratikus alkotmányára felelködött parlamentáris elittel. Az így kialakult helyzet, ez a feltételrendszer pedig nem jelentett perspektívát a hallatlanul nagy ambíciókat melengető Stennesnek. A csalódott fiatalember ezért a nyilvános politika helyett a jól fizetett hírszerző pályát választotta: 1925 és 1930 között kémkedett a Reichswehr javára, de még a weimari köztársaság külügyminisztérium (az AA) titkos akcióiban is részt vett.

Egy idő után azonban már ez az illegális tevékenység sem elégítette ki. Ezért úgy döntött, beáll a „verekedősök” közé, akik utcai politizálással akarták elérni a köztársaság megdöntését. Ahol nyitott kapukra lelt. Az 1920-as évek második felében már a német

szélsőjobb szinte valamennyi szélsőséges politikai tömörülése, köztük az „Acélsik” és az SA is versengett a hatásosan fellépő, erőszakos Walther Stennesért. Hosszú hezitálás, alapos mérlegelés után a százados végül a barnainges *Sturmabteilung* mellett döntött. Ehhez azonban be kellett lépnie a Nemzetiszocialista Német Munkáspártba. 1927 végén, ha nem is szívesen, de megtette ezt a számára később tragikusnak bizonyult lépést. „Életem legnagyobb tévedése volt”, magyarázkodott később hosszúra nyúlt élete során (1989-ben, kilencvennegyedik életévében halt meg a nyugat-németországi Paderbornban).

A döntés eleinte még nem látszott elhibázottnak, hiszen 1928-ban Stennes kapitány felgyorsította vele vágyott céljai elérését. Kétes politikai pályája ezen a ponton szorosan összefonódott az SA-alakulatok fokozódó tevékenységével. Az első világháború frontjain légnyomást kapott, zsidóverésre bármikor kész, az értelmiséget és az „urizáló arisztokratákat” szívből gyűlölő dologtalan lumpenek mellett egyre több konzolidált polgár és dicső ősökre visszatekintő főnemes lépett be a *Sturmabteilung* tagjai közé. Vigyázták a rendet a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt rendezvényein, védtek a parlamenten kívüli tevékenységre fanyalodó náciakat a kívülről jövő támadásoktól. Máskor az SA militánsai vasdorongokkal és bokszerekkel felszerelve provokálták a járdán meg az úttesten Adolf Hitler politikai ellenfeleit, belekötve eközben a jámbor járókelőkbe is. Az eredetileg Afrikában harcoló német önkénteseknek szánt barna egyenruhában leszámolókat rendező, felajzott SA tagjaitól azonban idegen idegen volt a katonai drill.

Az 1920-as évek végén az SA élén álló, nem túl ismert, szélsőségesen radikális Fritz Pfeffer von Salomon egykori világháborús tiszt képtelen volt rendet tartani ebben a gyűlevész társaságban. Hitler szűkebb környezetében viszont akkoriban még nem akadt olyan tekintélyes, komoly tisztú múltú visszatekintő hivatásos politikus, aki átvette volna tőle a stafétabotot. Az SA-csapatokat az évtized elején létrehozó Hermann Göringet lekötötte a nagypolitika. Ernest Röhm pedig, a nemzetiszocialista tábor korábbi legfőbb katonai szakembere, összeveszett Hitlerrel meg Göringgel, és külföldre menekült előlük. Évekig Bolíviában dolgozott, részt vett az ottani haderő kiképzésében. A kialakult „kaderhiány” miatt üdvözölték olyan lelkesen a náci párt központjában, a müncheni Barna Házban a beosztottjaival korábban mindig szigorúan fellépő Walther Stennest, aki a hetekig tartó tárgyalásokat követően elvállalta, hogy *oberführeri* rangban életet lehel az amorf SA-tömegbe. Ami azzal járt, hogy Pfeffer von Salomon egyik helyetteseként átvehette a legütőképesebb észak- és kelet-németországi és külön a berlini náci paramilitáris alakulatok irányítását. A döntést, amely Stennes előtt megnyitotta az utat a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt csúcsaira, eredetileg Adolf Hitler hozta meg, de hamarosan megbánta, hogy így több tízezer, részint már alapképzéssel rendelkező marcona férfi az őt már egy ideje nem szívelő Stennes százados keze alá került.

(*Két elbukott lázadás*) Nem egy náci politikus, például Hermann Rauschning, a danzigi nemzetiszocialisták egyik vezetője, Ernst Hanfstaengl, Hitler sajtótitkára és személyes barátja vagy Otto Strasser náci ideológus már a második világ háború előtt és alatt is kapcsolatot tartott fent a számára menedéket biztosító nyugati országok titkosszolgálatáival, és igyekezett átírni a múltját. Élete késői, Hitler-ellenes korszakában Walther Stennes is ezt tette. Váltig hangsúlyozta, hogy soha nem volt meggyőződéses náci. Szerinte az SA-csapatok tagjai, akárcsak a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt magját alkotó „régí forradalmárok” meg „a külvárosokból érkező radikálisok” nagy tisztelettel tekintettek rá „szociális érzékenysége okán”, noha a párton belüli ellenfelei eközben közönséges kalandornak tartották. Stennes a megszépítő messzeségben papírra vetett, hevenyészett emlékezése azonban erősen torzított. Az SA tekintélyes vezetőjeként a százados, egy rövid időszakot leszámítva,

még taktikai okokból sem állította be magát munkásforradalmárnak, ahogyan például a két Strasser testvér, Gregor és Otto, Adolf Hitler két markáns riválisa tette. A „náci baloldaliság” – lényegét tekintve – ordas eszméje csupán kérészerű póz volt Stennes kapitánynál, amikor az SA erős embereként az 1930-as évek legelején konfliktusba került Goebbelszel, Hitler észak-németországi helytartójával, majd magával a Führerrel.

A kötélhúzás, amely Walther Stennes látványosan felívelő pályájának nem kevésbé látványos kudarcához vezetett, eleinte az egymásra acsarkodó helyi náci vezetők szűk körében zajlott, a berlini kávéházak teraszán. Miután azonban kiderült, hogy ebben a pankrációban Stennes ellenfeleinek áll a zászló, a százados kétszer is kivitte Berlin utcáira a neki alárendelt leghűségesebb barnaingeseket. Addigra hívei körében a hivatalos hitleri „vonal” ellen régóta tapasztalt hőzöngés nyílt ellenállássá fajult, és jó háromnegyed esztendeig eltartott. Feltehetőleg a Hitler által addigra már tüntetően mellőzött Strasser testvérek, valamint a bennük fantáziát látó, és ezért őket titokban támogató pénzügyi és katonai körök is uszították őket a háttérből. Ám ha a fêkezhetetlen, nagyravágyó Walther Stennes nem fúj riadót, az SA legénysége aligha szánja rá magát a fegyveres lázadásra. Érdekes, hogy Adolf Hitler, aki pedig besúgókkal vette körül Stennest, eleinte nem vette komolyan, hogy mennyire elégedetlenek helyzetükkel a mindenkori támaszát jelentő berlini verőlegényei.

A Stennes vezette 1930. augusztusi és 1931. márciusi–áprilisi lázadás a lehető legroszszabbkor jött a hatalom megragadása felé mérföldes léptekkel megindult Führernek. A náci vezér ugyanis röviddel korábban – nem olyan sokkal azelőtt, hogy 1930 szeptemberében pártja hatalmas sikert ért el a parlamenti választásokon –, a gazdasági világválság okozta sokkot kihasználva „nyitott” a jobboldali parlamenti pártok és a német tábornoki kar legharciasabb része irányában. Ekkorra már komoly kapcsolatokkal rendelkezett a meghatározó német pénzügyi körökkel is, amelyeknek ígéretet tett, hogy leállítja egyenruhás híveinek „túlkapásait”. Azáltal, hogy Stennes emberei fegyvert ragadtak, és lövöldözve kimentek a berlini utcákra, kiderült, hogy nem képes erre.

A berlini SA-egységek 1930. augusztus 30-i lázadásának végül a szociáldemokrata érzelmű parancsnokság vezetése alatt álló helyi rendőrség határozott fellépése vetett véget. Adolf Hitler éktelen haragra gerjelt, amiért – éppen a parlamenti választások küszöbén – valakik keresztezni merték a terveit. Szokása szerint eselhez folyamodott: népes kísérettel a német fővárosba utazott, ott kinevezte magát az SA országos vezetőjévé, a lázadóknak pedig megígérte, hogy rendezí anyagi helyzetüket. Stennest és néhány parancsnoktársát azzal hitegette, hogy felveszi őket a képviselőjelöltek listájára.

Csak hogy ebből nem lett semmi. Az SA-csapatok élére, vezérkari főnöki minőségben a Bolíviából hazatért Ernst Röhm került. Stennes legtöbb emberének ezzel szemben ajtót mutattak, őt magát pedig egy újabb súlyos konfliktus nyomán leváltották valamennyi tisztségéből, és kizárták a náci pártból. Ennek közvetlen előzménye volt a már említett 1931. április elsejei újabb lázadás, amikor – egy kis létszámú, de annál harciasabb vegyes, összevont SA-alakulat – elfoglalta a *Gau*, a fővárosi régió épületét, és tűzharcba keveredett a csupán Heinrich Himmlernek engedelmeskedő SS-őrséggel. Egy kisebb csapat pedig behatolt a Göbbels szerkesztette *Der Angriff* című náci kiadvány szerkesztőségébe, és rákényszerítette rémült munkatársait, hogy közvétegyék Stennes harcias kiáltványát, amelyben a szerző leszdedte a keresztvizet a müncheni Barna Ház gazdájáról.

(Évtizedekre elhúzódó epilógus) Ezt a lázadást, alig másfél nap alatt, ismét a berlini rendőrség verte le. A német fővárosba ismét kiszálló Adolf Hitler pedig újra ravaszul reagált: nyilatkozatot fogalmazott, amelyben álszent módon állást foglalt a kulisszák mögött éppen általa gerjesztett utcai politizálás ellen. A Führer nagy nyilvánosságot kapott dühki-

törése félreérthetetlen volt: „Megesküdtem, hogy szigorúan tartom magam a párt legális politikájához. Senkinek nem engedem meg, hogy megszegje ezt az esküt, a legkevésbé Stennesnek, a rendőrség lemondott századosának.”

A végig sértett rohamosztagos elkeseredetten védekezett. Nem csak szavakban: 1931 késő őszen és kora nyarán ott találjuk őt egy félig legális Hitler-ellenes, ám még mindig nemzetiszocialista szövetség, az Egyesült Nemzeti Front soraiban. Még májusban a százados adatbankot hozott létre az SA-ból vele együtt eltávolított mintegy 2000 hívének adataival. Más források szerint közvetlenül áprilisi berlini lázadását – ahogyan ő hangzatosan mondta, a „forradalmat” – követően, változatlanul legalább 3000 válogatott, részint fegyverrel rendelkező különítményes támogatásában reménykedett. Talán ezért is alapított Prágában Otto Strasserrel egy szupertitkos „vezérlő centrumot”. Ám minden ilyen akciója botrányba, vagy érdektelenségbe fulladt.

Az időközben hatalomra került Adolf Hitler ráadásul nemcsak a baloldali és polgári politikusokat, hanem saját régi nemzetiszocialista párti riválisait is üldözni kezdte. 1933 májusában Himmler, Walther Stennes régi ellenlábasa, egy kisebb SS-egységet küldött a nyakára. Mivel a századost nem találták otthon, a járőrözők elverték a házvezetőnőjét, majd összegyűjtötték Stennes háborús kitüntéseit, beledobálták egy cinkvödörbe, és rávizeltek. A hazatérő Stennes szenvedélyesen tiltakozott a súlyos megaláztatás miatt, amire börtönbe vetették, és – alighanem Hitler utasítására – megkínózták. A volt SA-parancsnokot, akinek beosztottai nemrég felettesük tudtával számos hasonló akcióban vettek részt, bizonyosan ki is végezték volna, ha letartóztatásának híre nem jut el Göringhez, aki két évvel fölötte járt a királyi porosz főkadétképzőbe, és az egyik legbátrabb első világháborús tisztet látta benne. A már a legrosszabbra is felkészült Stennes neki köszönhette, hogy kijutott a fogságból. Cserébe ígéretet kellett tennie, hogy hosszú évekre távozik Németországból, sőt Európából.

Így került nagy kerülővel Kínába, ahol hamarosan Csang Kaj-sek udvarában tűnt fel. Továbbra is az expanzív német birodalmi ideológia híve maradt. Meggyőződéssel vallotta, hogy az első világháború előtti határok mellett hazájának „jár még” Ausztria és a Szudéta-vidék. A nemzetiszocialista eszméktől azonban egy idő után fokozatosan elfordult, és a Szovjetunió elleni német támadás küszöbén azzal rukkolt elő, hogy a világ jövője a német–szovjet–kínai geopolitikai összefogás lesz.

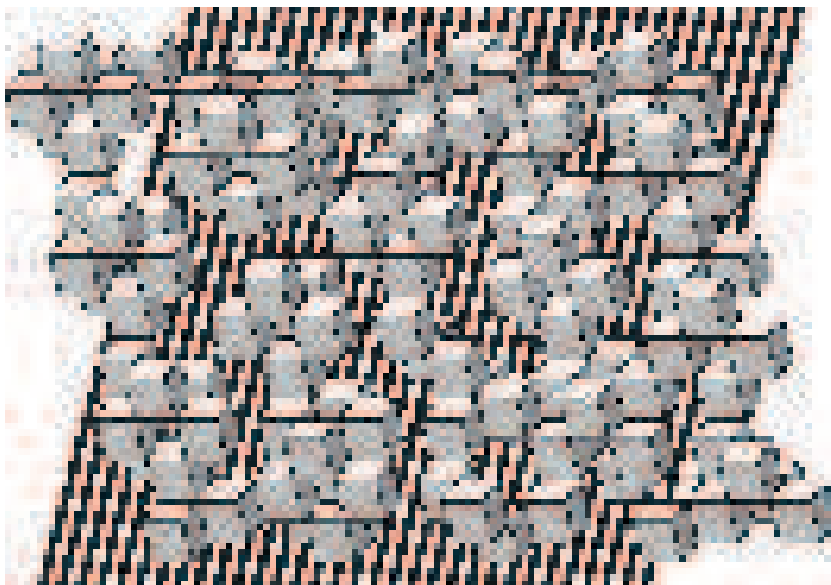
Stennes hosszú életének számos titka még válaszra vár. Nem tudjuk, lehettek-e Kínában komoly német titkosszolgálati kapcsolatai, miközben még holtában is gyűlölte az őt földönfutóvá tevő Adolf Hitlert? Milyen fontos titkokat osztott meg szovjet kapcsolattartóival Sanghajban, esetleg másutt, azon kívül, hogy időben figyelmeztette Moszkvát: a japán csapatok 1941 végén déli irányban, és nem Szibéria meg a Távol-Kelet felé készülnek támadni? Miért tért vissza olyan későn, csupán 1949-ben német földre, noha kínozták a honvágy? Melyik hírszerzés, az angol vagy az amerikai egyengette további útját? És kinek a pénzén, főleg pedig kiknek a számára jelentette meg a hidegháború éveiben azt a szerény kivitelű kiadványt, afféle adatbankot, amelyben a liberális konzervatív eszmerendszert hirdette, ugyanakkor nem titkolta, hogy szeretne részt venni egy prosperáló, modern, hatalmas Németország felépítésében?

Azt tudjuk, hogy az 1950-es évek elején Walter Stennes felkereste a kettéosztott Berlin szovjet megszállási övezetét. Valamilyen úton-módon kapcsolatot talált az ottani szovjet hírszerző hálózat vezetőivel, és felajánlotta nekik az együttműködést. Ehhez annyit kért, hogy Moszkva vegye komolyan a Németország feltámadásával kapcsolatos koncepcióját. Egy ilyen helyzetben a berlini rezidentúra nem dönthetett önállóan, Moszkvában azonban ezúttal senki nem volt elragadtatva Stennes jelentkezésétől. Az egyesített szovjet hír-

szerzés és kémelhárítás akkoriban éppen Információs Bizottság néven működött. Szinte valamennyi fontosabb ügyben – és a „Jóbarát” újbóli felbukkanása mindenképp ilyennek számított! – maga Joszif Sztálin döntött. Hogy esetleg személyesen a diktátor állította le az újbóli beszervezését, talán soha nem fogjuk megtudni. Annyi bizonyos, hogy 1952-ben a szovjetek megszakították Stennessel a kapcsolatot.

IRODALOM

- Charles Drage: *The Amiable Prussian*. London, 1958.
 Charles Drage: *Als Hitler nach Canossa ging. Biografie des Walther Stennes*. Berlin, 1982.
 Ernszt Genri (Ernst Henry): *Zametki publiciszta*. Moszkva, 1988.
 Joseph Goebbels: *Napló*. Budapest, 1994.
 Adolf Hitler: *Asztali beszélgetések. Monológok a vezéri főhadiszálláson. 1941–1944*. Budapest, 1999.
 Hsi-huey Liang: *The Berlin Police Force in the Weimar Republic*. Los Angeles, 1970.
 Alekszandr Fekliszov: *Priznanyije razvedcsika*. Moszkva, 1999.
 Fridrih Firszov: *Székreti Kommuniszttyicseszkoivo Internacionala*. Moszkva, 2011.
 Ernst Hanfstaengl: *Hitler. The Missing Years*. London, 1957.
 Kershaw, Jan: *Hitler*. New York, 1999.
 Kun Miklós: *Oroszország válaszáton*. Budapest, 2013.
 Ny. V. Petrov, K. V. Szkorkin: *Kto rukovogyil NKVD. 1934-1941*. Moszkva, 1999.
 Peter Padfield: *Himmler*. Budapest, 2011.
 Vitalij Pavlov: *Operacija „Sznyeg”*. Moszkva, 1996.
 Patch, William: *Heinrich Brüning and The Dissolution of the Weimar Republic*. New York, 1998.
 Hermann Rausching: *Hitler bizalmasa voltam*. Budapest, 1946.
 Jelena Rzevszkaja: *Goebbels. Portret na fonye dnyevnyika*. Moszkva, 1994.
 Stachura Peter D.: *Gregor Strasser and the rise of Nazism*. London, 1883.
 Otto Strasser: *Hitler and I*. Konstanz, 1948.
 Harry Graf Kessler: *Tagebücher 1918-1937*. Frankfurt am Main, 1961.

A társadalomtudományok növekvő jelentősége

Két tézissel kezdeném:

1. Minden egyén és minden közösség egyenlő saját történelmével, múltjával. Más történelem más személyiséget, más kultúrát teremt.
2. A világot az isteni eredetű *személyiségek* mozgatják, minden más tényező csak eszköz az élethez, még akkor is, ha nagy „visszacsatolásuk” van az emberre. Az eszközöket is a személyiségek teremtik. Tehát az ember és társadalma megismérlése kulcs a „jó élet” kialakításához.

Az európai kultúra és civilizáció a középkor után fokozódó mértékben átalakult, egyre inkább érdek/haszonelvűvé vált s egyre inkább előtérbe nyomult az önzés a teremtési rendből fakadó, s az élethez nélkülözhetetlen, változathatatlan értékekkel szemben. Ez a fordulat óriási technikai-civilizációs *hatékonyágnövekedéshez* vezetett, de kiélezte az egyes emberek és közösségek közötti anyagi feszültségeket. Olyan ellentmondásokat is teremtve, amelyek csak stabil értékeltvi/erkölcsi rend fennállása, elfogadása mellett kezelhetők. A mindent relativizáló, a rendből fakadó szabadsággal szemben szabadosságot hirdető világban a korábbi emberi bűnök egyre inkább ön- és világ-/természetpusztítóvá lettek.

Így aztán – miközben az emberiség csodálatos eredményeket is elért – sorozatos válságjelenségek kezdték jellemezni az életet. Persze válságok és súlyos események mindig is voltak az életben, de a növekvő gátlástalanság a rendelkezésre álló nagy hatású eszköz-rendszerek és módszerek következtében már globális mértékű megoldhatatlanságokkal fenyegetnek. Tudományos és technikai eszközök és módszerek sok mindent megoldhatnak, de a mindent felülíró magánérdekek, a másokkal nem törődő önzés a segítő eszközöket is sokszor hatástalanítani tudják.

Nézzünk hát néhány csak etikai/értékeltvi alapon megoldható globális emberi problémát! Mert – s ezt feltétlenül hozzá kell tennünk –, ha etikai/értékeltvi, „belátásos” megoldás nincs, akkor jönni fog az erőszak s különféle háborús konfliktusok következnek. A világ demográfiai helyzete talán a legsúlyosabb kérdés (hiszen ettől függ a környezeti problémák jó része is!) s ebben kétféle válság immár egymásba kapcsolódik, ellentétes előjellel.

Az egyik válság az európai népességek gyorsuló fogyása (belső probléma számunkra regionálisan a cigányság létszámának növekedése), a másik viszont a világ szegény népességének robbanása, amely fokozódó vándormozgalmakhoz vezet. A globális média-világ látványra törekedése erősíti a „jóléti országokba” történő, s pillanatnyilag fékezhetetlen bevándorlást, miközben ott is, a neoliberális politika miatt fokozódó elszegényedés zajlik. Így aztán mind szociálisan, mind kulturálisan egyre nagyobb társadalmi-politikai ellentmondások keletkeznek.

A másik válságot a természeti egyensúlyokat tönkretevő korlátlanul profitorientált szabadpiaci rendszer okozza. A minden mérték nélküli fogyasztás, s a hozzá kapcsolódó profithajsza egyenesen az élet fennmaradásának lehetőségét veszélyezteti. Pedig a kérdés tulajdonképpen egyszerű: szabad-e a viszonylag kis számú nagy tőketulajdonos nyeresége érdekében a teremtési rend korlátait figyelmen kívül hagyni? A komolyan vehető erkölcsi rendszerek mindegyikének alapvető jellegzetessége volt az önkorlátozás, az egyéni vágyak és érdekek kordában tartása. A mi korunk – sajnos – minden korlát leépítésének divathullámaiban él, figyelmen kívül hagyva az *egész* érdekét.

A harmadik nagy és robbanás veszélyes terület, amely nem független az előbbi kettőtől, a társadalmi egyenlőtlenség növekedésének kérdése. Ez az emberi állapotból, vagyis abból, hogy nem egyenlőnek születünk, következő *örök társadalmi feladat* (Jézus Krisztus mondja: szegények mindig lesznek veletek!). Az emberi korlátlan mohóság és bírvágy – egyébként mint az emberi önistenítés, az eredendő bűn következménye – korunkban az európai jellegű világrészekben is *újra* a robbanásveszélyes, forradalmi helyzetek felé viszi a világot. A mai mainstream politikai irányzatok legitimé tesznek olyan társadalmi különbségeket, amelyeket más oldalról, divatok és propaganda szempontjából nem akarnak nyilvánvalóvá tenni, sőt ellepleznek. Vagyis emberjogozás folyik a csapból is, másrészt a korlátlan haszon etikailag elfogadhatatlan képviselőit, realitásának világát természetesnek tartják.

Az emberileg megváltoztathatatlan teremtési rend bomlasztását persze a gyarló emberi ész (szajha ész – mondta Luther) sok másféle fronton is képviseli. Ezek közül az európai emberiségben (ez mindig az USA-t, Kanadát, Ausztráliát és Új-Zélandot is jelenti) a család nélkülözhetetlen intézménye szétverésének szorgalmazása a legmélyrehatóbb. A férfi és nő kapcsolata ugyanis egyszerűen az élet folytonosságát jelenti, s így annak nincs alternatívája. Az „alternatív életformák” szubkulturális dekriminalizáltságán túlmenni itt egyszerűen nem lehet. Ez egyébként, ha demokraták vagyunk, már csak a népességi arányok miatt is természetes.

A problémák sorát folytatni lehetne, de csak ezekből is világos, hogy ezen fontos bajok mindegyike összefügg egymással s *egyértelműen közös értékválsági* alapokra utalnak. A korábban már említett európai racionalizmus technikai-civilizációs hatékonyságnövekedésből fakadó, emberi balhít a világ uralására s evilági megváltására, elvezetett ahhoz, hogy *minden* megkérdőjelezhetővé vált, illetve ahhoz, hogy vértengeres terroruralmak, bűnöző pártok és emberellenes szervezetek jöhessenek létre, sőt uralkodhassanak.

Így tehát nyugodtan ismételtethetjük a ma már közhelyszerű értékkonzervatív ítéletet: nem a világ, a teremtési rend van válságban, hanem a maga helyét és rendjét nem találó ember(iség). S ez a válság globálissá azért vált, mert az európai emberiség, mint ördögi kísértés aláasta a másféle kultúrákat is.

A vörös materializmus erőszak-kultusza, s a fehér materializmus pénzimádata hosszabb-rövidebb szembenállás után ugyanabba a zsákutcába került. Póthítként váltak a gonosz hordozóivá, beteljesíthetetlen ígéreteken lovagolva s átmenetileg győzedelmesen. Csakhogy az emberi élet nem a haszonelvűre épül, hanem a kölcsönös, egyenlőtlen függések rendszerén alapul, s így – mai szóval – nonprofit jellegű. Különben a dzsungel társadalmává válik, amelyben óriási rabszolgatömegek szolgálnak keveseknek. Az élet a szereteten/szolidaritáson nyugszik, ha az eltűnik, az életnek is vége.

Az erőszakos, állítólag egyenlősítő kommunista utópia után a szabadpiaci társadalom hozhat-e megoldást? Az elmúlt negyedszázad magyar nyomorúsága bizonyítja azt, hogy nem. Az értékelvűség *kényszerítő* jelenléte nélküli *tiszta érdekelvűség* egy velejéig igazságtalan világot hoz létre, amelynek tudományos-technikai hatékonyságnövekedése igazából csak egy a többség sorsa iránt közönyös kisebbség jólétét szolgálja. Ezért nem lehet meg a társadalom, az „emberi jelenséget” kutató tudományok nélkül.

De az ilyen társadalomtudományok nem lehetnek értékesítési és befolyási hatalmat szolgálók! Az olyan társadalomtudományok, amelyek – végső soron – tisztán az érdekelvűséget szolgálják, mint pl. a szociológia „kemény adatokat” termelő ágazatai vagy pl. a politológia aktuális felmérései, legfeljebb az értékelvűség figyelmeztető segítői lehetnek. Mintegy a romlás regisztrálói. Ma – sajnos – ezek a pusztítás leghatékonyabb elősegítői. A társadalomtudományok ugyanis nem lehetnek „értékmentesek”. Egyértelműen állást kell foglalniuk. Nem napi és pártpolitikailag, hanem értékelvűleg.

Nálunk Magyarországon, a posztkommunista világban még a nyugati helyzetnél is súlyosabb az értékválság, mert minden szegénységgel is súlyosbított s egy több évtizedes értékközönyösítő, atomizáló politikának a következményeivel terhelt. A kádárizmus – 1956 tapasztalatai nyomán – tudatosan egy szolidaritás és közösségihiányos társadalmat teremtett, amelyben az emberi-társadalmi tőkének erkölcsökben is kifejeződő tartalmi is súlyosan sérültek. De a világgazdaságtól való diktatórikus elszakíttottság rendkívül sokat ártott a magyar társadalom többsége versenyképességének is. A kádárizmus „csodafegyvere” a háztájizás volt, amely a biztos élelmiszerellátáson túl kizsigerelő, önkizsákmányoló következményeivel a magyar „egészségtökét” tönkretette.

De súlyos következményekkel járt a megélhetési gyermek vállalását ösztönző cigánypolitika is, amely a formális integrálással – munkakényszer – a gyorsan növekvő cigány népesség értékelvű kulturális integrációját tulajdonképpen mellőzte. S ez nem csoda, hiszen a nemzeti kultúra (és a hit, vallás) kiüresítése miatt a többségi társadalom nem csekély része is *lumpenizálódott*. Ahogyan a hamis internacionalizmusra nevelés miatt a szakműveltségek is *szakbarbárosodtak*. Az egyén – minden tekintetben – elszakadhatott a közösségi érdekektől, mintha tartósan lehetett volna egyénileg boldogulni, miközben a nemzet/közösség tönkre megy (pl. eladósodik, demográfiailag le hanyatlik stb.)

A magyar történeti gondolkodás és a kádárizmus szöges ellentétben állt. A magyarság többségét 1945 és 1956 után az emberi reménytelenség kényszerítette egy olyan ideológia elfogadására, amely nem szolgálta közösségi érdekeit. Idővel azonban kialakult egy komprádor társadalmi-szellemi vezető csoport, amely a média segítségével közönyös tömegeket volt képes maga mögé sorakoztatni. A posztkommunista magyarság – határon belül és túl – ezért tud nehezen talpra állni.

Egy tudatosan kiszolgáló privatizációval gazdaságilag csaknem teljesen tönkretett, kiszolgáltatottá degradált magyarságnak többszörösen szüksége van az önismeretre és ellenségeinek megismerésére is. Ha ugyanott és ugyanazon népek között élünk, nem hagyatkozhatunk utópiákra, ahogyan a nagyhatalmak által terjesztett divatokra sem. A *nemzeti öncélúság* nem más és nem kevésbé jogosult, mint az egyéni önfenntartás és az értékelvek figyelembe vételével működő önzés. Nagy szükség van magyar érdekű társadalomtudományokra.

Egy kiállítás margójára

Portrék a Pannonhalmi Főapátság gyűjteményeiből

2013 májusában a Pannonhalmi Főapátság épületében kiállítás nyílt – Imago címmel – a Főapátság rendkívül gazdag egyházi emlékgyűjteményéből, amelyből a nyilvánosság elé állított képanyag a nagyközönség számára ritkán látható, hiszen legnagyobb részüket a monostori klauzúrában, a látogatók elől elzárt területen őrzik. Egy részük változó művészi színvonalat képviselnek, inkább az ábrázolt személy megőrkötését célozták meg. Ebben az esetben a kulturális antropológia és a művelődéstörténet ad rendezési elvet, természetesen nem hagyja figyelmen kívül az ikonográfia, ikonológia vonatkozásait sem.

Az ősi monostor műtárgygyűjteményeinek jelentős része liturgikus vonatkozású, de mellettük jelentősek a művelődéstörténeti és speciális szakgyűjtemények is. A klasszikus értelemben vett könyvtár felépítése után a Múzeum a könyvtár oldalhelyiségeibe költözött, megtartva itt is a sokféleséget (képtár, régiségvár, numizmatikai gyűjtemény, ásványvár, növényvár stb.). Amikor a rendet 1786-ban feloszlatták, a feloszlatai leltárban kevés képet soroltak fel, sok esetben a leltárt készítő írónak a képek értékesebbnek „mondatik”, mint maga a kép. A rendet 1802-ben – tanítórendként – újrászervezték, csak kevés kép került vissza a monostorba, illetve a rendfőnökök feladata lett a régi portrék visszaszerzése, leginkább vásárlás útján. Ekkor keletkezett a mai képgyűjtemény magja, amit további vásárlásokkal, hagyatékokkal gyarapítottak.

Magyarázatra szorul a kiállítás címe, Imago, ami a klasszikus latinságban képet, képmást jelent. Az „image” hasonmást is jelent: például a királytemetésekben az elhunyt páncéljában öltözött személy lovagolt, ezzel szimbolizálta a királyi hatalom továbbélését. A képek egyszersmind arcképet, portrét is jelentenek, ami nemcsak a fizikai megjelenítést, hanem erkölcsi alkatának visszatükröződését is szolgálta. Ez is sokrétű műfaj: lehet szobor, dombormű, érem, olaj-, tempera- vagy vízfestmény, ceruza- vagy krétarajz, sokszorosított grafika. Az előbb említett műfajok szinte mindegyikéből szerepelnek a kiállításon tárgyak, a legkülönbözőbb technikák műremekei.

A kiállítás első részét Petneki Áron rendezte, ahol – képi ábrázolásokon át – nyomon követhető a portré „műfajának és technikájának” alakulása. Gondolunk itt egy ismeretlen orosz ikonfejtő Jézus-ábrázolásától a romantikus korok árnyékrajzolásáig. Izgalmas feladat az árnyrajzok készítésének technikája, ami inkább polgári szalonok műfaja volt, de ezt a „művészi ágat” a pannonhalmi monostorban is művelték, bizonyítja ezt több bencés szerzetesnek a 19. század elején készült sziluettje is.

A legkorábbi időszakból híressé váltak a donátorok ábrázolásai, amelyek megjelentek faragványokon, de leginkább olajfestményeken, amelyek családi galériák számára készültek, vagy egyházi gyűjteményekben a püspökök vagy előjárók – sorrendbe állított – emlékét őrizték meg. A szerzetesi közösségekben az adott rend példaképeit örökítették meg, akiket követni kell az életszentség elérésében és az erények gyakorlásában. Ezek gyakran nem egyedi, hanem sokszorosított formában kerültek „előállításra”. A kiállításra került képek többsége az ún. fiktív portré, ismert személyről készített ábrázolás, amelyek többsége – a történeti érték mellett – művészi erényekkel is rendelkezik.

A kiállítás másik nagy területe a fényképgyűjtemény, amely a 19. század közepétől vált hatalmas lendülettel népszerűvé. Értékét nemcsak a kort jellemző beállítások adják,

hanem az életszerűség, egy adott pillanat soha nem megismételhető hangulata, az örök-kévalóságnak átadott szituáció. E kiállítási részt Bogdán Melinda rendezte, válogatta, a kiállítási katalógusban a következőket írta: „A muzealizált fotóportré, a tárgyá tette alkotja az ősgalériát, amely tudatunkban létrehozza az azonos közösséghez tartozás élményét. Ezek a portrék csak historizálva, textusban léteznek. Kiállításunk legnagyobb része ilyen képekből áll. Ugyanakkor a fotografikus arcmás alkalmas lehet egyfajta „Premium non meritum”-ra, a másik arc megszólít, mégsem lényeges, hogy kinek a portréja, mert csak önmagunkat tapasztaljuk meg benne. Örökösen formálódó éntünk éppen találkozik a saját (másik) képmásával.” A kiállítás e részében a századfordulótól találkozunk egykori rendtársakról készített felvételekkel, híres személyek (például Rómer Flóris, Vaszary Kósa) arcképeivel. Ezek a felvételek magukon viselik azt a felismerést, hogy a fotográfálás beállítása nem kis mértékben támaszkodott a festészeti hagyományokra, különösen, ami a kompozíciós elemeket illeti. Ez nem pusztán abból eredt, hogy a fényképezés egy része korábban (vagy egy időben) festéssel is foglalkozott, hanem abból is, hogy a megrendelők szintén a festett portré sémáiban gondolkodtak. Vonatkozik ez a modell beállítására, a ruházat elrendezésére, a háttér elemeire. Már az előbbiektől megszabadult stílus a kettős portré, az életkép, a mindennapi életbe bepillantó felvételek. Természetesen a felvételek „alanyai” szerzetesek, ismertek és anonimak.

A kiállításához méltó színvonalú „katalógus” tartozik. Az előbbi meghatározásban azért szerepel az idézőjel, mert ez a kötet egy két szerző nevével fémjelzett önálló könyv, kiegészítve művészi ábrázolásokkal és igen gazdag jegyzetanyaggal és irodalmi jegyzékkel. Ma már elképzelhetetlen nagy szellemi teljesítményt felvonultató kiállítás hasonló kiadvány nélkül, hiszen a tárlat értékes anyaga ismét eredeti helyükre (raktárakba, belső helyiségek falaira) kerülnek vissza, de a kiállításanyagot leginkább – a fényképeken, videofelvételeken kívül – értékében csak a könyv örökítheti meg. A „szimpla” katalógus csak „gyorsinformációt” adhat a kiállításról, de az előbb említett „könyvforma” élénk állítja a kiállítást megálmodók elképzeléseit, gondolatait, legfőképpen a kiállítással kapcsolatos kutatásaikat. A szerzők (kiegészítve Varga Mátyás írásával) élvezetes esszébe foglalva tárják az olvasók elé munkájuk eredményeit, tartós emléket állítva a pannonhalmi gyűjteménynek.

(Imago. Portrék a Pannonhalmi Főapátság gyűjteményeiből. Bogdán Melinda, Petneki Áron és Varga Mátyás tanulmányaival. Pannonhalma, 2013, 85 p.)

Graham Robb

Léggömbös kalandok

Richard Holmes: Falling Upwards: How We Took to the Air (Pantheon, 2013, 404 oldal) című könyvének bemutatása

Richard Holmes¹ írásainak figyelmes olvasói valószínűleg már tudják, hogy a brit tudós nem idegenkedik a technikai sportoktól. Egy-egy önéletrajzi vonatkozású utalásban már találkozhatunk a motorjával keskeny vidéki utakon száguldó vagy vitorlásán az Északi-tenger habjait szelő Holmes-szal; így valószínűleg nem fognak meglepődni akkor sem, amikor megtudják, hogy a hőlégballoonozás világa sem áll messze tőle, sőt már többször is a levegőbe emelkedett a „selymes felhő” alá kötött fonott kosárban. Az egyik ilyen légi utazás végén egy meglehetősen barátságosan, sertésekkel teli mezőn landolt a kelet-angliai Norfolk-megyében, ahol egyébként otthona is található. Egy másik alkalommal egy olyan hőlégballoon utasa volt, melynek pilótája a gondosan ápolót pázsiton próbált meg leszállni a canberrai parlament épülete előtt – és valószínűleg meg is tette volna, ha el nem zavarja egy szemfüles biztonsági tiszt, aki azzal fenyegetőzött, hogy parkolójegyet váltat velünk.

Holmes osztja a ballonosok által érzett csodálatot, akiknek „álomszerű történeteit és romantikus kalandjait” elmeséli. És úgy tűnik, hogy osztja a csíntalanságukat is. A *Falling Upwards* (a könyv címének hangulatát talán a „*Zuhanás az ég felé*” fordítás adhatná vissza legjobban) nyitójelenetében például a négyéves Holmes-ot láthatjuk egy falusi ünnepségen. Nagybátyja,

aki akkoriban a brit Királyi Légierő pilótájaként szolgált, egy héliummal töltött léggömböt kötött a kis Holmes ingének legfelső gombjához. A léggömb, emlékszik vissza Holmes, „türelmetlenül rángatott az ég felé, és kezdtem úgy érezni, hogy bizonytalanul állok a lábamon. Úgy éreztem, hogy zuhanok – felfelé.”

Holmes új könyve távolról sem a léggömbök és a léggömbözés egyszerű története. Sokkal inkább a ballonok esztétikus vonzerejének, illetve a „társadalomra és a fantáziára gyakorolt hatásuknak”, az általuk inspirált írásoknak és maguknak a ballonosoknak a dicsérete. Miközben néha hihetetlennek tűnő történeteket mesél bátorságról és katasztrófáról, Holmes egy sajátos társadalomtörténetet ír.

A szerző alig tesz említést a Montgolfier-testvérek 1782-es találmányáról, a „papírzacskóba zárt felhőről”, mivel a témára már kitért korábbi, *The Age of Wonder: How the Romantic Generation Discovered the Beauty and Terror of Science* (Pantheon, 2009, 576 oldal) című könyvében. Ám így is akad bőven felidézésre méltó érdekesség, különlegesség a ballonos repülés világának korai történetéből.

1783. augusztus 27-én délután háromnegyed hatkor a Párizstól tíz mérföldre északkeletre található Gonesse falu lakossága különös jelenségre lett figyelmes. Néhányan úgy gondolták, hogy a Holdat látják leszállni az égből. A különös „repülő tárgy” kezdetben szinte függőlegesen zuhant lefelé, majd ferdén ereszkedett tovább. A legtöbb 18. századi paraszt számára – még azoknak is, akik a gonesse-iekhez hasonlóan csak kőhajításnyira éltek a francia fővárostól – a természetfölötti (illetve annak vélt) jelenségek szinte mindennapos dolognak számítottak. Ez a jelenség azonban valami olyasmi volt, amihez hasonlóval addig nem találkoztak se a tündérmesékben, se a legendákban. Ahogy a titokzatos tárgy egyre közelebb és közelebb ereszkedett a földhöz, egy hatalmas, alaktalan, vörös és fehér

¹ Esetünkben nem a néhány éve elhunyt Edward Richard Holmes-ról (1946–2011), a neves brit hadtörténészről van szó, hanem a főként életrajzairól és irodalomtörténeti vonatkozású írásairól ismert Richard Holmes-ról (1945–).

színű selyemből készült zsákforma tárgy kezdett kibontakozni a megfigyelők szeme előtt. Bár a „zsákból” már elillant a „gyúlékony levegő”, azaz a hidrogén java, amit aznap délután töltöttek bele a párizsi Mars-mezőn, annyi azért még maradt benne, hogy egy darabig tovább sodródjon a mezőkön keresztül. Az eseményről szóló beszámolók későbbi változataiban az olvasható, hogy a rémült gonesse-i parasztek elpusztították a pilóta nélküli repülő alkalmatosságot. Ám egy alig három évvel az esemény után kiadott beszámoló arra utal, hogy reakciójuk kifinomultabb és gyakorlatiasabb volt: „Néhányan a sarkukra álltak, mások letérdeltek és védőszentjükhöz imádkoztak. A legbátrabbak előbb kövekkel dobálták meg a léggömböt, aztán utánaszaladtak, egy ló farkához kötötték és visszavonszolták Gonesse-be.” A történetnek van olyan változata is, amely szerint a feldühödött parasztek előbb megdobálták a lezuhant léggömböt, aztán villákkal és kaszákkal estek neki, a roncs maradékát pedig egy ló farka után kötve addig vonszolták, amíg a ballonnál csak foszlányok maradtak. Akárhogy is történt, azt mindenesetre valószínűnek tarthatjuk, hogy hat évvel a francia forradalom kitörése előtt aligha bántak kesztyűs kézzel egy drága anyagokból készült, Párizs felől érkező idegen tárggyal – ami valójában a Jacques Alexandre César Charles által készített első hidrogénnel töltött ballon volt.

A gonesse-i parasztek valószínűleg jól tették, hogy óvatosak voltak. Sok „színes mese” sugallja azt Holmes lenyűgöző „igazi léggömb-történeteinek füzéréből”, hogy a többi új, izgalmas játékhoz hasonlóan a ballon is infantilizáló hatást gyakorolt a felhasználóira. Amikor a magasba emelkedve látták, hogy alant sötét foltokká olvadnak az emberi civilizáció dicsőségei és vívmányai, néhány korai aeronauta – még azok is, akiknek egyébként komoly tudományos szándékaik voltak – úgy viselkedett, mintha valami felelőtlen felsőbbrendű lény lett volna. 1836 egyik sötét novemberi éjszakáján Charles Green angol léghajós egy ír zenész és a brit parlament egyik képviselője társaságában láthatatlanul lebegett valahol Belgiumban, a „túlvilági, vakító fényvel izzó tüzes öntödék” felett, de elég közel ahhoz, hogy hallja az öntödei munkások köhögését és káromkodását. Egy

kötél végére kötött, ragyogó kék fényt árasztó bengal-lámpát eresztett alá a léggömb kosarából. Amikor a lámpa már szinte a munkások feje fölött lógott, arra utasította egyik útítársát, hogy fogjon egy szőcsövet és kezdjen francia és német nyelven kiáltozni, „mintha csak valamiféle természetfeletti hatalom látogatta volna meg a belgákat.” Lelki szemeivel látni vélte, hogy a „becsületes iparosok” úgy remegnek, mintha egy primitív törzs tagjai lennének, akik „felnéznek rémálmaik tárgyára.” Hogy teljes legyen a hatás, Green a felfelé fordított arccal bámuló munkások képébe zúdította az egyik ballasztként magukkal vitt homokzsák tartalmának felét.

Az első ballonosok „csodálatos gondatlansága”, ahogy Holmes írja, megkönnyítette a léggömb-technológia gyors finomítását, fejlesztését is. Charles Green például zseniálisan egyszerű módszert dolgozott ki a ballon magasságának szabályozására. Repülés közben egy több száz láb hosszú, nehéz manilakötelet csörlőztek ki a ballon kosárból. Amikor a ballon elég közel jutott a talajhoz ahhoz, hogy a kötél vége a földhöz érjen, a kötél ballaszt súlya átkerült a földre, a ballon pedig ismét emelkedni kezdett, s emelkedett egészen mindaddig, amíg el nem ért egy új egyensúlyi pontot. A nagyszerű találmány azonban már korántsem tűnhetett annyira egyszerűnek a földhözragadt halandók szemszögéből. Holmes azt írja, hogy Greent személyesen fogadták akárhol is ért földet a 19. század eleji Anglia „nagyreszt lakatlan vidékén”, bár azt is megjegyzi, hogy miközben a meggondolatlan léghajós úgy érezte, hogy repülés közben földi gondjai elpárolognak, a ballon által vonszolt kikötőkötél „fasorokon és sövényeken vágott át, szarvasmarhákkal teli legelőkön vagy bevett szántóföldeken sziszegett keresztül, és az sem ment ritkaságszámba, hogy levert egy-egy cserepet vagy kólapot egy falusi templom vagy magányosan álló istálló tetejéről.”

Nagyjából egy évtizeddel a Montgolfier-testvérek léggömbkísérletei és az első élőlények légi utazása (egy birka, egy kacsa és egy kakas repülése Versailles-ban 1783-ban) után már emberi lényeket hordozó léggömbök emelkedtek számos európai város egére. Az első amerikai ballonos

repülésre 1793-ban, Philadelphiában került sor Jean-Pierre Blanchard francia léghajós jóvoltából, akinek még egy George Washington által aláírt „légi útlevelet” is kiállítottak. Blanchard védence, egy rendkívül félénk Sophie nevű fiatal nő légi cirkuszi mutatványá alakította magát, és műsora annyira lenyűgözte Napóleont, hogy a francia császár kinevezte „a hivatalos ünnepek aeronautájává” (*Aéronaute des Fêtes Officielles*). Sophie Blanchard egy kis gondolában emelkedett a magasba – és néha az is megesett, hogy elszunyókált aprócska kabinjában –, amit Holmes egy „repülő pezsgősvödörhöz” hasonlít. Az artistalány tűzijátékkal kísért előadásokra specializálódott. A tölteteket repülés közben ő gyűjtötte be a léggömb kosarából. A nézők álmélkodva bámulták Sophie-t, aki odalentről úgy nézett ki, mint egy „kis fehér alak [...] több száz lábbal a föld felszíne fölött függeszkedve az éjszakai égbolton, lángoló csillagok tengere és színezett füst között.” 1819-ben aztán Sophie-t is utolérte a végzet: tizenöt évnyi szédítő légi és pirotechnikai karrier után véletlenül felgyűjtotta a ballonját, és a magasból lezuhanva halála zúzta magát egy párizsi utca kövén.

A ballon-örület ellenére, mondja Holmes, a „ballonok célja és lehetőségei” eleinte tisztázatlanok maradtak. Olyan volt, mintha a ballon egy másik bolygóról csöppent volna a Földre, és nem volt magyarázat arra, hogy mire kell vagy lehet használni. A tömegben, amely szemtanúja volt a később Gonesse-ben leszállt ballon felbocsátásának, ott állt Benjamin Franklin is. Amikor később feltették neki a kérdést, hogy „Mi a haszna egy léggömbnek?” Franklin kérdéssel válaszolt „Mi a haszna egy újszülött csecsemőnek?” Benjamin Franklin feltalálói génuszára volt szükség ahhoz, hogy feladatot találjanak a csodálatos játékszernek. A korai elgondolások egyike az volt, hogy egy kisebb ballonnal könnyített hírvivő képes lenne az utaktól függetlenül, egyenes vonalban futni, átugrálva az útjába eső sövények és kisebb tavak fölött, ami jelentősen lerövidítené az üzenetek célba juttatásához szükséges időt. Ballont lehetne kötni egy rokkant székéhez, hogy a mozgását megkönnyítsék. A léggömböket légi hűtőszekrényként lehet használni, egy léggömbflottával

pedig át lehetne juttatni egy inváziós haderőt Franciaországból a La Manche-csatornán keresztül Angliába.

Egy ideig a léggömb gyakorlati előnyei első sorban katonai jellegűeknek tünnek. Napoleon seregében, illetve később, az amerikai polgárháborúban is használtak kötött léggömböket megfigyelőplatformként. Azon túl, hogy fontos stratégiai információkkal szolgáltak a hadvezetés – és nagyon is nyilvánvaló célpont az ellenséges muskétások – számára, az „égi kém” félelmetes pszichológiai fegyvernek bizonyult. Egy osztrák tiszt például a felderítő léggömbök demoralizáló hatásáról panaszkodott, mondván, hogy az ellenséges hadvezér információi olyan pontosak voltak, mintha „a francia tábornok szeme a *táborunkban* lett volna.”

Azonban a legtöbb ballonos számára a Victor Hugo által „lebegő tojásnak” nevezett léggömb fő célja az volt, hogy táplálja a képzeletet és áhítattal töltsse el az elmét. Mintha csak egy csodálatos, hallucinogén gázokból álló felhő lenne, a ballon képes volt újdonságok látszólag végtelen sorát létrehozni. Lehetővé vált, meséli Holmes, hogy az ember kétszer láthassa a naplementét ugyanazon a napon, hogy hallgassák a Föld által az egekbe sugárzott hangok kórusát, hogy a szántóföldi növények, fenyvesek, tavak és kémények szagát követve navigáljanak éjjel, a csillagos ég alatt, hogy felfedezzék azt a birodalmat, melynek égboltja mélykék színű volt, és ahol pillangók felhői úgy lebegtek tova a ballon mellett, mintha a virágokkal teli mező lennének.

„Csupa öröm és gyönyörűség” – ezekkel a szavakkal foglalta össze tapasztalatait Thomas Baldwin, akit Holmes „a léggömbözéshez való egzisztencialista hozzáállás úttörőjének” hív. Baldwin *Airopaedia, or Narrative of a Balloon Excursion from Chester in 1785 (Airopaedia, avagy egy Chesterből, 1785-ben tett hőléggömb-kirándulás története)* című könyvében jelentek meg az első levegőből készített rajzok, és ugyanitt találhatunk egy csodálatos diagramot, amely Baldwin ballonjának dugóhúzószzerű repülési útvonalát ábrázolja egy térképre vetítve. Baldwin léggömbjének kosara valóságos kis műterem volt, felszerelve a művészi munkához szükséges szinte minden kellékkel, úgymint

„festékekkel és ecsetekkel, rajzlaptömbökkel és perspektíva-szemüveggel.” Amikor a magasba emelkedett, a felszerelések érezték, hogy egy éber álomban jár. Messze odalent a Dee folyó piros, Warrington városa pedig kék színűnek látszott, és minden „tökéletesen síknak tűnt, még a legmagasabb épületeknek sem volt látható magassága.” Noha Baldwin eksztatikus élményeit nem sorolhatjuk a tudományos megfigyelések közé, így is nagyon jól illusztrálják, hogy milyen volt az emberi elme első találkozása egy új világgal. A könyv számos szépsége közül az egyik épp az, hogy Holmes megadja ezeknek a tünékeny pillanatoknak a maguk helyét a történelemben.

Ezeket az eksztatikus úttörőket követve felfedezhetjük a 18. század végének, illetve a 19. század elejének távoli és idegen világát. Az „elszánt”, „rettenthetetlen” jelentésű angol *intrepid* szó – írja Holmes – olyan szó, amit „automatikusan [...] de szinte mindig meg gondolatlanul” a ballonosokhoz kötnek. A „szerencsétlen” vagy a „túl részeg” talán megfelelőbb jelző lenne. Merthogy a ballonozás történetének legalábbis az első száz évében a ballaszt egyik leggyakoribb formájának a palackozott pezsgő számított. Különös italválasztás, hiszen nagy magasságban a pezsgő annyira kitágul, hogy kilövell a palackból – talán épp ezért egészítették ki a léggömbök utasai gyakran brandyvel a magukkal vitt „folyékony ballasztot”. Míg a hidrogén a ballon köpenyét tágitotta ki nagy magasságban, a pezsgő buborékjainak a pilóták agyára volt hasonló hatása.

A pezsgő még akkor is a felszerelés egyik alapvető eleme maradt, amikor a léggömb – a brit meteorológus, James Glaisher szavaival élve – „a vertikális felfedezés eszköze” vált. 1859-ben, tizennyolc órával azután, hogy a Missouri állambeli St. Louisból felszállt, a ballon, aminek a transz-amerikai léggömbös postaszolgálat megvalósíthatóságát kellett volna bizonyítania, gyorsan ereszkedett a viharos Ontario-tó felé. A kosár már meg-megérintette a felkorbácsolt hullámok tetejét, de még mindig nem volt föld a láthatáron. A pezsgősüvegeket és a postzásákat azonban csak akkor áldozták

fel, amikor már minden magukkal vitt eszközt és bútordarabot kidobtak, sőt a mentőcsónaktól is megváltak.

Kilenc évvel korábban két ballonos tapasztalattal nem rendelkező francia tudós emelkedett a levegőbe a párizsi Observatoire mellől azzal a szándékkal, hogy tanulmányozzák a légkört és megkíséreljék megdönteni a britek által tartott magassági rekordot. A ballonjuk azonban mint-ha öntudatra ébredt volna. („Az ember soha nem tudhatja, ha léggömbökről van szó,” jegyzi meg Holmes.) Ahogy egyre magasabbra emelkedtek, a ballon burka ijesztő mértékben kitágult, és szinte összepréselte a tudósokat, amikor azok megpróbálták kinyitni a szelepet, hogy a benne levő gáz egy részét kiengedve csökkentse a nyomást. A magasság és az oxigénhiány miatt hamarosan elvesztették az eszméletüket. Amikor magukhoz tértek a kábultságból, csodálkozva látták, hogy a makrancos repülő alkalmatlanság finoman lerakta őket „egy, a lotaringiai pezsgőtermelő régió szélén levő szőlőkertben.” Az expedíció a kudarc ellenére sem volt teljes időpocsékolás: a tudósok épségben visszatértek Párizsba, és ha új tudományos adatokra nem is tettek szert, legalább néhány üveg nagyon jó bort hoztak magukkal.

Maga Glaisher, ez az aprólékos meteorológus, akit aligha lehetett volna könnyelműnek nevezni, mindig egy üveg brandy társaságában repült. 1862-ben, miután leszálltak a nyugat-angliai Shropshire valamelyik Isten háta mögötti szegletében, ő és útitársa „sztoikus nyugalommal sétált” hét vagy nyolc mérföldet, hogy „Cold Westonnál, a legközelebbi falusi fogadóban megigyanak egy korsó sört.” Ez azután történt, hogy léggömbjükkel 32 000 láb magasságba emelkedtek; „majdnem az emberi lét határára”, ahol nehéz volt lélegezni, az oxigénhiány miatt pedig csak nehezen tudtak döntést hozni. Úgy tűnik, hogy a kótyagosság – akár a pezsgő, akár az oxigénhiány volt az oka – a korai ballonosok létezésének természetes állapota volt.

Aligha lehetett minden „ballonautának” halálvágya azok közül, akik egy léggömb alá kötött fonott kosárban ülve rábízták magukat a szélre. Mégis sok olyan aeronauta mutatta a légi akrobatákra jellemző lenyűgöző nemtörődöm-

séget, akit a magasba ragadott ellenőrizhetetlen léggömbje. Úgy tűnik, hogy még józanon is elfogadták a sorsukat, mintha csak mennybe menő vértanúk lettek volna.

A francia tudós-kalander, Gaston Tissandier 1875-ben tett kísérletet a magassági rekord megdöntésére. Ő és két társa a Párizs külvárosában található La Villette gázgyár mellől emelkedtek a levegőbe *Le Zénith* névre hallgató léggömbjükkel. A léggömb gyorsan emelkedett a felhőtlen ég felé, és olyan nagy magasságot ért el igen rövid idő alatt, hogy a legénység összezavarodott az oxigénhiánytól. Ahelyett, hogy a gáz egy részének kiengedésével lassították volna a ballon emelkedését, még több ballasztot dobtak ki. Tissandier így írta le a magasba emelkedés fiziológiai és pszichológiai hatásait:

„Az emberen úrrá levő kábulat állapotot rendkívüli érzés. A test és a lélek elgyengül. Nincs szenvedés, épp ellenkezőleg: az ember egyfajta belső örömet érez. Nem gondol arra, hogy milyen veszélyes a helyzet; csak emelkedik és örül, hogy emelkedik. Hamarosan annyira gyengének érzem magam, hogy még a fejemet se tudtam elfordítani, hogy útitársaimra pillantsak. Szerettem volna felhívni a figyelmet arra, hogy immár 26 000 láb magasan járunk, de a nyelvem megbénult.”

Tissandier beszámolóját különösen háborzongatóvá teszi, hogy miközben ő tovább „zuhanat felfelé”, a magasléggör furcsa békessége felé, két társa már halott volt vagy haldoklott az oxigénhiánytól.

A Holmes által felidézett léggömbös halálesetek közül néhány már-már költőien szép; a narratíva hangja pedig csodáló, vidám és elégius. A könyvben szereplő tragédiák közül talán az egyik legmegrázóbb az a baleset, amit Julian Barnes mutatott be *Levels of Life (Az élet szintjei)* című írásában. Az eset 1786-ban történt, az áldozat pedig egy angol fiatalember volt.

„Ő volt az egyike azoknak, akik kötelekkel a földön tartották a ballont. Egy szélroham hírtelen a magasba lendítette a léggömböt. Míg társait elengedték a köteleiket, ő tovább tartotta a sajátját, és a ballonnal együtt a magasba emelkedett. Egy idő után azonban már nem tudta tartani magát, elengedte a kötelet és a mélybe zuhant. Ahogy egy jelenkor-történész fogalmaz:

»A becsapódás ereje olyan nagy volt, hogy lábai térdig süppedtek egy virágágyás földjébe, összeroncsolódott belső szervei pedig testéből kiszakadva a lábai elé ömlöttek.«”

(Ironikus módon a fentebb említett jelenkor-történész nem más, mint Richard Holmes; az idézet pedig korábbi könyvéből, a *The Age of Wonder*-ből származik.)

A *Falling Upwards*-ban bemutatott halálesetek többsége azonban nem a magasból való zuhanás következménye. Éppen ellenkezőleg, inkább olyan esetekről olvashatunk, amikor az áldozatok a magasban lelték halálukat. 1870-ben, amikor a porosz hadsereg ostromgyűrűbe zárta Párizst, a léggömb volt a külvilággal való kommunikáció egyetlen eszköze. Az egyik postaléggömböt egy Alexandre Prince nevű tengerész hazafi kormányozta (már ha egy, a szél kényének-kedvének kiszolgáltató repülő alkalmatosság utasára egyáltalán használhatjuk a kormányos szót). Miután november 28-án a levegőbe emelkedett a párizsi Gare d'Orléans mellől, a ballon békésen átsiklott a német vonalak fölött és elindult a tengerpart irányába. A léggömböt egy brit halászhajó legénysége látta utoljára a Scilly-szigetektől harminc mérföldre nyugatra. Abban a pillanatban „kivételesen magasan” repült. Sem a léggömböt, sem a pilótát nem látták többé, bár néhány postásakat később megtaláltak a Lizzard-foknál. A Nagy-Britannia délnyugati csücskénél található sziklás hegyfok volt az utolsó lehetséges leszállóhely, mielőtt a ballon menthetetlenül kisodródott volna az Atlanti-óceán fölé. Amikor a magasból lenézett, Alexandre Prince valószínűleg úgy ítélte meg, hogy kevés esélye van a sikeres leszállásra, ezért inkább átlendítette a nehéz postászakokat a ballon kosarának széle felett, hogy a küldemények mindenképp célba érjenek. Közben jól tudta, hogy ezzel halálra ítéli magát, hiszen a terhétől megszabadult ballon egyre magasabbra emelkedik...

Úgy tűnhetett, hogy néhányan azok közül a magassági úttörők közül, akik felfedezték (James Glaisher szavait idézve) a légi óceán névtelen partjait, „félíg-meddig szerelmesek voltak a nyugalmas halálba”. Salomon Andrée svéd mérnök és sarki felfedező, akinek Holmes könyve *Extrém léggömbök (Extreme Balloons)*

című utolsó fejezetének legnagyobb részét szenteli, szinte példásan felkészületlen volt, amikor 1897 júliusában a Spitzbergákról felszállva elindult az Északi-sark felé. (Egy Andrée-ról szóló kötet egyébként nemrég jelent meg Alec Wilkinson tollából *The Ice Balloon: S. A. Andrée and the Heroic Age of Arctic Exploration* (Vintage, 2012) címmel.) A ballon kosarában néhány lenyűgöző, de hatástalan technikai újítás mellett természetesen az elmaradhatatlan pezsgő is helyett kapott. Andrée-nak sikerült meggyőzni az expedícióját támogató Svéd Királyi Tudományos Akadémiát arról, hogy egy „állandó nyári szellő” fúj az Északi-sark felé. Ilyen áramlat azonban nem létezett. A léggömb és utasai nyomtalanul eltűntek Andrée és két társa holttestét 1930-ban találták meg, és napjainkból visszatekintve úgy tűnik, hogy az egész szomorú ügy nem volt más, mint egy nagyon bonyolult és költséges öngyilkosság.

Holmes gyakran utal a ballonok természetükből fakadó valószínűtlenségére. A ballonozásban „a tény és a fikció közötti határok furcsán képlékenyek maradnak.” Lehet, hogy ez a valószínűtlenség egyben a halál felfoghatatlansága vagy magának az emberi létnek a valószínűtlensége is: „Van valami kísérteties analógia – írja Holmes – egy ballon selymes bőre [...] és a mi világűrben lebegő szép bolygónk vékony légköri burka között.”

A ballon-mesék maguk is gyakran határosak a hihetlennel, és Holmes-nak nyilvánvalóan tetszik a történelmi narratíva eme homályzónája, ahol az ember néha szinte halani véli a túlfújt fantáziából kiszökő gáz halk sziszegését. A híres amerikai író, Edgar Allan Poe 1844 áprilisában érdekes „álhír-sztorit” jelentetett meg a *New York Sun* lapjain *The Balloon Hoax (Astounding Intelligence by Private Express from Charleston via Norfolk! – The Atlantic Ocean crossed in three days!)* (*A ballonkacsa (Meghökkenítő hírek Charlestonból Norfolkon keresztül! – Három nap alatt átkeltek az Atlanti-óceánon!)*) címmel. A sajátos hírlapi kacsa arról számol be, hogy egy Angliából induló léggömb legénysegének sikerült három nap alatt átkelni az

Atlanti-óceánon. A sztori óriási érdeklődést keltett, és az emberek szinte egymást taposták az újság szerkesztősége előtt, hogy hozzájuthassanak a lap egy-egy példányához. (Ne feledjük, hogy mindez majdnem másfél évtizeddel az első transzatlanti távírókábel lefektetése előtt történt, amikor a két földrész közötti leggyorsabb összeköttetés a legalább egyhetes hajóút volt. A héliummal töltött *Double Eagle II* volt az első léggömb, amelynek sikerült – hat nap alatt – átkelnie az Atlanti-óceánon, ám ez már 1978-ban történt.) 1804-ben a Napóleon császárrá koronázásának alkalmából rendezett ünnepség részeként egy utasok nélküli léggömböt bocsátottak fel a párizsi Notre-Dame mellől. A léggömb, melynek a bronzsán egy hatalmas aranykorona függött, egy éjszaka alatt átkelt az Alpok fölött és folytatta útját dél felé. Amikor elérte Rómát – mintha csak valami felforgató érzelmű szellő hajtotta volna – a ballon lejjebb ereszkedett, és finoman letette a koronát arra az emlékműre, amiről akkoriban úgy hitték, hogy a zsarnok Néró császár sirja. Vajon ez a francia szemmel propaganda-katasztrófának tekinthető fiaskó „hihetetlen egybeesés” volt csupán, kérdezi Holmes, vagy másról van szó? Ami azt illeti, egyáltalán igaz-e a történet? A forrásának olyan olasz újságok tűnnek, amelyek elkerülték a francia cenzor figyelmét...

Mint arra Holmes rámutat, a „mese mesterének” is nevezett Samuel Taylor Coleridge által használt kifejezés, a „hitelenség felfüggesztése” „új, furcsán szó szerinti jelentésre tesz szert” ha ballonokról van szó. Egy, a felhők előtt szinte mozdulatlanul lebegő léggömb még ma is különös, szinte megdöbbentő látványnak számít, miközben egy helikopter vagy egy sugárhajtású vadászgép alig kelt nagyobb feltűnést egy towarepülő madárnál. Az Új-Mexikó állambeli Albuquerque városában minden év októberében nemzetközi hőléggömbballon-találkozót (Albuquerque International Balloon Fiesta) rendeznek, ahol egyszerre akár több száz hőléggömb is a levegőbe emelkedik. Amikor 2010-ben Holmes is részt vett a fesztán, olyan érzése lehetett, mintha egy mesekönyv illusztrációi elevenedtek vol-

na meg és öltöttek volna hőlégballon-testet. A nézők láthattak „mindenféle formájú és alakú léggömböt, a Pepsi-Cola doboztól kezdve Miki egéren és Darth Vaderen át egészen Airabelle-ig, a repülő tehénig.”

A fentebb már említett postaléggömb, ami 1859-ben majdnem belezuhant az Ontario-tóba végül nagy nehezen elérte a tó keleti partját. A New York állam északi részén található Henderson település közelében – óránként több mint hatvan mérföldes sebességgel haladva – becsapódott néhány szilfa közé, aztán újból felemelkedett és megállt ötven láb magasan a föld fölött lebegve. Miután úrrá lettek afölötti csodálkozásukon, hogy még mindig életben vannak, a ballon négy utasa kötelek segítségével leereszkedett a fák koronájából. Új távolsági világrekordot állítottak fel 809 mérföld (illetve ahogy John Wise, az expedíció vezetője gondolta: „mintegy 1200 mérföld”) megtételével.

Néhány telepes sietett eljűk, hogy megnézzék, mi történt, és ott álldogáltak, miközben az aeronauták próbálták összeszedni a roncsokat. Wise szerint „egy szemüveges idős hölgy” megdöbbenését fejezte ki, amikor meglátta, hogy egy

„hosszán hasonlóan értelmesnek látszó emberekből álló társaság egy ilyen szokatlan kinézetű járművel utazik. Aggódva érdeklődött, honnan jöttünk, s mikor azt feleltük, hogy St. Louisból, azt akarta tudni, milyen messze van az onnan? Midőn közöltük vele, hogy több mint ezer mérföldre, vetett ránk egy roppant hitetlenkedő pillantást a szemüvege fölül és azt mondta: »Ennyi egyelőre elég lesz.«”

A „szemüveges idős hölgy” figurája átvitt értelemben a léghajós által a földhözragadt józan észről alkotott kissé leereszkedő karikatúra volt. Húsz évvel később, amikor az immár hetvenegy éves John Wise útnak indult, hogy utastársaival megemlékezzenek a rekorddöntő repülésről, talán felidézöttek benne az idős hölgy szavai. A viharos szél elsodorta Wise *Pathfinder* névre keresztelt léggömbjét; előbb ki a Nagy-tavak fölé, majd onnan még tovább az Atlanti-óceán irányába. Soha többé nem látták. Holmes hagyja, hogy Wise szelleme tovahajozzon a kifürkészhetetlen messzeség irányába. Tapintatosan

hallgat arról, hogy Wise egyik utastársának holttestét (akit akkor már csak a ruhái alapján tudtak azonosítani), nagyjából egy hónappal később partra sodorták a Michigan-tó hullámai...

(*The New York Review of Books*)

Allan Guggenbühl²

Hogyan motiválhatók a diákok?

Az emberek kiskoruktól fogva, és jóformán egész életükben tanulnak. Az iskolában azonban a prepubertás kortól kezdve sok gyereknl és fiatalnál csökkenni kezd a tanulás iránti lelkesedés.

Il faut apprendre tout ça! – Ezt meg kell tanulni! – adta ki az utasítást középiskolai franciatanárunk a tankönyv valamelyik oldalára mutatva. Miközben mi a francia szavakkal küszködünk, addig ő az asztalánál üldögélt, Georgers Simenon valamelyik Maigret-regényét olvasta és *Gauloise bleu*-t szívott. Szinte félelmetes csend uralkodott a tanteremben. Az oktatást viták követték: franciául beszélgettünk Catherine Deneuve-ről, az algériai háborúról, Jacques Dutronc énekes-zeneszerzöröl vagy arról, hogy milyen az élet Párizs hatodik kerületében. A franciatanár is részt vett ezekben a beszélgetésekben, szenvedélyesen vitatkozott és igyekezett meggyözni az osztályát a *culture française*, a francia kultúra fölényéről. A leggyakrabban alkalmazott módszer a frontális osztálymunka volt, de gyakoriak voltak a személyes narratívák, és nem voltak ritkák a politikailag inkorrekt megnyilatkozások sem. Mai szemmel nézve kétségtelenül csapnivaló

2 Dr. Allan Guggenbühl pszichológus és pszichoterapeuta, a Konfliktuskezelés és Mitródrama Intézet (Institut für Konfliktmanagement und Mythodrama) vezetője Zürichben és Bernben (www.ikm.ch). Mindemellett a Zürichi Pedagógiai Főiskola (Pädagogische Hochschule Zürich) professzora. 2013-ban jelent meg *Jugendgewalt. Wie sie entsteht, was Erzieher tun müssen* című könyve a Herder Kiadó gondozásában.

tanárnak gondolnánk. És mégis ő volt azon kevés tanár egyike, akik akkoriban a nyughatatlan serdülőket lelkesíteni tudták a francia nyelv tanulása iránt. Az ő óráin lelkiismeretesen bifláztuk a francia szavakat – nem azért, mert ez volt a menő vagy mert szerettük őt, hanem azért, mert volt benne, a tanárban valami, ami lenyűgözte a fiatalokat.

A pedagógia professzionalizálása

Nagyon sok olyan gyerek és fiatal van, akit nem lehet meggyőzni arról, hogy milyen fontos az iskolai oktatás. Napjainkra az iskola elvesztette a tudás továbbadásának monopóliumát. Az ember már nem fordul a kérdéseivel tisztelettudóan a tanárhoz, ha meg szeretne tudni valamit a delfinekről vagy mondjuk a réti kakukktormáról. A Google-nek és a Wikipediának köszönhetően gyorsabban és egyszerűbben megy a dolog. A klasszikus iskolai tantárgyak esetében egyre gyakrabban merülnek fel ilyen és hasonló kérdések: valóban szükség van arra, hogy a szövegszerkesztők és az automatikus javítások korában megtanulják a helyesírás szabályokat? Miért érdemes franciául tanulni, ha még Ruandában is úgy döntöttek, hogy angolt tanítanak idegen nyelvként? Természetesen az iskola kitarat ezek mellett a tárgyak mellett, de meg kell indokolnia az álláspontját. A fiatalok gyakran tehernek érzik az iskolában töltött időt, olyan unalmas időszaknak, ami azt az értékes szabadidőt csökkenti, amit számítógépes játékoknak, a sportnak vagy a hobbinak lehet szentelni. Az iskola ezeknek a diákoknak a szemében nem a társadalmi előrelépés eszköze – az embernek elvégre már amúgy is mindene megvan. Mindez azt eredményezi, hogy sok diákból hiányzik a belső (intrinsic) motiváció a tanulásra. Ha ők dönthetnének, akkor valószínűleg a mai tantárgyak felét egyszerűen kihagynák az órarendből.

A pedagógia természetesen igyekezett válaszolni a problémára. Bevezették az egyéni szabott oktatást, professzionalizálódott a tanári szakma és finomították a módszertant. A törekvő tanárok elsajátítják a megfelelő kommunikációs készséget és módszereket tanulnak azért, hogy reagáljanak a diákok egyéni igényeire.

Támogatják az önálló tanulást, a leckéket ritmizálják, a multimédiás eszközökkel felszerelt tantermek pedig segítenek az órákat változatosabbá tenni. A tanári szakma olyan hivatás lett, ahol nem a személyes élmények, tapasztalatok állnak az előtérben; ahol a tanárok inkább az aktuális szakmai vitákhoz és a nemzeti oktatási irányelvekhez igazodnak. A társadalom hajlandó befektetni az oktatásba, mert mindenki számára világos, hogy a jólétünk, a bevándorlók integrálása és az állam működése a lakosság iskolázottságától függ.

Sokrétégű folyamat

De miért nem látja be ezt minden diák, és miért nem csatlakoznak azoknak a tábórához, akik örömmel várják a következő matekórát és szorgalmasan felkészülnek a dolgozatokra? A középiskoláskortól kezdve sokan már nem tanúsítanak magától értetődő érdeklődést az iskolai tananyag iránt, és – talán a testnevelésórak kivételével – nem sajátítják el önként az oktatott anyagot.

A tanulás összetett folyamat. A gyermekek és a fiatalok a fejlődésük során játékosan és természetes módon számtalan készséget és óriási mennyiségű ismeretet sajátítanak el. A gyerekek nyelvi fejlődése valóságos csoda, a kicsik pedig ezerszer is esznek (és néha fájdalmasan megütik magukat), mire megtanulnak többekévé egyenesen állva járni. A legtöbb gyermeket és serdülőt elfojthatatlan vágy jellemzi arra, hogy tanuljon. Nem adják fel, amíg el nem sajátították, hogyan kell gördeszkázni, amíg ki nem ismerték egy számítógépes játék trükkjeit vagy nem tudják, hogy milyen szigetek vannak a Csendes-óceánon. A probléma az, hogy a tanulás iránti természetes lelkesedés nem mindig megy át az iskolába, ráadásul a prepubertáskortól kezdődően vissza is esik. Az iskola által nyújtott tananyag nem feltétlenül találkozik nagy lelkesedéssel a diákok részéről. Sok gyermek és serdülő esetében az oktatási igények nem esnek egybe a felnőttek elgondolásaival.

Tanulási motívumok

Az embert nem lehet programozni. Alapvetően csak azt vagyunk hajlandók megtanulni, aminek értelme van. A megtanulandó tartalomnak

vagy a megszerzendő készségeknek segítségünkre kell lennie egy probléma megoldásában vagy egy kíváncsiság teljesítésében. A gyerekek megtanulják, hogyan működik az érintőképernyő, mert az ilyen kijelzővel rendelkező eszközökön (például az okostelefonokon) izgalmas játékokat lehet játszani. Megtanulják, hogy lehet feltörni a kódot a családi számítógépen, mert akkor számukra esetleg tiltott tartalmakhoz is hozzáférhetnek. Az viszont, amit nem tudnak közvetlenül a saját életükben használni, már kevésbé vonzó. Ugyan ki akarja órákat tölteni a bumeráng megfelelő kezelésének gyakorlásával vagy a szanszkrit nyelv tanulásával? A belső motiváció a tanulásra így összefügg a saját élet konkrét tapasztalataival. Azokat a készségeket és ismereteket akarjuk elsajátítani, amelyekre szükségünk van ahhoz, hogy megbirkózzunk a kihívásokkal a mindennapi életben.

Vannak azonban más tanulási motívumok is. A tudás lehet például egy társadalom tagjainak közös ismertetőjegye. Emberek egy csoportjához tartozunk, mert képesek vagyunk reprodukálni a tudásukat és a hozzájuk mérhető képességekkel rendelkezünk. Ennek a tudásnak és ezeknek a készségeknek gyakran semmi közük a mindennapi élethez, de ismeretük feltétele az érintett közösséghez való csatlakozásnak. A pszichológusoknak képeseknek kell lenniük arra, hogy kiigazodjanak a statisztikák világában, még akkor is, ha a későbbiekben soha nem kell statisztikákat készíteniük, a tanulóvezetőknek pedig ki kell tudniuk számítani a fékút hosszát, még ha ennek megbecsülésére idővel és a vezetői gyakorlat gyarapodásával ösztönösen is képessé válnak. A gyermekek és a fiatalok tanulnak, mert így csatlakozhatnak egy iskolai klikkhez, vagy mert így fogadja el őket a kollégák egy adott köre a munkahelyen. Tudjuk, hogy milyen eredménnyel zárultak a focimeccsek a Bajnokok Ligájában, egy csomó izgalmas pletykát ismerünk, vagy sokat tudunk a divatról. Ezek olyan információk, amelyekre nincs feltétlenül szükségünk, de megkönnyíthetik azt, hogy részt vehessünk egy-egy csoport életében.

A tanulás révén szerezzük meg a belépés lehetőségét egy olyan csoportba, ami fontos a számunkra. Az általános iskolában ez gyakran az osztályközösségen belül működik, ahol az iskolai tananyag egyfajta társadalmi, közösségi összetartó erőként funkcionál. A gyerekek lelkesen tanulják az Engadin-völgy növényvilágát vagy a svájci történelmet, mert a többiekkel, osztálytársaikkal egyenrangúak akarnak lenni. A tananyagnak ilyenkor nem feltétlenül van közvetlen és gyakorlati jelentősége. Ha a tanárnak sikerül a tananyag ismeretét a csoporthoz tartozás ismérvévé tennie, akkor – hogy úgy mondjam – a zsebében van az osztály, és arra is képes, hogy a nem érdeklődő diákokat mozgósítsa. A diákok tanulnak, mert szeretnének az osztály részei lenni.

A másik ok arra, hogy miért szeretnénk megtanulni valamit, az az emberi kapcsolat iránti vágyunk. Vannak olyan emberek, akikkel a többieknél mélyebb érzelmi kapcsolatban állunk. A gyermekek és a fiatalok számára rendkívül fontosak az ilyen, a családon kívül álló felnőttekkel ápolat kapcsolatok. A diákok részt vesznek az iskolai munkában, amikor a tanulás egy ilyen kapcsolatba van beágyazva. (Ne gondoljunk semmi rosszra, esetünkben pusztán arról van szó, hogy a diák kedveli, szereti a tanárát.) Az érdeklődés a tárgy iránt a tanárral való kapcsolatból keletkezik. Megtanuljuk a tananyagot, mert tetszeni akarunk a tanárnak, bizonyítani akarunk neki stb. Az embert érdekli a német nyelv, a nyelvtan vagy a zene, mert nem akarja, hogy az érintett felnőtt csalódjon benne. Alapvető követelmény, hogy a tanárnak elég szabadság és idő álljon rendelkezésére ahhoz, hogy személyiségként bemutathassa magát a diákoknak.

Van még egy oka annak, hogy a diákok miért érdeklődnek egy téma iránt, ez pedig a szokatlan iránti vágy, a kíváncsiság. Joan Lucariello amerikai pszichológus vizsgálta a diákok sponztán közlését, azaz azt, hogy miről beszélnek önként és külön rákérdezés nélkül a szülőknek és a tanároknak. Az eredmény egyértelmű volt. Főleg a szokásos napi rutinon kívüli események és kérdések kerültek szóba; a különös vagy meglepő dolgok, a furcsaságok vagy ép-

pen az erőszak. A normalitásnak nem tulajdonítottak nagy figyelmet, a normális mondhatni unalmas volt. Van ennek egy fejlődépszichológiai oka: a gondolkodás élesebbé válik, ha valami megmagyarázhatatlannal foglalkozunk. Emiatt nézzük az esti tévéhíradót mi, felnőttek. Ha katasztrófák, belesetek, háborúk, tragédiák és hasonló helyett csak rendszeres, mindennapos eseményekről lenne szó benne, akkor nullára csökkenne a híradó nézettsége. Az oktatási kánonon túli tudás éberré és figyelmesé tesz. A fiatalok nagyon gyorsan rájönnek, hogy mit akar tőlük az oktatási kánon, és ez azzal fenyeget, hogy elfordulnak a hagyományos tananyagtól.

„Fura” tanárok

A tananyag iránti érdeklődés fokozódik, ha az szokatlan, és nem csak az oktatási kánon rendszeres részének tartják. A diákok szempontjából így a tanároknak nemcsak a tanterv végrehajtóinak kell lennie, hanem az élet rejtélyéről és paradoxonjairól is beszélniük kell. Nemcsak a hagyományos tananyag leadását követő pihenőről, lazításról van itt szó, hanem az „odakinti” életbe való bevezetésről is. A tanároknak ezért nemcsak a normalitást kell képviselniük, hanem iskolán kívüli témákat is be kell vonniuk az oktatásba. Egy kicsit „furák”, különcök is lehetnek, akik lelkesednek egy tanzániai majomfarm, a toggenburgi parasztházak vagy Big Joe Williams blues-zenész iránt. A bevezetőben említett franciatanárnak sikerült. Ő kapcsolatban állt a francia nyelvvel és kultúrával, és bizonyos mértékig problematikus hozzáállása és arroganciája révén megmutatta, hogy az iskolán túl van egy másik világ is. Az iskola az olyan tanárokból „él”, akik személyiségnek bizonyulnak és kapcsolatot vesznek fel a következő generációval, az olyan embekekből, akik egyik lábbal egy iskolán kívüli világban állnak.

(*Neue Zürcher Zeitung*)

Jonathan Chatwin³

A felszabadítás tragédiája

Frank Dikötter: The Tragedy of Liberation: A History of the Chinese Revolution 1945-1957 (Bloomsbury Publishing PLC, 2013, 400 oldal) című könyvének bemutatása

Az a vélekedés – amit még ma is gyakran hallani Kínában –, miszerint Mao Ce-tung uralma „hetven százalékban jó, harminc százalékban rossz” volt, nagymértékben támaszkodik arra a magát makacsul tartó elképzelésre, miszerint a kommunista uralom első éveit Kínában egyfajta aranykort jelentettek; egy olyan időszakot, amikor Mao szorgalmas munkával újjáépítette Kína gazdasági és katonai erejét (mindkettő betegeskedett az azt megelőző évszázadban), kulcsfontosságú társadalmi reformokat indított el, továbbá egy közös céltudatosság körül egyesítette az országot. Ez a felfogás részben relatív igazságtartalma miatt alakult ki: ha összehasonlítjuk az azt megelőző háborúkkal (azaz a II. világháborúval és a polgárháborúval) és az utána következő mesterségesen előidézett éhínséggel, akkor az 1949 és 1957 közötti időszak akarva-akaratlanul is virágzóknak és békésnek tűnik.

Azonban az ennek az időszaknak a történetéről írt új munkájában, a *The Tragedy of Liberation (A felszabadítás tragédiája)* című könyvben Frank Dikötter módszeresen cáfolja azt az elképzelést, hogy ezeket az éveket úgy kell tekinteni, mint a kommunista Kína történetének valamiféle mézesheteit. Dikötter bizonyítja, hogy az új rendszer a kezdetektől fogva a „kiszámított terrorra és a módszeres erőszakra” támaszkodott annak érdekében, hogy rákényszerítse hatalmát az országra, ezzel óriási mértékű szenvedést és tömegek halálát okozva.

A *The Tragedy of Liberation* az első kötete annak a sorozatnak, amit – Dikötter meghatározásával élve – „népi trilógiának” nevezhetünk.

³ Dr. Jonathan Chatwin szabadúszó brit író, az *Anywhere Out of the World: The Work of Bruce Chatwin* (Manchester University Press, 2012) című könyv szerzője. Chatwin, aki Kínában él, rendszeresen ír az országról.

A könyv időrendben véve megelőzi a szerző *Mao's Great Famine (Mao nagy éhínsége)* című, a nagy ugrásról szóló díjnyertes munkáját. Dikötter jelenleg is dolgozik a harmadik, a kulturális forradalom történetével foglalkozó könyvön.

Bár elsősorban a kommunista uralom terhétételeivel foglalkozik, a *The Tragedy of Liberation* a kommunisták egymást követő 1949-es győzelmei előtti időszakokkal kezdődik, bemutatva a kommunisták és a nacionalisták közötti küzdelmet, amit Mandzsúria kulcsfontosságú területéért vívtak a világháború végét követően. A nyitó oldalak az északkelet-kínai Csangcsun városának 1948-as kommunista ostromával foglalkoznak. Több mint öt hónapnyi harc után a Lin Piao által vezetett kommunisták elvágták az utánpótlást és szinte lehetetlenné tették a menekülést. A harcok során körülbelül 150 000 ember halt meg. Dikötter idézi a Népi Felszabadító Hadsereg egyik hadnagyát, aki Csangcsun ostromát – a kritikus fordulópontot a kínai polgárháborúban – Hirosimához hasonlítja: „Az áldozatok száma közel azonos volt. Hirosima kilenc másodpercig tartott, Csangcsun öt hónapig.” Az ostrom Dikötter számára párhuzamba állítható azzal az általános hozzáállással, ami a kommunistákat az ország feletti uralomért folyó harcban jellemezte, s amelyben megtalálható az emberi szenvedés érzéketlen semmibe vétele, a győzelem minden áron való kiharcolása – és a macaks kitartás, ami még ma is nyilvánvaló a pártban.

Az 1949-es győzelem után a hatóságok megkezdték a kínai társadalom első, drasztikus újraelibrálását: kiutasították a külföldieket, a vélt nemkívánatos elemeket és a rezsim ellenzékét átnevelő táborkba vagy akasztófára küldték, és újraosztották a földet az emberek között.

A földreform-politika, ami végül a nagy ugrást követő katasztrófális éhínséghez vezetett, már a kezdetektől fogva mélyen nyugtalanító volt, mivel a vidéki közösségek mesterséges megosztását tette szükségessé. A hatóságok elvárták, hogy azonosítsák a földbirtokosokat, kobozzák el a földjeiket és osszák újra azokat a parasztok között. Azonban, érvel Dikötter, a kínai vidék társadalmi komplexitása a földbirtokosok

azonosítását szubjektívvá tette, mert „az országban nem volt földbirtokkal rendelkező uralkodó osztály és földesurak, és nem volt semmi olyanmi, ami megfelelt volna a jobbágságnak.” A földbirtokosok azonosításában sokkal nagyobb szerepet játszott a mögöttes hangulat és a hosszú múltra visszatekintő közösségi viszályok, mint a tényleges földtulajdon. Ennek ellenére a folyamatnak nagyon is valóságos, nagyon is komoly következményei voltak. Mao „halálíg folyó csatának” nevezte a földreformot, Dikötter pedig 1,5–2 millió emberre teszi a csata áldozatainak számát az 1947 és 1952 közötti években.

Ennek a hatalmas érvágásnak a tragédiáját még élesebbé teszi az a tény, hogy alig két évvel később, 1954-ben az állam megkezdte a vidék kollektivizálását, visszavéve a központi irányítást afölött a föld fölött, amit csak nemrégiben osztottak szét az emberek között.

Ekkor jött Mao nagy külföldi sikere: a koreai háború. Bár a hatalmas anyagi és emberáldozatok ellenére – mintegy 400 000 kínai katona halt meg a háborúban – a *status quo* földrajzilag változatlan maradt a Koreai-félszigeten, a konfliktus mégis nagy propagandasiker volt a kommunistáknak, és bizonyos mértékig magyarázza azt a támogatást, amit a hazai zűrzavar ellenére párt uralma korai éveiben élvezett.

A *The Tragedy of Liberation* azonban nem egy organikus létrejött, hanem egy mesterségesen kikényszerített hatalomról szól. A stratégiai irányítás gyakorlásának talán legfontosabb példájával a kötet vége felé találkozunk: ez Mao elképesztő pálfordulása volt a „Száz Virág” kampányt követően. Miután a szovjet desztalinizációt követve ösztönözte a szabad véleménynyilvánítást – „hagyta, hogy száz virág virágozzék és száz gondolati iskola versengjen” – Mao felismerte a potenciális destabilizáció veszélyét a rezsimjére nézve, és hirtelen visszafordította az általa életbe léptetett politikát. Azt állította, hogy a kampány csak eszköz volt arra, hogy kicsalogassák „a kigyókat a barlangjaikból”, és Teng Hsziao-pinget bízták meg egy „anti-jobboldali” kampány irányításával, amely könnyörtelenül lecsapott azokra az ellenzékiekre, akik a kampány idején megjelentek. Mao hazárdjátéka, ami látszólag nagyon közel állt ahhoz, hogy pártja bukását okozza, végül

biztosította a kommunisták folyamatos hatalmát. Talán még ennél is fontosabb, hogy konszolidálta magának Maónak a hatalmát is, olyannyira, hogy személyes ideológiája alapján szabadon vezethette az országot, a viszonylag mérsékelték, mint például Csou En-laj korlátozó hatása nélkül.

A *Mao nagy éhínségéhez* hasonlóan a *The Tragedy of Liberation* is jelentős mértékben támaszkodik a kínai központi és tartományi levéltárak anyagaira. Azonban nagyobb és üdvözlendő azoknak az embereknek a hozzájárulása a kötethez, akik a forradalom éveiben éltek, így az olvasó összefüggésekbe tudja hozni és meg tudja érteni az előtte kibontakozó látszólagos örületet.

Tekintettel a nagy ugrás és a kulturális forradalom következményeire, és az időszak cikkünk elején idézett megítélésére, mint a viszonylagos stabilitás időszaka, a felszabadítás utóhatásával eddig kevés történelmi tanulmány foglalkozott. Dikötter tiszta és szisztematikus könyvéről méltán állítható, hogy mérvadó munka lesz egy olyan időszakról, amely, tele saját borzalmaival, lerakta az alapokat a jövőbeli még nagyobb atrocitásokhoz.

(*The Asian Review of Books*)

Rana Mitter⁴

Megjelent Ce-hszi császárné életrajza

Jung Chang: Empress Dowager Cixi: The Concubine Who Launched Modern China (Jonathan Cape, 2013, 464 oldal) című könyvének bemutatása

A kínai történelem bővelkedik erős karakterekben, ám a köztudatban élő legjelentősebb alakok között csak kevés nő akad. Az elmúlt fél évszázadban talán Csiang Csing („Madame Mao”), az ő idejét megelőző években pedig Szung Mej-ling („Madame Csang Kaj-sek”)

volt közülük a legismertebb. Azonban egyikük sem volt sem volt olyan közvetlen hatással a politikára vagy az államvezetésre, mint elődjük, Ce-hszi (1835–1908); az özvegy császárné, akinek befolyása az 1860-as évektől 1908-ban bekövetkezett haláláig volt érezhető Kínában.

Ebben az alapos kutatómunkára épülő, provokatív életrajzban Jung Chang, a *Vad hatyúk (Wild Swans)* című memoár és a (férjével, Jon Halliday-jel közösen írt) *Mao: The Unknown Story (Mao: Az ismeretlen történet)* című életrajz szerzője szakít a hagyományos vélekedéssel és úgy mutatja be Ce-hszit, mint a Kína újkori történetének néhány legfontosabb eleme – kezdve az alkotmányos kormányzattól a katonai reformig – mögötti mozgatóerőt.

A könyv mindenekelőtt részletes képet fest arról, hogy milyen volt az élet a császári udvarban a Csing-korszak (1644–1911) késői szakaszában. Az intrika művészetének ismerete elengedhetetlen feltétele volt a túlélésnek ebben a zárt világban, ahol rivális fejedelmek, eunuchok és bürokraták küzdöttek a hatalomért. Ce-hszi pedig jó játékosnak bizonyult ezekben a gyakran halálos játékokban...

Ce-hszi 1852-ben lett Hszen-feng császár ágyasa, s ettől kezdve folyamatosan emelkedett az udvari élet ranglétráján, míg végül ő vált a színpalak mögötti igazi hatalommá. Mindössze 25 éves volt, amikor palataforradalmat szervezett, hogy fiát, Caj-csunt (uralkodói nevén Tung-csi [1861–1875] császárt) ültesse a trónra. Ceng Kuo-fan tábornok, az akkori idők egyik legfontosabb katonai vezetője kijelentette: „Lenyűgöz az özvegy császárné bölcs és határozott fellépése, ami még a múlt nagy uralkodóinak is becsületére vált volna.”

Ám Ce-hszi sokkal több volt egyfajta kínai Boleyn Annánál (már csak azért is, mert ő – Annával ellentétben – tisztes kort ért meg és ágyban, párnák közt halt meg). A róla alkotott hagyományos nézet szerint konzervatív alak volt, aki épp akkor akadályozta meg, hogy a reformerek modernizálják Kínát, amikor az országnak nagy szüksége lett volna a változásra azért, hogy reagáljon a nyugati imperializmus hatásaira.

A kínai történetírás általában hajlamos úgy kategorizálni az erős nőket, hogy azok vagy kétes erkölcsű cefkák vagy gonosz boszorkányok voltak. Ce-hszit gyakran sorolták az első

4 Rana Mitter a *China's War With Japan, 1937–1945: the Struggle for Survival* (Allen Lane, 2013) című könyv szerzője. A könyv recenzióját néhány hónappal ezelőtt a Valóság olvasói is olvashatták.

kategóriába, amikor a fiatal, és a másodikba, amikor idős volt. Chang ezzel szemben egy átgondoltabb, rugalmas Ce-hszit mutat be, aki szívén viselte a vasutak fejlesztését, szem előtt tartotta a kapcsolatokat a Nyugattal és tisztában volt a politikai változás szükségességével.

Néhány kérdés azonban megválaszolatlanul marad. Ce-hszi 1908-ban halt meg, mindössze három évvel a dinasztia bukása előtt. Chang úgy véli, hogy Ce-hszi őszinte volt a reformok ösztönzésében. De akkor miért bukott el a Csing-dinasztia még ennek ellenére is, és miért ilyen gyorsan? A válasz részben kívül esik az udvari manővereken, és egy olyan kínai társadalomban keresendő, amelyet áthatott a mélyreható változás. A Csingek számára az 1864-es Tajping-felkelés vége volt a fordulópont, a polgárháborúé, amelyet egy örült látnok robbantott ki, és ami több millió ember halálához vezetett. Hogy mentse magát, a császári udvarnak óriási részt kellett átruháznia a fegyveres erő kiállításának monopóliumából a tartományi katonai vezetőkre – ezt a hatalmat pedig soha többé nem szerezte vissza, és ez volt az fő oka a „hadurak” uralmának, ami Kínát a 20. század elején jellemezte. Következésképpen az udvari döntések az 1860-as évek után gyakorlatilag sokkal kevésbé voltak jelentősek Kína egésze számára, mint az erős császárok idején a 18. században.

A szellemi változás is fontos tényező volt. A könyvben Ce-hszi két *bête noire*-ja, a reformista gondolkodó Kang Ju-vej és Liang Csi-csao, ismételt (és sikertelen) kísérletekre vannak ítélve, hogy megbuktassák a császárnét. Ők azonban nem csak hataloméhes összeesküvők voltak, hanem a két legjelentősebb és legkifinomultabb politikai gondolkodó Kína késő-birodalmi korszakában. Kangnak voltak ugyan különlegesei (például kacérkodott a hőlégballoonozással), de fontos javaslatokat tett azzal kapcsolatban is, hogy hogyan lehetne a konfucianizmust a modern világhoz igazítani. Liang, akit Chang Kang Ju-vej „jobbkezeként” mutat be, valójában sokkal több volt ennél: többek között ő volt a modern kínai politikai sajtó egyik megalapítója. Ők és más gondolkodók-aktivisták a 19. század végi Kínában központi szerepet játszottak annak a közties rétegnek a kialakításában, amely elszívta a hatalom egy részét az udvartól és a civil társadalomnak adta azt. Az egyik ok, amiért

a Csing-dinasztia oly hirtelen és váratlanul megbukott az volt, hogy 1911-re nem maradt olyan hatalmi kör Kínában, amelynek elemei érdeke fűződött volna az uralkodóház túléléséhez.

Ce-hszi mindazonáltal megérdemli, hogy emlékezzünk rá, Chang könyve pedig üdvözlendő azért, hogy megadja a kínai történelem egyik fontos alakjának – egy feminista ikonnak, aki meghatározó szerepet játszott a modern Kína kialakításában – azt a hangsúlyt, amit megszolgált. Sok szempontból a császári udvarban folyó viták előfutáinak tűnnek a Pekingben ma folyó vitáknak, ahol a gyilkos intrikák (mint például a Po Hszi-laj ügy) párhuzamosan futnak a heves vitákkal arról, hogy milyen mértékben kell Kínát megreformálni. Még az arról folyó viták is részét képezik a mai politikai tájképnek, hogy hogyan kell modernizálni konfucianizmust.

Egy fontos területen azonban egyáltalán nem történt előrelépés, sőt. A mai kínai politikai szégyene, hogy napjainkban nincs egyetlen erős nőalak sem a politikai életben, akinek Ce-hszihez hasonló befolyása lenne. Ez a szellemes életrajz emlékeztet bennünket arra, hogy a nők nagyobb mértékű jelenléte az áhított politikai változás kiváltó oka lehet.

(The New Statesman)

Peter Gordon

Az I. világháború ázsiai csatája

Jonathan Fenby: The Siege of Tsingtao (Penguin China, 2014, 55 oldal) című könyvének bemutatása

2014 nyarán lesz egy évszázada annak, hogy kitört az első világháború. A közelmúltban több olyan szónoki kijelentést is hallhattunk, amelyek a jelenlegi ázsiai geopolitikai helyzetet összevetik azzal, ami Európában volt tapasztalható néhány hónappal a szarajevói merénylet előtt. Abe Sinzo japán miniszterelnök 2014 januárjában talán nem hasonlította volna olyan meggondolatlanul a Kína és

szomszédai, illetve a Kína és Japán közötti kapcsolatokról nyilatkozva az első világháborúhoz vezető angol–német ellentétekhez a két ország viszonyát, ha előtte elolvassa Jonathan Fenby *The Siege of Tsingtao (Csingtao ostroma)* című új könyvét. És mivel egy meglehetősen vékonyka, alig 60 oldalas könyvecskéről van szó – amit jómagam egyetlen odavissza ingázás alatt olvastam el az otthonom és az irodám között – tényleg nincs mentség arra, hogy miért nem tette...

Csingtao ostroma volt az első világháború első és egyetlen Kelet-Ázsiában vívott csatája. A harcoknak általában legfeljebb egy lábjegyzet jut azokban a munkákban, amelyek egy olyan konfliktus történetét mesélik el, ami példa nélküli megszárlást és birodalmak bukását eredményezte (a porosz császárság, az Osztrák–Magyar Monarchia, a török szultán és Romanovok birodalma mind a háború martalékává vált), ráadásul egyengette az utat (azonnal) a bolsevizmus és kommunizmus, illetve (nem sokkal a háború után) a fasizmus előtt is. Ázsiai nézőpontból viszont, érvel Fenby: „a Csingtaónál vívott összecsapás részét képezi egy olyan nagyszabású történetnek, melynek visszhangját még ma is hallani.”

A kelet-kínai Santung tartományban található Csingtao megerősített kikötőjét 1897-ben szállták meg a német csapatok. Egy évvel később Kína „bérbe adta” a kikötőt Németországnak. A világháború kitörése után a németek által birtokolt Csingtao nyilvánvaló katonai célpontnak számított, és Japán – lehetőséget látva a terjeszkedésre – elfogadta a britek közös hadműveletre vonatkozó ajánlatát.

„Kato [japán külügyminiszter] és munkatársai számára ez nem is annyira Németország elleni támadás volt a britekkel szövetségben, hanem inkább egy eszköz arra, hogy erősítsék országuk pozícióját Kínában.”

Ettől kezdve a briteknek alig volt beleszólása az események menetébe; a brit csapatok japán parancsnokság alá rendelve harcoltak. Japán 1914 augusztusának közepén ultimátumban szólította fel a németeket a kikötő kiürítésére, amit a védők visszautasítottak. Augusztus végén a japán hadihajók blokád alá vették a kikötőt,

október végén pedig megkezdődött maga az ostrom is, amely november 7-éig tartott. A német kapituláció után a tokiói brit nagykövetséget tájékoztatták, hogy „sokkal kényelmesebb lenne a gyakorlati ügyek szempontjából”, ha a helyi ügyek intézését a japán csapatokra hagynák. Japán kinevezett egy kormányzót, és ezzel gyakorlatilag le is volt zárva a kérdés.

A szövetséges, azaz a japán győzelem – ami Csingtao elszigeteltségére való tekintettel gyakorlatilag soha nem volt kétséges – előnyt adott Japánnak a versailles-i békekonferencián. Versailles-ban pedig – mint a háborúban végig – „a realpolitika uralkodott, ebben az esetben Kína rovására”.

Fenby megjegyzi, hogy sok tudható be abból, ami a következő három évtizedben (egészen az 1949-es kínai kommunista győzelemig) történt annak, ahogyan a japánokkal, illetve a kínaiakkal bántak Versailles-ban. Persze nem Kína volt az egyetlen volt szövetséges, aki a titkos szerződések rossz oldalán végezte (az arabok hasonlóképp sérelmezik a Sykes–Picot-egyezményt), Japán pedig már legalább egy-két évtizeddel Csingtao előtt azon a pályán járt, amelynek végcélja az ország regionális hegemoniájának kiépítése lett volna.

Fenby bőségesen és tömören idéz elsődleges forrásokból. Amikor megkapták a város kiürítésére felszólító japán ultimátumot, egy névtelen német katona így dühöngött a naplójában: „Ilyesmit mondhatnak egy orosznak, de egy németnek nem!” Fenby nemcsak magukról a harcokról szolgál izgalmas és magával ragadó leírásokkal, de bepillantást enged a különböző diplomáciai machinációkba és aggályokba is. Táviratok a német Kaisertől, monogramos cigaretta a japán császártól, de nevérszerű német repülőgépek és a hadtörténelem első feljegyzett légi-tengeri csatája⁵ – a vékonyka kötet bővelkedik hasonlóan pikáns

5 A németek már itt is bevetettek katonai repülőgépeket, bár az ostrom idejére csak egy harc képes gépük maradt. Az Etrich Taube típusú gép pilótája, Günther Plüschow japán hajókat támadott, sőt állítása szerint egy japán repülőgép fölött is győzelmet aratott. Plüschow egyébként túlélte a háborút; kalandjairól, háborús élményeiről és az angol hadifogságból való szökéséről pedig könyvet is írt.

és festői részletekben. A japánok tiszteletének hiánya egykori brit szövetségesekkel szemben kezdettől fogva tapintható, sőt explicit volt; olyasvalami, aminek gyanút kellett ébresztenie – és gyanút is ébresztett – a briteknél.

A könyv hasznos frissítő a 19. század utolsó évtizedeitől végig a 20. század közepéig tartó időszakról. Fenby beszámolója a Csingtao elleni japán támadásról (nyugodtan beszélhetünk japán támadásról, hiszen többnyire a japánok vettek részt a harcokban, a britek csekélyebb, támogató jellegű szerepet játszottak) hátborzongatóan hasonlít a Hongkong elleni japán invázióhoz, ami a következő háborúban történik majd. Partraszállások, városi területek ágyúzása és bombázása, a védelmi vonalak fokozatos feladása, az üzenetek az otthoni kormánytól, amelyek bátorságra buzdítják a reménytelenséggel szembenező védőket... Úgy tűnik – bár anakronisztikusan –, mintha Csingtao csak hadgyakorlat lett volna.

Hogy van-e bármi, ami hiányosságként említhető? Nos, talán csak egy. A szerkesztési stílus úgy tűnik ellenszenvvel viseltetett a helyi értékeket elválasztó vesszők iránt.⁶ Egyetlen vesszőt kivéve – a „4,700”-ban a 6. oldalon – az olvasóra marad a feladat, hogy számlálja a nullákat például az „55000”-ben és az „550000”-ben, és kiszabizálja, hogy mekkora mennyiségekről van szó. Ettől az apróságtól eltekintve azonban a *Csingtao ostroma* nemcsak az fajta fogyasztható kiadvány, ami újra megszokott dologgá teheti a könyvek olvasását a tömegközlekedési eszközökön, hanem hasznos lehet (különösen Kínában) a középiskolák és az egyetemek számára is, mint magával ragadó esszé, amely bemutatja, hogy néha mennyire nem elszigeteltek az első pillantásra annak tűnő események.

(*The Asian Review of Books*)

John D. Van Fleet⁷

A Jangce Sztálingrádjá:
az 1937-es sanghaji csata története

Peter Harmsen: Shanghai 1937: Stalingrad on the Yangtze (Casemate Books, 2013, 320 oldal) című könyvének bemutatása

Ki nyerte a második világháborút? Nos, mi amerikaiak általában úgy véljük, hogy mi voltunk azok, ámbar ez nyilvánvaló tévedés. Hisz mire 1941. december elején az Egyesült Államok hadat üzent a Japán Császárságnak és a náci Németországnak, a háború már harmadrészt befejeződött. Hirohito szent harcosai már régóta véreztek Kínában, Hitler Szovjetunió elleni inváziója pedig – egy évvel azután, hogy a Führer saját „szent” harcosai, azaz a Luftwaffe pilótái elvesztették az angliai csatát – egyre inkább kezdett hasonlítani Napóleon oroszországi hadjáratára.

Az oroszok, bizonyos mértékig helyesen, azt hiszik, hogy ők nyerték meg a háborút, és ugyanígy vannak ezzel a kínaiak is. A kérdés valójában szinte könyörög azért, hogy a következő választ adjuk rá: „senki – mindenki veszített.” Hirohito mérszorosait végül kiűzték Kínából, ám a háború mintegy 20 millió kínai életét követelte. (Ez a szám magában foglalja a hazai atrocitások áldozatainak számát is – 1938 júniusában például a Kuomintang vezetője, Csang Kaj-sek átvágatta a Sárgafolyó gátjait, hogy a japánok előrenyomulását lassítsa, és az áradások következtében több mint félmillió ember halt meg.) A szovjetek még ennél is többet áldoztak fel saját népükből azért, hogy kiűzzék Hitler Wehrmachtját, Luftwafféjét és az Einsatzgruppékat az országukból – a halálos áldozatok száma itt is magában foglalja a Sztálin saját céljai érdekében feláldozott embereket.

7 John D. Van Fleet a Dél-kaliforniai Egyetem (USC) és a sanghaji Jiao Tong Egyetem (SJTU) egyik közös képzésének dékánhelyettese Sanghajban. *Tales of Old Tokyo* című könyve, egy vágta a város történetén keresztül 1853-tól 1964-ig, 2014 elején jelenik meg.

6 Az angolszász írásmód szerint a száznál nagyobb, számokkal kiírt számokban vesszővel jelölik a helyi értékeket. Így például a 4700 angolos írásmóddal 4,700, az 55000 55,000 stb.

Sanghajban 1937 nyarára már meglehetősen feszült volt a helyzet. A japánok öt évvel azelőtt támadták meg az országot, és azóta meghódították Kína északkeleti részének legnagyobb részét. A támadással egy időben a japánok kirobbantottak és megnyertek egy mini-háborút a „Kelet szajhájában” – ez volt Sanghaj egyik beceneve abban az időben. Pulitzer-díjas *Stilwell and the American Experience in China* (Stilwell és az amerikai tapasztalat Kínában) című könyvében Barbara Tuchman tanúbizonyságot tesz a szépitő körülrás iránti tehetségéről, amikor Sanghaj 1932-es japánok általi bombázásáról így ír: ez volt „az első terrorbombázás a polgári lakosság ellen egy olyan korszakban, amelyben az hamarosan megszokottá vált.”

Az 1937-es sanghaji csatát egy lövés és egy halálhörgés indította el, hasonlóképp Ferenc Ferdinánd főherceg meggyilkolásához, ami huszonhárom évvel azelőtt kirobbantotta a Nagy Háborút. 1937. augusztus 9-én a sanghaji Hongqiao Repülőtér szélén meggyilkolták Ojama Iszaót, a japán tengerészgyalogság hadnagyát. A gyilkosság körülményei (amelyeket Harmsen háborzongató részletességgel mutat be) mindmáig vita tárgyát képezik.

Az eset után a japánok és a kínaiak tárgyalóasztalhoz ültek. A kínaiak azt hangoztatták, hogy az ország egész északkeleti részének japán megszállása elfogadhatatlan. Nem jött létre megállapodás – sőt, nem is volt lehetőség megállapodásra. A japánok szilárdan hittek császáruk isteni mivoltában, és isteni küldetésükben, hogy meghódítsák a régiót. Mindezt magában foglalta a *hakko icsiu* („az egész világ egy fedél alatt”) elképzelés, ami tulajdonképp pontos analógiája volt a náci abban az időben használt *Lebensraum* (életér) elméletének, illetve az USA-ban a 19. században használt *Manifest Destiny* („nyilvánvaló elrendelés”, sorsszerű, nyilvánvaló végzet) fogalomnak.

A csata augusztus 13-án kezdődött utcai harcokkal, kézfegyverekkel és aknavetőkkel vívott tűzpárbajjal. Harmsen, aki két évtizedes kelet-ázsiai tapasztalattal rendelkezik, tanúbizonyságot tesz arról, hogy lélegzetelállító részletességgel ismeri a csatát – nemcsak magát a csatateret és az események történeti hátterét, hanem a

katonai alakulatokat is, le egészen a szakaszok szintjéig (sőt, még arról a sokféle csomóról is ír, amelyekkel a japán katonák a sisakjukat megkötötték). Az utolsó fejezetben így világítja meg a csatát követő pusztítás mértékét: „Az Északi-pályaudvar közvetlen környezete úgy nézett ki, mint valamiféle baljós holdbéli táj. A kibelezett épületek csontvázai úgy magasodtak, mint sokat látott sziklák a Hold felszínén.” Harmsen idézi Edgar Snow szavait is, aki 1941-ben így írt a csatáról: „Olyan volt, mintha a verduni ütközetet a Szajjánál vívták volna meg, teljes kilátással Párizsnak a folyó jobb partján levő felére, amely közben végig semleges terület volt. Vagy mintha a gettysburgi csatára a Harlemben került volna sor; miközben Manhattan többi része nem hadviselő megfigyelő maradt volna.”

Mind Sanghaj, mind Sztálingrád holdbéli tájra hasonlított a harcok után, és a két csatát nagyrészt elfelejtették azok a jenkik akik úgy gondolják, hogy az Egyesült Államok nyerte meg a háborút. De a „Jangce Sztálingrádjá” analógia nem egészen állja meg a helyét, mert a szovjetek visszafordították a németeket Sztálingrádnál (ahol – a németekhez hasonlóan – több mint kétszer annyi katonát vesztek, mint ahány amerikai katona az egész második világháborúban elesett), míg a sanghaji csata a kínaiak számára kudarcok sorozatának és nyolc évig tartó megszállásnak a kezdetét jelentette.

A csata következményei mindkét oldalon katasztrofálisak voltak. Csang Kaj-sek első próbálkozása arra, hogy tetteleg ellenálljon a japánoknak 200 000 katonájának életébe került. A veszteségek segítettek meggyőzni őt és társait, hogy „fel kell áldozniuk a területet azért, hogy időt nyerjenek”. Ez a stratégia az ezt követő években több millió kínai leigázásához és lemészárlásához vezetett.

A japánok számára a sanghaji csata a vég kezdetét jelezte: egy megsemmisítő vereség és az addig még elkövetendő elképzelhetetlen számú háborús bűn (amit a jelenlegi japán kabinet tagjai közül aggasztóan sokan tagadnak) előhírnöke volt. A japánokat megdöbbenette, hogy mennyire mesze álltak a valóságtól a kínaiakról alkotott téveszmék és a róluk szóló propaganda: a kínaiak tényleg harcoltak,

méghez a hősiesen és halálig. A japánok körülbelül 70 000 katonát vesztek a csatában, ez pedig alighanem egy nagyságrenddel nagyobb volt annál, amit vártak.

A japán katonákat felbőszítette a kínaiak ellenállása. Harmsen idézi egy tartalékos katonát, Maebara Hiszasi szavait: „*Miattatok, kínaiak miatt haltak meg a testvéreink ilyen szörnyű módon. Gondoskodunk róla, hogy megfizessetek ezért! [...] Ti akartátok ezt a háborút! Ez a ti hibátok!*” Harmsen elmeséli, hogyan fogott el Maebara osztaga három taláalomra kiválasztott parasztot, és hogyan fejezték le őket bosszúból – lassan és ügyetlenül, egyiket a másik után: „*Ma rosszul dolgoztunk. Egyik fej levágásához sem volt elég egyetlen kardcsapás. Legközelebb jobb munkát kell végeznünk.*”

A sanghaji csata vezetett közvetlenül a december 13-án kezdődő nankingi atrocitásokhoz. A japánok ostoba bosszúja, ami egyre mélyebbre és mélyebbre rángatta őket egy olyan háborúba, amit nem lehetett megnyerni. A következmények: több millió japán halott, tízszer annyi halott más országokban, és a háborús bűncselekmények olyan öröksége, amely még ma is nyomasztó teherként nehezedik a régióra.

(The Asian Review of Books)

Kerry Brown

Válogatott írások a mai Tibetről

Lixiong Wang, Tsering Woesser: Voices from Tibet: Selected Essays and Reportage (Hong Kong University Press, 2013, 136 oldal) című könyvének bemutatása

Az elmúlt mintegy két évben száznál is több tibeti vetett véget önégetéssel az életének. A politikai kétségbeesésnek ez a szörnyű kifejeződése is rávilágított arra, hogy a tibeti autonóm régióban és Kína más vidékein élő

tibetiek közül sokan érzik úgy, hogy súlyos veszély fenyegeti a kulturális identitásukat. Az érzés a pekingi központi kormányzat modernitásról alkotott elképzelésében gyökerezik, ami elmaradottnak tekinti a tibetiek sokasága által követett vallási gyakorlatokat. A Kínai Népköztársaság ortodox történetírásában Tibet 1949 előtti történetét úgy mutatják be, mint a lámák uralma alatti feudális kizsákmányolás korszakát, az ország 1959-es kínai megszállását pedig a felszabadulás pillanataként ábrázolják.

Tibetről írni igazi kihívást jelent. Ennek több oka is van, például a tibeti kérdésben érdekelt számos fél és szinte görcsösen védelemzett álláspontjaik, a térség státusának rendkívül átpolitizált jellege és ennek különböző nemzetközi megítélései, továbbá a Peking és a nemzetközi közösség egyes tagjai, illetve a bizonyos tibeti csoportok sorsával szimpatizáló magánszemélyek között dúló csata arról, hogy hogyan tekintsenek a régióra.

Tibet problémáját gyakran mutatják be olyan kérdésként, amit leginkább egymástól élesen elválasztható, fekete-fehér erkölcsi kategóriákban vizsgálnak. Ez a megközelítés, ami a két fentebb említett, egymással versengő perspektívából ered, már régóta az egyik fő akadálya annak, hogy megértsük, mi is történik igazából az országban és hogyan lehetne azt a legjobban értelmezni. Az egyik ellenszere ennek az, hogy megpróbálunk a lehető legfigyelmesebben hallgatni azokra – azaz a tibeti emberekre –, akiket a legközvetlenebbül érint ez a régóta fennálló probléma.

Csering Vözer világszerte az egyik legismertebb és legelismertebb az ilyen hangok közül. Vözer nem finomkodik a szavakkal; bátran és világosan beszél a Tibettel kapcsolatos kérdésekről. Ennek ellenére eddig sikerült elkerülnie az állambiztonsági apparátus keménykezű beavatkozását, ami már eddig is oly kíméletlennek bizonyult azokkal szemben, akik megpróbálták felemelni a szavukat.

A vékonyka, mintegy 130 oldalas kötetben találhatunk cikkeket Tibet gyarmatosításának történetéről, a vallási központból mára inkább turisztikai központtá vált Lhasáról, amelyet

jelentős változásokon esett át, hogy képes legyen elhelyezni az ide látogató turisták sokaságát, valamint Lhásza és Peking kapcsolatairól. Társ szerzőjével – férjével, Vang Li-hszionggal – együtt Vözer foglalkozik azzal a rendkívül vitatott kérdéssel is, hogy hogyan választották ki a pancsen láma utódját 1995-ben. Pekingnek és a dalai lámának más-más jelöltje volt a pancsen láma tisztségére. A dalai láma választottját, az akkoriban alig hatéves Gedun Csöki Nyimát őrizetbe vették a pekingi hatóságok (és ettől kezdve sok éven át Kína tartotta a korántsem hízelgő világrekordot a legfiatalabb politikai foglyot őrizet alatt tartó ország kategóriájában), majd saját jelöltjüket, az öt éves Csöki Gyalpót választatták pancsen lámává.

A válogatást egy hosszú bevezető nyitja a mindig kiváló Robbie Barnett tollából. Az Amerikában élő tudós évek óta a Tibettel kapcsolatos kérdések egyik legpártatlanabb elemzőjének számít. A kötet két szerzője egyedi és sajátos háttérrel rendelkezik. Vang jól ismert értelmiségi és aktivista, akinek tevékenysége miatt jó néhány komoly összeütközése volt már a hatóságokkal az elmúlt három évtizedben. Máig azon kevés nem tibeti származású hang egyike Kínában, akik hajlandóak foglalkozni azokkal a problémákkal – méghozzá a szokásos, merev retorikától eltérő módon –, amelyeket a régió vitatott státusa vet fel. Vözer Lhászában született a kulturális forradalom idején, han kínai és tibeti szülők gyermekeként. Apai nagyapja han kínai volt, apja pedig a kínai Népi Felszabadító Hadseregben dolgozott, ami még érdekesebbé teszi írásait. Olyan írásokról van szó ugyanis, amelyek szerzője akár csatlakozhatott is volna a tibeti régió elitjeihez, akik elfogadták a status quo-t, és ebben az esetben soha nem döntött volna úgy, hogy beszél azokról a problémákról, amelyekkel a térség szembesül. A szerző Szecsuan tartományban nevelkedett, később Pekingbe költözött tanulni, és azóta is a kínai fővárosban él, de többször ellátogatott a tibeti régióba is.

A gyűjteményben szereplő, stílusukat tekintve általában polemikus esszék Violet Law

gondos, értő angol fordításában kerülnek az olvasók elé. A kiválasztott írások többsége az interneten korábban már közreadott cikkekből származik. Az egyik probléma, amelyre élesen rámutatnak az, hogy a pekingi politikai vezetők részéről hiányoznak a friss ötletek és az új típusú gondolkodás Tibetről, illetve az ország egyedülálló kulturális, környezeti és geopolitikai kérdéseiről. Világos, hogy fenntarthatatlan a jelenlegi kormányzási rendszer, amely nagymértékben hagyatkozik a rendfenntartó szervekre. Ugyanakkor nem létezik életképes megoldás a tibetiek részéről sem. A dalai láma például egy középutas politikát javasolt, ahol a régió autonómiája növekszik, de nem önállósul.

A problémát azonban sokkal nehezebb megoldani annál, mint ahogy azt Peking sok bírálója elismerni hajlandó. Az óriási régió jelenleg összességében kiadást jelent a kínai központ számára, és számos olyan környezeti, kormányzási és kulturális sajátossággal rendelkezik, amelyeket egy centralizált adminisztratív irányítás nem tud megfelelően kezelni.

A bemutatott könyv segíthet egy kicsit abban, hogy feltárjuk és megértsük a 21. századi Tibet árnyalatait és összetettségét, méghozzá három olyan ember – Barnett, Vang és Vözer – jóvoltából, akik a legalkalmasabbak erre a feladatra.

(The Asian Review of Books)

Aknakereső óriáspatkányok Mozambikban

Mozambik, az egykori portugál gyarmat 1975 júniusában vált függetlenné, 1977-ben azonban polgárháború tört ki az országban, ami 16 éven át, 1992-ig tartott. Bár a harcok már rég befejeződtek, a hadviselő felek által az évek során telepített taposóaknák tízezrei közül sok még mindig a földben rejtőzik.

A kelet-afrikai ország 1997-ben csatlakozott a taposóaknák betiltásáról szóló Ottawai Egyezményhez. Az egyezményt aláíró orszá-

gok vállalják, hogy 10 éven belül megtisztítják területüket az összes taposóaknától. Mozambik esetében 1999 márciusában lépett hatályba az egyezmény, de mivel az ország nem tudta tartani az eredeti tízéves határidőt, azt 2009-ben öt évvel meghosszabbították. 2013 decemberében további 10 hónap haladékot kaptak, és úgy tűnik, hogy a legutóbbi határidőt már sikerül tartani. 2014 végére a remények szerint befejeződhetnek az aknamentesítési munkálatok – köszönhetően többek között a különlegesen képzett óriáspatkányok segítségének is.

Az APOPO nevű belga civil szervezet afrikai óriás erszényespatkányokat képez ki arra, hogy kiszolgálják a taposóaknában található robbanóanyagot. A kiképzés során a rágcsálók jutalomfalatokat kapnak, ha megérik a robbanóanyag szagát és ezt jelzik gondozóiknak. Az aknakeresésre beidomított patkányok nagyjából annyit nyomnak, mint egy kisebb házimacska, azaz elég könnyűek ahhoz, hogy az aknák működésbe hozatala nélkül mozogjanak az elaknásított terepen.

2013-ban az APOPO 4,5 millió amerikai dollárnyi támogatásban részesült különböző nemzetközi támogatóktól, és mintegy 250 hektárnyi elaknásított területet tisztítottak meg Mozambikban. Idén 78 különlegesen képzett patkányt vetnek be, hogy folytassák a munkát és az ország 2014 végére teljesíthesse az Ottawai Egyezmény aláírásával vállalt kötelezettségeket.

Tesfazghi Tewelde, az APOPO mozambiki aknamentesítő programjának vezetője reméli, hogy az ország tartani tudja majd a legutóbbi határidőt; annál is inkább, mert már csak mintegy 1400 futballpályányi nagyságú terület átvizsgálása van hátra. Mozambiknak tehát minden reménye megvan arra, hogy időre befejezze az aknamentesítési műveletet – mondta Tewelde –, köszönhetően főképp az Országos Aknamentesítési Intézetnek (National Institute for Demining), amely a különböző aknamentesítő szervezetek erőfeszítéseit koordinálja.

„Ahogy közeledünk a művelet végéhez, egyre csökken az aknák által okozott balese-

tek száma – tette hozzá Tesfazghi Tewelde. – Ám ahol taposóaknák vannak, ott még mindig számolni kell azzal a valós fenyegetéssel, hogy az ilyen területre tévedő emberek meghalhatnak vagy elveszthetik valamelyik végtagjukat, ha aknára lépnek.” Az APOPO eddig közel 2500 taposóaknát talált és semmisített meg az országban, emellett több mint 14 000 darab fel nem robbant tűzérési lövedéket és lőfegyvereket, továbbá lőszereket hatástalanítottak. A szervezet tevékenységének köszönhetően mintegy 810 hektárnyi megtisztított terület kerülhetett vissza a helyi közösségek használatába.

„Nem az számít, hogy hány darab taposóaknát találunk, hanem az, hogy teljesen megtisztítsuk a veszélyes területeket, és visszaadjuk azokat az embereknek – mondta Tesfazghi Tewelde. – Függetlenül attól, hogy kevés vagy sok a taposóaknák száma az adott területen, a veszély ugyanúgy fennáll.”

A patkányok kilenc hónapos tréningen mennek át, s közben megtanulják, hogyan szimatolják ki a robbanóanyagot a hosszú évek óta a föld alatt eltemetve rejlő taposóaknában. Amikor aknát találnak, azaz megérik a robbanóanyag szagát, a földet kaparva jelzik a gondozóiknak, hogy hol a taposóakna. A rágcsálókat követi a fémdektorokkal felszerelt aknamentesítő szakértők csapata, akik hatástalanítják a beazonosított taposóaknákat.

Alson Majanzota, az APOPO egyik patkánykiképző csapatának vezetője szerint a rágcsálók gyorsan tanulnak és könnyen lehet velük dolgozni. Az állatok 30 perc alatt 200 négyzetméternyi területet tudnak átvizsgálni aknák után kutatva. Egy fémdektorral felszerelt tűzserésznek – tette hozzá Majanzota – ugyanez a munka akár három napig is eltarthatna.

A patkányok egyébként nem csak aknakeresésre bizonyultak alkalmasnak. Tanzániában például kísérletekkel bizonyították, hogy a megfelelően kondicionált patkányok képesek felismerni a tuberkulózissal fertőzött betegek által leadott köpetmintákat is.

(The Guardian)

**Kérjük, adója 1%-ával idén is támogassa a
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
ismeretterjesztő tevékenységét!
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
Adószám: 19002457-2-42**

E SZÁMUNK SZERZŐI:

dr. Csath Magdolna professor emerita, magántanár, Biatorbágy

Draskóczy István történész, ELTE BTK, Budapest

Farkas Zoltán egyetemi docens, intézetigazgató, ME Szociológiai Intézet, Miskolc

Gáspár Zoltán Ernő filozófus, Nagykanizsa

Kapronczay Károly történész, Budapest

Kóré András politológus, Zalaegerszeg

Kun Miklós történész, intézetvezető egyetemi tanár, Budapest

Magyari Beck István professor emeritus, Corvinus Egyetem, Budapest

dr. Maróti Andor ny. egyetemi docens, ELTE, Budapest

Tőkéczi László történész, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Farkas Zoltán: A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot 1

MŰHELY

Kóré András: Vizsga előtt – A magyar választási reform értékelése 20

Gáspár Zoltán Ernő: A logika feloldásának problémája. 38

SZÁZADOK

Draskóczy István: Sóbányászat és -kereskedelem

Magyarországon a középkorban 56

Maróti Andor: Esszé a tudományos ismeretterjesztésről 68

A VALÓSÁG ÍRÓ-OLVASÓ TALÁLKOZÓJÁNAK ELŐADÁSAI

Magyar Beck István: Magányos kultúra – magányos pénz 79

Csath Magdolna: Válságok és válságkezelők:

a neoliberais gondolkodás problémái 88

Kun Miklós: Hitler egykori bizalmasa a Kreml szolgálatában 92

Tókéczki László: A társadalomtudományok növekvő jelentősége 104

NAPLÓ

Kapronczay Károly: Egy kiállítás margójára.

Portrék a Pannonhalmi Főapátság gyűjteményeiből 107

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL: *Graham Robb*: Léggömbös kalandok (109) *Allan Guggenbühl*: Hogyan motiválhatók a diákok? (115) *Jonathan Chatwin*: A felszabadítás tragédiája (118) *Rana Mitter*: Megjelent Ce-hszi császárné életrajza (120) *Peter Gordon*: Az I. világháború ázsiai csatája (121) *John D. Van Fleet*: A Jangce Sztálingrádjja: az 1937-es sanghaji csata története (123) *Kerry Brown*: Válogatott írások a mai Tibetről (125) Aknakereső óriáspatkányok Mozambikban (126)

KÉPEK:

F. Farkas Tamás grafikái

Kedves Olvasóink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Doktoranduszok Országos Szövetsége által 2014-re meghirdetett ismeretterjesztő cikkpályázat meghosszabbított benyújtási határideje lejárt.

Felhívásunkra három kategóriában érkeztek pályaművek a doktoranduszi tanulmányaikat határainkon belül, valamint külföldön jelenleg folytató, tudományos fokozattal még nem rendelkező fiatal kutatók tollából: Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság kategóriákban. Az írások mindhárom kategóriában az adott tudomány népszerűsítő TIT-lap tartalmi, stilisztikai és terjedelmi profiljának megfelelően születtek. A pályázat célja, hogy a doktoranduszok saját kutatásaikat, illetve azok tudományos háttérét és összefüggéseit közérthető módon közkinccsé tegyék.

Tájékoztatjuk Pályázóinkat, hogy a beérkezett pályaműveket a három lap szerkesztősége, a TIT, valamint a Doktoranduszok Országos Szövetsége által felkért zsűri április folyamán bírálja el. Mindhárom kategória első három helyezettje díjazásban részesül. Az egyes helyezések megoszthatók. A díjakat májusban adjuk át a TIT budapesti székházában, a díjátadó ünnepség részleteiről a díjazottakat külön értesítjük.

A szerkesztőségek jogot formálnak arra, hogy a díjazásban nem részesült, de közlésre alkalmas cikkeket – a szerzőikkel egyeztetett szerkesztés után – megjelentessék.

A pályázat kiírói és lebonyolítói nevében minden Pályázónknak köszönjük, hogy írásukkal megtisztelték felhívásunkat!

A Szerkesztőség

A 2013. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen,
500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 750 Ft • Előfizetéssel: 580 Ft

